

University of Groningen

In de ban van een beter verleden

Huberts, Willy Sjoerd

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2017

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Huberts, W. S. (2017). *In de ban van een beter verleden: Het Nederlandse fascisme 1923-1945*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. Rijksuniversiteit Groningen. <https://www.vantilt.nl/boeken/in-de-ban-van-een-beter-verleden/>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

3. *Het Nederlandse fascisme*

3.1. INLEIDING EN LEESWIJZER

De ontwikkeling van het Nederlandse fascisme is door specifieke omstandigheden anders verlopen dan in andere landen. Belangrijk was de Nederlandse neutraliteit in de periode 1839-1940. Toen de Eerste Wereldoorlog losbarstte, was Nederland al vijfenzeventig jaar ‘een kleine staat, rijk dankzij een kolossaal koloniaal bezit, angstvallig en meer dan een eeuw lang met succes onzijdig, levend aan de rand van het moderne Europa’.¹⁸⁶ Doordat Nederland neutraal was gebleven in de Eerste Wereldoorlog, liepen er hier geen oudstrijders rond die enerzijds de kameraadschappelijkheid van het leven in de loopgraven en anderzijds het samenbindend effect van het daarmee gepaard gaande geweld misten en die voor maatschappelijke onrust zouden kunnen zorgen, zoals in Duitsland, Frankrijk en Italië voorkwam. De loopgraven van de Eerste Wereldoorlog hebben een groot effect gehad op zij die er gedwongen in hebben geleefd, langere of kortere tijd. De geest van kameraadschap die daar werd opgedaan was zó sterk, dat zij zelfs voor velen een inspiratiebron voor de toekomst werd. In de ogen van menig fascist van het eerste uur zou ook het politiek bedrijf op basis van dat sentiment dienen te worden ingericht – geen democratie, maar ‘trenchocracy’ (Engels) en ‘trincerismo’ (Italiaans). Mussolini was de mening toegedaan dat de nieuwe bestuurlijke elite van Italië moest voortkomen uit hen die in de loopgraven hadden gestreden.¹⁸⁷ In de vroege jaren van de Weimarrepubliek trokken voormalige frontsoldaten samen op in ‘Kampfbünde’.¹⁸⁸ Payne noemt dit een wezenlijk deel van de vorming die een frontsoldaat had ontvangen.¹⁸⁹

186. Von der Dunk 1975: 28.

187. Eatwell 2003-I: 43.

188. Griffin 1993: 63, resp. 93.

189. The virtually static trench fronts tied down millions for months on end, creating a new

Ook ontkwam Nederland aan de politieke en sociale ontredde- ring die optrad in de oorlogvoerende naties. De verzuiling van de Nederlandse samenleving zorgde verder voor stabiliteit in het sociale bestel.¹⁹⁰ Op deze manier kan de verzuiling ook worden bekeken: een uiterst vernuftig en effectief geïnstitutionaliseerd instrument waarmee in een gedemocratiseerde samenleving potentiële conflicten konden worden opgelost voordat ze de kans kregen om zich te manifesteren. Weliswaar riep de verzuiling ter rechterzijde van het politieke spectrum ook weerstand op; de ‘hokjesgeest’ die zij met zich meebracht leidde tot onnodige verdeeldheid in de ‘volksgemeenschap’. Ook de halfslachtige oproep tot revolutie die de socialistische politicus Troelstra in november 1918 deed in de Tweede Kamer, bleef zonder resultaat.

Al met al zorgden deze factoren ervoor dat er in Nederland niet zo’n rijke voedingsbodem voor malcontenten bestond. Wel kende Nederland, in het bijzonder ter rechterzijde van het politieke spectrum, een – naarmate de twintigste eeuw vorderde – groeiende en zich luidruchtig manifesterende groep van conservatief-liberale burgers die ontevreden waren over ‘de nieuwe tijd’. Groeiende staatsinvloed, parlementaire democratie en algemeen kiesrecht waren ontwikkelingen die in die kringen met zorg beschouwd werden.¹⁹¹ Naast de almachtige confessionele partijen ontstond zo langzamerhand steeds meer ruimte voor een conservatief en een reactionair geluid. Ook in de jaren dertig zijn dergelijke geluiden te onderkennen en het ontstaan hiervan kan ook worden gezien als een reactie op en een alternatief van de na 1933 snel toenemende invloed van fascisme en nationaalsocialisme.¹⁹²

collective consciousness of a separate society, a warrior group partially isolated from the rest of the nation and from normal experiences, bonded by a prolonged camaraderie and a new sense of collective identity, a consciousness made more deep and lasting by common suffering and self-sacrifice. This sense of collective identity and mission would survive the war and help to create a new sense of nationalist identity, mission and purpose among many veterans. (Payne 1995: 73)

190. Het is een understatement om te zeggen, dat de Nederlandse politiek sinds 1848 (met uitzondering van de kenteringsjaren van 1878 tot 1917) en het democratische staatsbestel van 1917 tot 1967 bijzonder stabiel en gezond zijn geweest. (Lijphart 1990: 85)
191. Zie ook in dit verband de gevoelens van weersin die het politiek bedrijf in algemene zin bij sommigen opriep: [Het volk] ‘is beu van het politiekje spelen dat tot niets anders leidt dan tot malaise, tot verslapping van energie, tot inzinking van het economisch peil’. (*De Telegraaf* van 1 november 1917, geciteerd naar Vossen 2003: 42)
192. Een voorbeeld hiervan is de Vaderlandsche Unie, een partij opgericht in februari 1934 door Anthonie Baars H. Jzn. en mr. F.C.M. Boenders. Deze partij heeft verder geen sporen nagelaten in het politieke landschap en zij zou dus het reveleren nauwelijks waard zijn, ware het niet dat haar ontstaan kan worden gezien als een voorbeeld van

Het Nederlandse fascisme verschilt in ieder geval op één punt van het Italiaanse en Duitse fascisme. Hoewel zowel Mussolini als Hitler in hun begintijd als leider van hun partij te maken hadden met de concurrentie van zowel andere partijen als andere personen, zijn zij er toch snel in geslaagd een onaanastbare positie in te nemen als onvervangbaar leider van hun partij. Zonder overdrijving kan worden gezegd: Mussolini was de PNF en hij was het Italiaanse fascisme. Voor Hitler geldt hetzelfde: hij was de NSDAP en hij was het nationaalsocialisme. In Nederland heeft niemand ooit een dergelijke positie weten te bereiken. Vóór het optreden van Jan Baars (1930-1933) en Anton Mussert (vanaf 1933) kende het Nederlandse fascisme geen leider die door allen erkend was.¹⁹³ Hierdoor heeft het fascisme in Nederland een andere verschijningsvorm dan in Italië en Duitsland gekregen. Deze vorm komt tot uiting in een veelvoud aan partijen en partijtjes, waaronder heel veel eendagsvliegen, maar waaronder ook enkele toonaangevende wat grotere partijen – soms groot qua ledental, soms groot qua activiteiten. In de nu volgende hoofdstukken zal de lezer worden geconfronteerd met een indrukwekkende veelheid aan fascistische politieke partijen en personen, want omdat het Nederlandse fascisme nooit is samengesmolten tot één brede maatschappelijke beweging (hoewel er menige poging daartoe is ondernomen – waarover later meer) is er in de onderzochte periode (1918-1945) sprake van een veld waarop wel heel veel bloemen zijn gaan bloeien. Om de lezer te helpen het overzicht niet bij voorbaat al te verliezen, geef ik hier een ‘leeswijzer’, die tot doel heeft de grote lijn van het Nederlandse fascisme aan te geven. Deze leeswijzer bekommert zich niet om het detail – dat komt in het vervolg ruimschoots aan de orde. Wie het archiefmateriaal en de gepubliceerde literatuur doorneemt, komt tot de conclusie dat een in omvang bescheiden groep van twaalf mannen verantwoordelijk is geweest voor de opbouw van het Nederlandse fascisme tussen 1923 en 1945. Dat waren, in alfabetische volgorde: **Jan Baars** (1903-1989), **C.J. van Eijdsen** (1899-1982), **F.C. Gerretson** (1884-1958), **R.F. Groeninx van Zoelen** (1889-1979), **Horace van Gybland Oosterhoff** (1887-1937), **Alfred Haighton** (1896-1943), **George La-**

‘anti-fascistisch fascisme’. De fascistisch getinte uitgangspunten waren ‘algemeen gezag gaat boven eigen belang’, zakelijke politiek boven partijpolitiek, versterking van het leger, opheffing van de klassenstrijd en behoud van het Nederlandse volksbestaan. Anti-fascistisch echter waren de twee uitgangspunten inkrimping van de overheid en afwijzing van de economische politiek van de NSB. (*Het Vaderland*, 15 februari 1934, avondblad B)

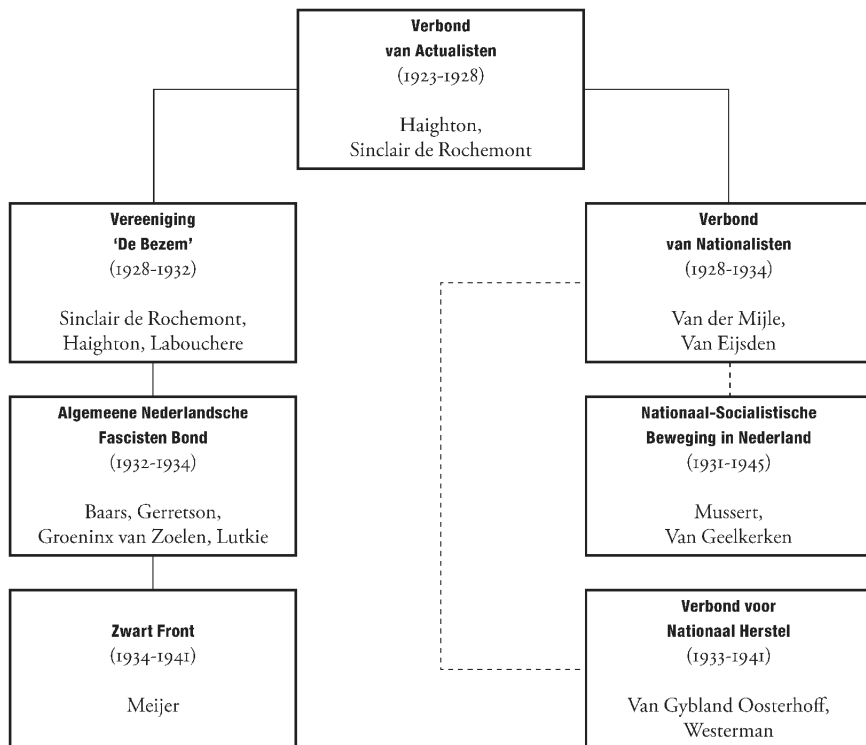
193. De Jonge stelt: ‘dat wachten op de leider, die nog gevonden moet worden, is zelfs karakteristiek voor heel het Nederlandse fascisme vóór 1930.’ (De Jonge 1968-I: 72)

bouchere (1896-1971), **Wouter Lutkie** (1887-1968), **Arnold Meijer** (1905-1965), **Anton Mussert** (1894-1946), **Hugo Sinclair de Rochemont** (1901-1942) en **Emile Verviers** (1886-1968). De zeven belangrijkste politieke partijen zijn, in chronologische volgorde: het **Verbond van Actualisten** (1923-1928), de eerste Nederlandse fascistische politieke partij, na haar verdwijnen werd de fascistische fakkel overgenomen door de **Vereeniging 'De Bezem'** (1928-1932) en door het **Verbond van Nationalisten** (1928-1931) die tegelijkertijd de twee richtingen van het Nederlandse fascisme markeerden: de 'volkse' versus de 'conservatieve'. De Bezem vertegenwoordigde het 'volkse' element en zij leefde na haar verdwijnen in 1932 voort in de **Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond** (1932-1934), die na haar ondergang weer voortleefde in **Zwart Front** (1934-1941). Het genoemde conservatieve Verbond van Nationalisten leverde na zijn verdwijnen het reservoir waaruit zowel de **Nationaal-Socialistische Beweging** (1931-1945) als het **Verbond voor Nationaal Herstel** (1933-1941) zouden putten. Deze zeven politieke partijen vormden de ruggengraat van het georganiseerde Nederlandse fascisme.

3.2. NEDERLANDSE FASCISTEN

Als een van de twee theoretische grondleggers of wegbereiders van het Nederlandse fascisme wordt wel beschouwd de Delftse hoogleraar staatsrecht J.H. Valckenier Kips, al dan niet in één adem genoemd met de Leidse hoogleraar filosofie G.J.P.J. Bolland. Wat deze laatste betreft is zijn rol slechts beperkt tot die van wegbereider. Bolland was inderdaad 'besmet met een anti-democratische, aan grootheidswaanzin grenzende proto-fascistische instelling, die haar weerga in de vaderlandse geschiedenis nauwelijks kent'.¹⁹⁴ Collega-filosofen werden zonder uitzondering verketterd en hun leer daarbij. Ook beoefenaars van andere disciplines dan de zijne werden zonder aanzien des persoons bij het grof vuil gezet. Bolland gedroeg zich respectloos, zouden wij tegenwoordig kunnen zeggen. Over alle brandende maatschappelijke kwesties deed hij autoritair zijn zegje. De opkomende sociaal-democratie schilderde hij reeds in 1904 af als een etterend gezwel in de burgerlijke maatschappij. De maatschappij als geheel lijdt aan 'zelfverkanking', omdat Jan Rap of Jan Publiek alles voor het zeggen heeft, vond Bolland. De arbeiders-

194. W.N.A. Klever, 'Bolland, Gerardus Johannes Petrus Josephus (1854-1922)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2, p. 44-47. Den Haag, 1985. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn2/bolland> [12-11-2013])

klasse vond hij ‘goddeloos’. Het Jodendom en de Vrijmetselarij voegde hij toe:

Een groot en niet te overzien aandeel aan de ontwrichting, vervuiling en ontredde van de Europeesche samenleving onzer dagen... heeft boven en behalve de buitenlandsche vrijmetselarij, of als macht erin, het internationale Jodendom.¹⁹⁵

Misschien heeft Bolland in Nederland wel de toon gezet voor de minachting voor de medemens en diens idealen die later zo karakteristiek zou worden voor fascisme en nationaalsocialisme. In die zin heeft hij het pad geëffend voor het respectloos populisme en het ‘op de man spelen’ dat ook in onze dagen in de Nederlandse politiek kan worden herkend.¹⁹⁶

Valckenier Kips opereerde anders en de manier waarop hij zich in geschrifte uitte was – vergeleken met Bolland – minder aanstootgevend voor de contemporaine lezer. Hij was een aartsconservatief en een antidemocraat met sociaal-darwinistische denkbeelden die het algemeen kiesrecht beschouwde als de oorzaak van de verwording van de politiek zoals hij die percipieerde en men kan allicht begrijpen waarom Mussert blij was met zijn toetreding tot de NSB, al vond dat toetreden pas plaats in de tweede helft van de jaren dertig. Valckenier Kips is overigens de eerste geweest die in Nederland denkbeelden heeft verwoord die in het latere fascisme gemeengoed zouden zijn: hij sprak over ‘politieke verwording’, hij toonde zich anti-democratisch, autoritair en voorstander van een krachtig staatsgezag. Dat deed hij al in een artikel, getiteld ‘Het faillissement van het parlementaire stelsel’ uit 1908, gepubliceerd in *De Tijdspiegel* en in zijn intrede als hoogleraar Staats-, handels- en administratief recht, gepubliceerd onder de titel *Staat en individu* (1909).¹⁹⁷

Eerder dan te spreken over wie al dan niet de heuse voorloper van het Nederlandse fascisme was, kan men zijn aandacht beter richten op het algemeen psychologisch en politiek klimaat van de eerste twee decennia van de twintigste eeuw, waarin Bolland en Valckenier Kips een rol speelden. Met hun anti-democratische opvattingen, hun extreem conservatieve opstelling en

195. Bolland 1921: 20.

196. Zie Lucardie & Voerman 2012 en Vossen 2012 voor een breed overzicht van het historische en eigentijdse Nederlandse populisme.

197. L. Buning, ‘Kips, Jan Hendrik (1862-1942)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 297-298. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/-BWN/lemmata/bwn1/kips> [12-11-2013]). Zie ook De Wit 2009: 136-145.

hun ongekend felle toon van debatteren kunnen zij worden beschouwd als ondermijners van de staat, van de zittende gezagsdragers, van als bekend vaststaande waarheden en zekerheden die menigeen vertrouwen boden in een zich steeds sneller veranderende samenleving. In die zin was hun optreden destructief, en het was een novum dat in Nederland geleerden aan het begin van de twintigste eeuw zo optraden.

Onder de belangrijkste spelers op het fascistische schouwtoneel in Nederland onderscheid ik drie categorieën: de theoretici, de activisten en de politici. Het Nederlandse fascisme kende weinig zelfstandige theoretische onderbouwing. Veel werd overgenomen uit het buitenland. Wel werd er het nodige getheoretiseerd door amateurs als N.W.C. Brouwer, G.A. Larsen van Neerland en Hugo Sinclair de Rochemont. Er zijn slechts twee ware theoretici te onderkennen: Emile Verviers en Wouter Lutkie. De eerste speelde een beperkte, maar wel belangrijke rol. In ‘zijn’ tijdschrift *Katholieke Staatkunde*, dat al vrij snel de naam gewijzigd zag in *Opbouwende Staatkunde*, schreef Verviers in 1922 en 1923 een groot aantal theoretisch getoonzette artikelen die de basis zouden vormen voor het Nederlandse fascisme. Verviers ontwikkelde zich later in nationaalsocialistische richting.¹⁹⁸ De andere theoreticus, Wouter Lutkie, bleef katholiek en ontwikkelde zich als aanhanger van het Italiaanse fascisme in corporatieve richting. Hij schreef vaak in Verviers’ tijdschrift. Vanaf 1930 schreef hij menig artikel van theoretische aard in zijn eigen algemeen-culturele tijdschrift *Aristo*.¹⁹⁹

Onder activisten versta ik personen die zich, hetzij voor, hetzij achter de schermen, actief hebben betoond in het pogen hun politieke en maatschappelijke idealen te realiseren. Iedere keuze is natuurlijk arbitrair, te meer waar er zeer veel personen voor kortere of langere tijd actief waren op het fascistische speelveld. De drie activistische fascistten die zich het meest zichtbaar hebben opgesteld, waren Jan Baars, F.C. Gerretson en R.F. Groeninx van Zoelen. Zij zijn vooral in de periode 1929-1935 belangrijk voor het Nederlandse fascisme geweest, Baars als mislukt leider van de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond en representant van het volkse aspect van het fascisme, Gerretson als zelfbenoemd unificator (maar mislukt in zijn missie) van

198. L. Buning, ‘Verviers, Emile Gerard Hubert (1886-1968)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 607-609. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/verviers> [12-11-2013])

199. L. Buning, ‘Lutkie, Wouterus Leonardus (1887-1968)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 361-363. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/lutkie> [12-11-2013])

het Nederlandse fascisme en Groeninx van Zoelen als hoeder van het erfgoed van het allereerste fascisme van de jaren twintig – ook al mislukt in zijn missie. Op de achtergrond waren Horace van Gybland Oosterhoff, Alfred Haighton, George Labouchere en Hugo Sinclair de Rochemont actief. Slechts de eerstgenoemde kon zich er op beroepen succes te hebben geboekt. Dankzij hem werd het Verbond voor Nationaal Herstel een landelijke beweging waarin het fascisme zijn ‘nette’ kant kon laten zien. Zonder de financiële bijdragen van Haighton was het Nederlandse fascisme nooit in de gelegenheid geweest zich te profileren zoals het gedaan heeft. Met zijn vermogen maakte hij de aanschaf van vastgoed (partijhuizen) mogelijk, liet hij partijorganisaties op poten zetten, betaalde hij de uitgave van partijorganen en financierde hij publicitaire campagnes. Labouchere en Sinclair de Rochemont opereerden veelal in gezamenlijkheid. Tussen 1925 en 1935 hebben zij, met bitter weinig succes, hun energie gestoken in de opbouw van het Nederlandse fascisme. Ze waren actief in het Verbond van Actualisten, in ‘De Bezem’ en ze hebben in de allereerste begintijd van de NSB gepoogd Anton Mussert in te kapselen. Het bleek vergeefs. Met deze namen zijn de belangrijkste en invloedrijkste fascistisch activisten genoemd.

Onder politici versta ik personen die zijn verkozen in een vertegenwoordigend lichaam. Op het toneel van de landelijke politiek zijn er tussen 1933 en 1945 elf politici actief geweest, één van het Verbond voor Nationaal Herstel en tien van de Nationaal-Socialistische Beweging. Geen van deze elf heeft een invloedrijke rol gespeeld in het parlement.²⁰⁰ Namens het Verbond voor Nationaal Herstel was William Westerman in de periode 1933-1937 Tweede-Kamerlid. De invloed van Westerman als Kamerlid is beperkt gebleven. Hij hield zich onder meer bezig met koloniën, defensie, economische en staatkundige verhoudingen en nationaal belang. Namens de NSB zaten tussen 1937 en 1945 tien nationaalsocialisten in de Eerste en de Tweede Kamer, maar hun (soms luidruchtige) optreden heeft geen blijvend effect gehad.²⁰¹

200. Van politici van NSB-huize mocht dat ook niet verwacht worden, wanneer men weet dat in die kringen het parlement denigrerend ‘pratement’ werd genoemd. De eerste vermelding van deze term is te vinden in *Volk en Vaderland* (het weekblad van de NSB) van 29 april 1933 – drie dagen na de Tweede-Kamerverkiezingen. In de jaren dertig karakteriseerde het latere Franse staatshoofd Pétain het functioneren van de minister-raad als volgt: ‘La parole sans l’action, ce n’est que du bruit’ (Vergez 2014: 241) – een vergelijkbaar denigrerend oordeel over de landelijke politiek.

201. Namens de NSB hadden zitting in de Eerste Kamer: mr. E.J.B.M. von Bönninghausen (1900-1973), ds. G.J. van Duyl (1888-1952), J. Maarsingh (1892-1958), graaf M.V.E.H.J.M. de Marchant et d’Ansembourg (1894-1975 – hij was ook lid van de

Men kan Anton Mussert en Arnold Meijer natuurlijk ook als politici beschouwen, in hun hoedanigheid van leider van een politieke partij. Als politici in de ware zin van het woord hebben zij nauwelijks tot geen invloed op het landsbestuur gehad.

Al met al duurde de fascistische tocht door het Nederlandse politieke landschap maar kort en ze eindigde in een totaal ehech. Zo'n achttien jaar na het opkomen in 1923 van de eerste fascistische beweging gelastte de Duitse bezetter op 13 december 1941 de opheffing van alle politieke partijen, met uitzondering van Musserts NSB. Die zou zo'n drieënhalf jaar later roemloos aan haar einde komen.

Waarom koos iemand voor het fascisme? Wat waren zijn beweegredenen, zijn verwachtingen, zijn idealen? Dit zijn vragen waarop in het algemeen lastig een antwoord te geven is. Toch is het van belang hiernaar onderzoek te verrichten. Hoe belangrijk het ook is om te onderzoeken wat het fascisme op (inter)nationale schaal beoogde, de individuele motieven kunnen verhelderend zijn bij het verklaren van de aantrekkingskracht die het fascisme op zijn aanhangers heeft uitgeoefend.²⁰² Voor de gemiddelde lezer in de eenentwintigste eeuw is het niet gemakkelijk om zich een beeld te vormen van de beweegredenen van een fascist uit het interbellum – of van iemand die dat destijds wilde worden. Het gevoel van vernieuwing, de ervaring om deel te zijn van iets groters, iets moderns dat al het oude zou doen verdwijnen en dat een betere wereld zou opleveren dan de doodlopende weg van de Eerste Wereldoorlog, is niet gemakkelijk terug te halen. In de woorden van Roger Griffin:

Fascism in the inter-war period was the vehicle for realizing the heady sense, not of impotently watching history unfold, but of actually 'making history' before a new horizon and a new sky. It meant breaking out of the ensnarement of words and thoughts into deeds, and using the power of human creativity not to produce art for its own sake, but to create a new culture in a total

Tweede Kamer), mr. D.F. Pont (1893-1963), mr. dr. W. de Rijke (1896-1971) en mr. A.J. van Vessem (1887-1966). Tweede-Kamerleden namens de NSB waren: G. Dieters (1902-1980), mr. dr. M.M. Rost van Tonningen (1894-1945) en H.J. Woudenberg (1891-1967). Regelmatig moest de voorzitter van de Tweede Kamer de fractieleden van de NSB tot de orde roepen en eenmaal kwam het zelfs tot een vechtpartij tussen de kamerbankjes.

202. Zie hiervoor ook Eatwell 2003-I: xxiv-xxv.

act of creation, of *poesis*. Fascism for its most ardent believers promised to be literally epoch-making.²⁰³

Het was deze diep-gevoelde behoefte aan vernieuwing die voor veel fascistten van groot belang bleek bij hun politiek-maatschappelijke opstelling. Hoe destructief het fascisme ook was in de ogen van de tegenstanders, de innerlijke betrokkenheid van een significant deel van de fascistten was idealistisch – en dit moet niet uit het oog worden verloren. Fascisten moeten een diepe behoefte gevoeld hebben de bestaande maatschappij te verbeteren. Zij waren bereid de ziekte van hun samenleving zoals zij dat ervoeren, met radicale middelen te lijf te gaan en dat zij zó ver wensten te gaan, toont eens te meer hun ideologische vastberadenheid.²⁰⁴ Daar komt nog eens bij dat het fascisme voortkwam uit een krachtig revolutionair verleden, met de nadruk op als positief ervaren zaken als jeugdigheid, strijd en oorlog.²⁰⁵

Na afloop van het tijdperk van het fascisme (1945) verdiende het voor betrokkenen weinig aanbeveling te koop te lopen met de vroegere fascistische voorkeuren. Zoiets kon funest zijn voor iemands maatschappelijke positie.²⁰⁶ Veel van het reeds gepubliceerde onderzoek op dit gebied richtte zich expliciet op aanhangers van het latere nationaalsocialisme en de resultaten van die onderzoeken helpen daarom weinig bij het inzichtelijk maken van de beweegredenen van vroegere fascistten. Toch zijn er wel enkele getuigenissen voorhanden van voormalige fascistten die terugkijken.

203. Griffin 2007: 4. In dit citaat zien we ook de tegenstelling die voor vrijwel alle fascistten een waarheid was die uitsteeg boven de alledaagse werkelijk: 'daad boven gedachte'. Voor een Nederlands voorbeeld van deze gedachtegang, zie het essay *Om de nieuwe cultuur* van George Kettmann (Amsterdam 1940).

204. Griffin 1993: 46-47.

205. Mosse 1999: 12.

206. Zie de moeite die mr. Joseph Luns, de toenmalige secretaris-generaal van de NAVO en voormalig langjarig minister van Buitenlandse Zaken, zich in 1979 getroostte om te ontkennen dat hij in gedurende een deel van zijn studententijd (1933-1936) lid van de NSB was geweest. In 1979 maakte prof. dr. L. de Jong bekend dat Luns lid was geweest van de NSB. Omdat Luns vreesde te moeten aftreden als secretaris-generaal van de NAVO, liet hij zijn een van zijn broers verklaren dat die hem zonder zijn medeweten bij de NSB had aangemeld. Deze toedracht werd in *Elsevier's Weekblad* van 27 mei 2000 onthuld door de weduwe van de broer. Naar verluidt zou Luns zijn lidmaatschap hebben opgezegd na getuige te zijn geweest van het radicale antisemitisme in Duitsland. Bovendien was het katholieken verboden lid te zijn van de NSB en daarnaast was er het ambtenarenverbod dat Luns, die een ambtelijke carrière nastreefde, parten speelde.

Het ligt voor de hand om aan te nemen dat fascististen kenmerken gemeen hebben die anderen ontberen en dat ze daardoor makkelijk herkenbaar en identificeerbaar zouden zijn. Dat is niet zo. A.D. Belinfante schreef hierover: 'Het resultaat van het onderzoek is dus, dat er bij de onderzochten geen gemeenschappelijk fascistoïde kenmerk te vinden is.'²⁰⁷ Dit heeft dus betrekking op individuele fascististen. Wat betreft de fascististen als deel van een groter geheel wees Von der Dunk op het tegendeel:

[...] fascistische of rechts-autoritaire partijtjes recruteerden hun aanhang vooral uit de zwak-verzuilde strata, daar, waar een levensbeschouwelijk vacuüm en een afwezigheid van sociale bindingen bestond.²⁰⁸

Dit mag waar zijn voor kleine regionale en welomschreven groepen Nederlanders, voor het merendeel van de toonaangevende Nederlandse fascististen gaat dit niet op.

Ondanks de afwezigheid van evident overeenkomstige kenmerken, komt er desondanks een beeld naar voren van over het merendeel jonge mensen die snakten naar verandering, naar een 'andere wereld', en die in het Italië van Mussolini (en vanaf 1934 in het Duitsland van Hitler) een lichtend voorbeeld zagen. Gemeenschappelijk waren zij in hun afkeer van de parlementaire democratie en van het in hun ogen passieve, ingeslapen Nederland. Gemeenschappelijk waren zij eveneens in hun wens om iets te 'doen', om actief een rol te spelen in dat door hen zozeer gewenste maatschappelijke veranderingsproces. In die zin waren zij allen 'echte' fascististen; mensen die eerder leefden vanuit hun gevoel dan vanuit de ratio, en die vanuit dat gevoel tot actie kwamen.

3.3. EERDER ONDERZOEK

Publicaties over de diverse onderdelen van (de geschiedenis van) het Nederlandse fascisme zijn tot dusverre hoofdzakelijk in het buitenland tot stand gekomen. Enkele van oorsprong Nederlandstalige publicaties richtten zich op de geschiedenis van Nederlandse fascistische politieke partijen als de NSB en Zwart (later: Nationaal) Front. Daarnaast verschenen er enkele meer algeme-

207. Belinfante 1983: 260-262.

208. Von der Dunk 1984: 46.

ne monografieën. Ik vat ze hieronder samen, zonder naar volledigheid te streven.

In 1956 promoveerde historicus Ivo Schöffers op *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*. Hij was de eerste in Nederland die wetenschappelijke aandacht gaf aan het Nederlandse fascisme en nationaalsocialisme en wat hij op basis van een beperkte toegang tot bronnenmateriaal schreef, kenmerkte zich daarom door een begrijpelijke oppervlakkigheid. Hij noemt in zijn betoog Westerman en diens Verbond voor Nationaal Herstel. Ook noemt hij de Nationaal-Socialistische Beweging van Mussert en wat hun voorgangers betreft beperkt Schöffers zich tot Erich Wichmann, 'proto-type van de anarcho-fascisten'.²⁰⁹ Wel noemt hij nog kort Jan Baars, Alfred Haighton en Arnold Meijer. Schöffers besteedt verder geen aandacht aan de ontwikkelingsgang van het Nederlandse fascisme – maar dat was dan ook niet de insteek van zijn onderzoek. Zijn werk wordt hier aangehaald omdat hij de wegbereider van later onderzoek was.

Acht jaar later verscheen de dissertatie *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* van L.M.H. Joosten. Zoals de titel reeds aangeeft, onderzocht Joosten de relatie tussen katholicisme en fascisme in Nederland. Zijn onderzoek richtte zich in het bijzonder op de vermeende affiniteit tussen het fascisme en het in het begin van de twintigste eeuw in de katholieke kerk opgekomen integralisme.²¹⁰ De gekozen invalshoek is er de verklaring voor dat Joosten zich vrijwel uitsluitend bezighoudt met het Nederlands fascisme in zijn verhouding tot het katholicisme. Zo passeert de fascistische voorloper Verviers de revue, gevolgd door Lutkie, Arnold Meijer en diens Zwart Front en tot slot Joris van Severen en zijn Verdinaso. Als geschiedschrijving van het Nederlandse fascisme biedt Joosten een beperkte blik.

In 1968 verscheen de eerste publicatie waarin het Nederlandse fascisme inhoudelijk en ideologisch de maat werd genomen: *Crisis en critiek der democratie* van A.A. de Jonge.²¹¹ In dit proefschrift beoogt de auteur geen overzicht van de geschiedenis der Nederlandse fascistische en nationaalsocialistische politieke partijen te geven, maar tracht hij te reconstrueren wat de in en om die organisaties levende denkbeelden betreffende de concepten 'staat' en 'staatsinrichting' zijn geweest. Ondanks deze beperking vinden we toch

209. Schöffers 1956: 60.

210. Joosten 1964: 364.

211. A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie: anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Assen, 1968. 2^e druk, met gewijzigde inleiding, 1982.

voor de eerste keer een uitgebreid overzicht van veel van de politieke partijen in het rechts-autoritaire spectrum tussen 1918 en 1945. De Jonge meent dat het Nederlandse fascisme voortkomt uit vier door hem gesignaleerde en onderscheiden stromingen: de liberalen, de bollandisten, de katholieke jongeren en de rebelse kunstenaars en intellectuelen. Het fascisme zelf beschouwt hij als een reactie op de door hem gesignaleerde crisis der democratie.²¹² Nadeel van deze opvatting is dat het fascisme wordt gereduceerd tot een reactionaire stroming, waarbij het eigen dynamische, modernistische en revolutionaire karakter ervan onvoldoende wordt belicht. Daardoor wordt het niet goed mogelijk om het fascisme te definiëren als een ideologie die vanuit zichzelf naar verandering streefde.

In 1969 verscheen 'Voorspel', het eerste deel van L. de Jongs magnum opus over Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Hier wijdt De Jong vele pagina's aan het beschrijven van, zoals hij het noemt, het 'rechts autoritair protest'.²¹³ Uit deze benaming blijkt reeds De Jongs invalshoek: voor hem zijn het autoritaire aspect van het fascisme en het protestkarakter ervan leidend bij zijn beschouwing. De Jong vermoeit zich niet met pogingen om het Nederlandse fascisme en nationaalsocialisme te definiëren: hij beschrijft het slechts – gezien de aard en opzet van zijn werk een begrijpelijke handelwijze. In zijn concluderende paragraaf vat hij alle door hem beschreven rechts-autoritaire, fascistische en nationaal-socialistische geestesstromingen in Nederland samen als anti-democratische manifestaties van totalitaire heerszucht en onverdraagzaamheid, harde kernen van fanatisme en eigengereidheid, met een mentaliteit van erop los slaan en van gewelddadige onderdrukking van hun oppositie.²¹⁴ Hoewel hierin in algemene termen zeker een kern van waarheid zit, miskent De Jong het positief-ideologische aspect van fascisme en nationaalsocialisme.

In 1981 liet Erik Hansen een omvangrijk overzichtsartikel verschijnen, waarin hij samenvatte wat er tot dan toe over het Nederlandse fascisme was gezegd.²¹⁵ Hansen acht nadere studie naar het Nederlandse fascisme vooral gerechtvaardigd vanuit een Europees perspectief als aanvulling op hetgeen

212. Voor de volledigheid noteer ik dat De Jonge onderscheid maakte tussen de 'kleine' en de 'grote' crisis der democratie; de eerste betrof slechts het functioneren der staatsinstellingen, de grote betrof het disfunctioneren van de democratie als zodanig.

213. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 1: Voorspel*. Wetenschappelijke editie. 's-Gravenhage, 1969: 236-403.

214. Ibid., 401-402.

215. Erik Hansen, 'Fascism and Nazism in the Netherlands 1929-39'. In: *European Studies Review* 11 (1981), 355-385.

reeds onderzocht was ten aanzien van het Italiaanse en Duitse fascisme en nationaalsocialisme. Het Nederlandse fascisme als zelfstandig object van studie lijkt hij minder de moeite waard te vinden.²¹⁶ Deze conclusie trekt hij zonder eigen onderzoek en zij overtuigt daarom niet.

In 1986 promoveerde Hans Schippers op *Zwart en Nationaal Front*.²¹⁷ Hij tracht in zijn studie aan te tonen dat het streven van de rooms-katholieke kerk naar een corporatieve ordening van het sociaal-economisch leven in het interbellum bepalend is geweest in haar verhouding tot het Nederlandse rechts-radicalisme. Zijn nadruk ligt op de jaren 1940-1941, toen Zwart Front zich omvormde naar Nationaal Front, in een poging aantrekkelijker te worden voor grotere groepen kiezers. Schippers kiest ervoor het fascisme eerder te omschrijven aan de hand van een aantal kenmerken, dan het te definiëren als een van andere ideologieën te onderscheiden geestesrichting.²¹⁸ Hij beschrijft de geschiedenis van het Nederlandse fascisme met zeven mijlslarzen, beginnende bij Verviers, via het Verbond van Actualisten naar De Bezem en eindigend bij de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond van Baars. Zijn invalshoek daarbij is hoofdzakelijk de weergave van de reacties in katholieke kring op de opkomst van anti-democratische stromingen in Nederland.²¹⁹

In hetzelfde jaar verscheen van G.R. Zondergeld *Een kleine troep vervuld van haat*, eveneens gewijd aan Arnold Meijers Zwart Front (in 1940 omgedoopt tot Nationaal Front). Zondergeld beschouwt het fascisme als nihilisme in zijn puurste vorm en het is daarmee dus geen ideologie zoals de andere grote -ismen.²²⁰ Voor hem is het fascisme een voornamelijk negatief gerichte anti-ideologie die zich kenmerkt (en die zich onderscheidt van andere maatschappelijk-politieke denkrichtingen) door alles waar het tegen is.²²¹ Dit leidt hem tot de lastig te beantwoorden vraag waarin dan wel de aantrek-

216. 'The fascist movements began to appear immediately after the first world war and became more vocal with the post-1922 emergence of a fascist regime in Italy. Dutch fascism generally combined traditional corporate social ideology with a powerful Italophilism. Beyond this, fascism in the Netherlands remained a movement of rival clubs and cliques until the German occupation in 1940.' (Hansen 1981: 355)

217. Hans Schippers, *Zwart en Nationaal Front: Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland*. Amsterdam, 1986.

218. Als kenmerken noemt hij: het fascisme is noch links, noch rechts; het is anti-conservatief; het verheerlijkt macht en geweld; het is autoritair en streeft naar een eenhoofdig leiderschap; het is dictatoriaal en nationalistisch; het vindt zijn voedingsbodem in de maatschappelijke middenklasse. (Schippers 1986: 1-2)

219. Schippers 1986: 47.

220. Zondergeld 1986: 19.

221. Ibid., 21.

kingskracht van het fascisme gelegen moet zijn geweest die miljoenen mensen heeft kunnen aanspreken. Het antwoord vindt Zondergeld in een aantal andere kenmerken van het fascisme, zoals een sterke leider, herstel van oude waarden en de volkseenheid. Methodologisch gezien is Zondergelds opvatting zwak: hij lijkt naar willekeur uit het fascistische repertorium van eigenschappen en kenmerken te kiezen om zijn standpunt dat het fascisme negatief is, te onderbouwen. Wanneer Zondergeld de voorgeschiedenis van Zwart Front beschrijft, valt de teleologische invalshoek op. Bij hem worden Verviers, Haighton, Sinclair de Rochemont en Baars neergezet als noodzakelijke voorlopers van Arnold Meijer als fascistische leider.

A.A. de Jonge publiceerde in 1986, achttien jaar na zijn dissertatie, een overzichtsartikel waarin hij de balans opmaakt van veertig jaar geschiedschrijving over het Nederlandse fascisme.²²² Hij geeft in dit stuk, in vergelijking met zijn eerdere studies, geen nieuwe inzichten en herhaalt grotendeels wat hij in zijn vroegere publicaties over dit onderwerp gezegd heeft – maar dat is dan ook niet verbazend, gezien doelstelling en doelgroep van het boek waarin hij zijn betoog publiceert: een overzichtswerk voor het algemene publiek. Het belangrijkste punt dat hij maakt, is dat het fascisme tot dan toe slechts bestudeerd werd door buitenstaanders en tegenstanders ervan.²²³

In 1995 verscheen in de verzamelbundel *Religies en (on)gelijkheid in een plurale samenleving* een overzichtsartikel van Gjalt Zondergeld over het Nederlandse fascisme. De ondertitel van zijn artikel is programmatisch: ‘een randverschijnsel’, en daarmee is de toon gezet. In grote lijnen is Zondergeld van mening dat het Nederlandse fascisme als mislukt moet worden beschouwd: het had zeer weinig aanhangers en deze waren niet in staat de voor hen negatieve consequenties van de verzuiling ongedaan te maken. De indeling van zijn artikel wekt enige inhoudelijke en chronologische verwondering: hij stelt dat er eerst fascistische hoogleraren waren, daarna kwamen de fascistische kunstenaars, gevolgd door Zwart Front dat op zijn beurt werd gevolgd door de NSB. Ook wordt zijn artikel ontsierd door onjuistheden: hij haalt de begrippen meritocratie en sociaal-darwinisme door elkaar, volgens hem bevatte de Rapaille Partij de eerste echte fascistische, hij laat Zwart Front

222. A.A. de Jonge, ‘Het fascisme en nationaal-socialisme’. In: *De laatste tijd: geschiedschrijving over Nederland in de 20^e eeuw*, onder redactie van P. Luykx en N. Bootsma: 166-1991. Utrecht, 1987.

223. Om zijn punt te benadrukken stelt De Jonge de volgende retorische vraag: ‘Welke serieuze belangstellende zou het in zijn hoofd halen om de islam te bestuderen aan de hand van uitsluitend katholieke en communistische auteurs? Ten aanzien van het fascisme doet men zoiets wél.’ (De Jonge 1987: 167)

voortkomen uit een blad *De Bezem* van Erich Wichmann²²⁴ en hij is van mening dat het fascisme ontstaat uit een in crisis verkerend liberalisme.²²⁵ Ook valt zijn moralistische vooringenomenheid jegens fascistten op: zij zijn ‘ver-bitterd’, ‘mislukt’, ‘eigenzinnig’, ‘zonderling’ en zij laten ‘het masker vallen’. De les die Zondergeld trekt uit het mislukken van het Nederlandse fascisme, is dat naar zijn mening het stabiele politieke klimaat in Nederland afdoende bescherming vormde tegen het opkomen van rechts-radicalisme. Als het enige schokkende politieke geweld ná 1945 noemt Zondergeld het Molukse activisme in de jaren zeventig, maar dat is volgens hem te plaatsen in het licht van het dekolonisatieproces.²²⁶ De opkomst van Pim Fortuyn, zeven jaar na het verschijnen van Zondergelds artikel, toont aan dat zijn conclusie ten aanzien van de vermeende stabiliteit van de Nederlandse politiek, weinig overtuigend is.

In 2000 verscheen *Fascism and the Right in Europe, 1919-1945* van Martin Blinkhorn. Hij definieert het Nederlandse fascisme niet ten onterechte als een ‘unsuccessful fascism in the established democracies of northwestern Europe’.²²⁷ Hoewel hij de opkomst en de ontwikkeling van de NSB in de jaren dertig correct weergeeft, verdient zijn beschrijving op andere onderdelen geen schoonheidsprijs. Het is bij voorbeeld zeker niet zo, dat ‘[...] the Dutch fascist organizations that emerged in the 1930s did so out of a political and organizational vacuum’.²²⁸ Al vanaf de vroege jaren twintig was er een (weliswaar niet altijd even krachtig) bloeiend politiek activisme ter rechterzijde van het politieke spectrum.

De Duitse historicus Arnd Bauerkämper liet in 2006 zijn overzichtswerk *Der Faschismus in Europa 1918-1945* verschijnen. Hij wijdt enige bladzijden aan het Nederlandse fascisme, waarvan het overgrote merendeel wordt gevuld met de wederwaardigheden van de NSB. De naam van Arnolds Meijers Nationaal Front valt en van de overige fascistische partijen wordt niet meer gezegd dan dat ‘Die kleinen faschistischen Gruppen, die sich in den zwanziger Jahren formierten’ zonder succes bleven door de tegenwerkende kracht van de verzuiling. Hiervan merkt Bauerkämper weinig overtuigend op dat de verzuiling een zekere mate van ambivalentie kende: enerzijds vormde zij weliswaar een krachtige en succesvolle dam tegen het opkomend fascis-

224. De Rapaille Partij, Zwart Front, De Bezem en Erich Wichmann komen in het vervolg aan de orde.

225. Respectievelijk Zondergeld 1995: 191, 193, 196 en 206.

226. Zondergeld 1995: 205.

227. Blinkhorn 2000: 57.

228. Ibid., 62.

me, maar anderzijds verhinderde zij een brede weerstand tegen het fascisme.²²⁹

In 2009 verscheen onder redactie van R.J.B. Bosworth *The Oxford Handbook of Fascism*, waarin Nederland werd behandeld door Bob Moore. Zijn conclusie zit vervat in de allereerste zin van zijn bijdrage:

There is a general consensus among historians and political scientists that fascism has never had much popular appeal in the Netherlands, and that the various manifestations of what might be categorized as such have been largely confined to the margins of politics and society.

Hoewel deze uitspraak in haar algemeenheid (en wellicht ook daardoor) nauwelijks ontkend kan worden, doet zij toch geen volledig recht aan de rol die het vooroorlogse fascisme in de Nederlandse politiek en samenleving heeft gespeeld. Ik vermoed dat de achtergrond ervan moet worden gezocht in de relatieve onbekendheid van het onderzoeksterrein – en dat beschouw ik ook als een verklaring voor het ontbreken van Nederland in de nog aan de orde komende *Oxford Reader* over het fascisme van Roger Griffin. Bob Moore toont zich overigens een aanhanger van diegenen die vinden dat het fascisme niet aan zijn definitieve einde kwam in 1945, want hij beschrijft behalve het vooroorlogse fascisme (Wouter Lutkie, De Bezem, Algemeene Nederlandse Fascisten Bond, Zwart Front, NSNAP en NSB) ook het naoorlogse fascisme, samen met andere extreemrechtse partijen: onder meer de Nationaal Europese Sociale Beweging (NESB) van Paul van Tienen, de Nederlandse Volks Unie (NVU) van Joop Glimmerveen, de Centruumpartij (CP) van Hans Janmaat en eindigend met de LPF van Pim Fortuyn. Het is jammer dat Moore zich niet waagt aan enige inhoudelijke comparatieve analyse van het Nederlandse fascisme, maar misschien is een encyclopedisch werk als *The Oxford Handbook of Fascism* daarvoor niet de meest geëigende plaats.

Ook in 2009 verscheen *The Lure of Fascism in Western Europe: German Nazis, Dutch and French Fascists 1933-1939* van de hand van Dietrich Orlow, die wat Nederland betreft, vrijwel uitsluitend over de NSB spreekt. Voor deze studie geldt naar mijn mening een *caveat lector* door de veelheid aan fouten die het bevat.²³⁰ Kwalijker nog is de totale afwezigheid van het

229. Bauerkämper 2006: 114.

230. Een willekeurige keuze: het is niet waar dat de NSB vrij snel na haar ontstaan alle andere fascistische en rechts-georiënteerde partijen had doen verdwijnen; het is niet waar dat

fascistische Zwart Front van Arnold Meijer. Dat een wetenschappelijke studie over het Nederlandse fascisme tussen 1933 en 1939 geen enkel woord wijdt aan Zwart Front acht ik onbegrijpelijk. Orlow geeft een correcte maar summier beschrijving van opkomst en neergang van het Nederlandse fascisme, maar hij slaagt er niet in uiteen te zetten waarin de aantrekkingskracht van het Nederlandse fascisme schuilde – en dat had hij zich tot doel gesteld, gezien de titel van zijn studie.

In 2009 verscheen van de hand van Robin te Slaa en Edwin Klijn het eerste deel van wat uiteindelijk een driedelige geschiedschrijving van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland zal moeten worden.²³¹ Beide auteurs kiezen ervoor om het fascisme niet te voorzien van een definitie, maar het te karakteriseren aan de hand van een veelvoud aan kenmerken en eigenschappen.²³² In hun beschrijving van het Nederlandse fascisme tussen 1922 en 1930 valt op dat zij het accent leggen op wat de NSB verbindt met haar voorlopers, in tegenstelling tot onderzoekers als Wim Zaal en Koen Vossen die hebben aangegeven dat de continuïteit tussen de NSB en haar voorgangers slechts berustte op uiterlijkheden.²³³ Zij suggereren hiermee dat die continuïteit in de historiografie tot dusver niet werd onderkend – iets dat niet geheel lijkt te sporen met de onderzochte literatuur. Zowel bij voorbeeld

Feldmeijer (de voorman van de Nederlandsche SS) na het einde van de Tweede Wereldoorlog is geëxecuteerd (hij overleed als slachtoffer van een geallieerde luchtaanval in februari 1945); deze Henk Feldmeijer krijgt van Orlow onterecht de roepnaam Johan aangemeten; dat veel van de extreemrechtse Nederlandse politieke partijen in de jaren twintig en dertig van katholieke oorsprong waren is onjuist; de tweede man van de NSB, Cees van Geelkerken, is geen ambtenaar van de provincie Gelderland geweest (het was de provincie Utrecht); de Randstad ligt niet in het noorden van Nederland; de titel van prins Bernhard is niet ‘van Lippe-Detmold’ (het is ‘van Lippe-Biesterfeld’); de Franse auteur Louis-Ferdinand Céline wordt regelmatig onterecht ‘Ferdinand Céline’ genoemd; diens boek *Les beaux draps* wordt onjuist vertaald met *The Beautiful Flags*; van Céline wordt ten onrechte gezegd dat hij met de Vichy-regering naar Duitsland vluchtte tegen het eind van de Tweede Wereldoorlog (hij vluchtte in juni 1944 op eigen gelegenheid) en dat hij in 1956 terugkeerde naar Frankrijk (het was 1951); tot slot wordt Céline ervan beschuldigd fascist te zijn geweest (het is onwaar, hij was een virulent biologisch racist). Bij zoveel fouten vraagt men zich af hoe het zit met het waarheidsgehalte van de rest van het boek.

231. Robin te Slaa & Edwin Klein, *De NSB: ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*. Meppel, 2009.
232. ‘In ons boek hebben wij evenmin gekozen voor een conceptuele benadering vanuit een vooropgestelde definitie of bepaald ideaaltype van het fascisme.’ (Te Slaa & Klijn 2009: 32)
233. Te Slaa & Klijn 2009: 73-74.

de door Te Slaa en Klijn in hun overzicht niet genoemde I. Schöffers als A.A. de Jonge benadrukten reeds de inhoudelijke correlatie tussen de NSB en haar voorlopers.²³⁴

Volledigheidshalve volgen hier nog enige werken waarin het Nederlandse fascisme genoemd wordt. In algemene zin kan worden gesteld dat het Nederlandse fascisme niet of nauwelijks onderwerp van serieuze studie is geweest in de internationale literatuur. Stanley Payne's studie *A History of Fascism, 1914-1945* verscheen in 1995. Zijn boek telt 613 pagina's, waarvan er precies één is gewijd aan het Nederlandse fascisme. Van de NSB zegt hij dat ze in naam weliswaar nationaalsocialistisch leek, maar eerder als Italiaans-fascistisch kan worden gekarakteriseerd. Ook in 1995 verscheen als deel in de serie *Oxford Readers*, onder redactie van Roger Griffin, *Fascism*. Het boek is een waardevolle uitgave, want het bevat belangrijke heruitgaven van primaire en secundaire teksten over het fascisme. Onder de hoofdstuktitel 'Abortive fascisms 1922-1945' besteedt Griffin aandacht aan fascistische partijen en bewegingen in Europa die nooit de fase van het verkrijgen van de staatsmacht hebben gehaald, zoals in Italië en Duitsland wel gebeurde. Het Nederlandse fascisme krijgt daarbij geen plaats, omdat Griffin ten onrechte het Nederlandse fascisme beschouwt als een te verwaarlozen kopie van het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaalsocialisme.²³⁵ In 2003 wijdt Philip Morgan enige woorden aan de ontwikkeling van het Nederlandse fascisme. Hij signaleert inzake de NSB het succes bij de verkiezingen van 1935 (7,94%) en de neergang daarna. Als oorzaak ziet hij de verzuiling: "'Pillarisation" was a formidable barrier on the advance of any new political party'.²³⁶ Paxton beschrijft een jaar later het Nederlandse fascisme onder de kop 'Some Other Unsuccessful Fascisms'. Van de NSB memoreert ook hij het electoraal succes in 1935 en de neergang daarna²³⁷ en hij geeft vervolgens Mussert een 'minor role' in de Tweede Wereldoorlog.²³⁸ Daarbij blijft het. Morgan en Paxton beperken zich in hun bespreking van de relatie tussen Nederland en het fascisme tot de NSB van Mussert en wijden geen woord aan

234. Het genoemde historisch overzicht te vinden op Te Slaa & Klijn 2009: 73-74. Voor Schöffers en De Jonge zie: Schöffers 1956: 63 en De Jonge 1968-II: 39.

235. '[...] this volume [...] takes no account of the essentially mimetic (and in the main negligible) fascist movements modelled on Fascism or Nazism which surfaced in the inter-war period in countries not referred to here, such as Iceland, the Netherlands, Sweden, Denmark, Poland, Czechoslovakia, and Switzerland [...]' (Griffin 1995: 169)

236. Morgan 2003: 98-99.

237. Paxton 2004: 74.

238. Ibid., 112.

de voorlopers van de NSB en aan de andere in Nederland actief geweest zijn fascistische of nationaalsocialistische partijen.

Samenvattend kan gesteld worden dat er in de buitenlandse literatuur over het Nederlandse fascisme veel tastenderwijs geëxploreerd en gekopieerd is. Inzicht in de achtergronden van het Nederlandse fascisme rijst niet op uit de hier gegeven overzichtswerken. Evenmin krijgt de geïnteresseerde een overzicht van de geschiedenis van het Nederlandse fascisme in handen. Wat betreft het Nederlandse onderzoek dienaangaande valt de balans nauwelijks positiever uit. Een poging om een alles omvattend beeld van het Nederlandse fascisme te verstrekken is niet te constateren. Dit valt de auteurs niet te verwijten, omdat dit niet tot hun doelstellingen behoorde.

3.4 PERIODISERING VAN HET NEDERLANDSE FASCISME

In de ontwikkeling van het Nederlandse fascisme zijn vijf periodes te onderscheiden. Deze indeling weerspiegelt de ontwikkelingsgang van het Nederlandse fascisme in relatie tot de economische, maatschappelijke en politieke ontwikkelingen zoals die zich voordeden in het Nederland van de jaren 1918-1940.²³⁹

In de jaren 1918-1922 (economisch gezien een periode van neergang) is er in Nederland geen sprake van fascistische politiek omdat het fascisme zich als politieke stroming nog niet had gepresenteerd. Wel traden er in die jaren allerlei kleine reactionaire en conservatieve politieke partijen en bewegingen naar voren die als *proto-fascistisch* kunnen worden beschouwd.²⁴⁰ Zij vertoonden een angst voor de vernieuwende tendensen zoals die na het eind van de Eerste Wereldoorlog opkwamen: algemeen kiesrecht met een toegenomen democratisering en een grotere rol voor de overheid. In Nederland kunnen deze groeperingen worden beschouwd als wegbereiders voor het latere fascisme en nationaalsocialisme. Dit soort partijen komt in Nederland voort uit een (soms breed) gevoel van onbehagen over de bestaande staatsinrichtingen, dat op den duur niet culmineert in een volledig accepteren van het *fascist minimum*.²⁴¹

239. Deze chronologische indeling is grotendeels ontleend aan die van De Jonge 1968-I.

240. Zie ook Sternhell 1994 en Griffin 1995 voor nadere beschouwingen omtrent de voedingsbodem van het fascistische gedachtegoed.

241. Griffin 1993: 50-51.

In de jaren 1923-1928 treedt het Nederlandse fascisme voor het eerst naar buiten, in den beginne aarzelend en onder andere namen. We zien het Verbond van Actualisten, de eerste Nederlandse fascistische partij, voor het voetlicht treden, al snel gevolgd door de Nationale Volkspartij, de Nederlandsche Oranje Nationalisten en in 1925 de Eerste Nederlandsche Fascisten Organisatie – de eerste keer dat de term ‘fascisme’ wordt gebruikt in de naam van een politieke beweging.

De jaren 1929-1933 vormen de periode van de grootste bloei van het Nederlandse fascisme. Het adjectief ‘groot’ dient te worden gerelativeerd, want zelfs in deze periode van groei is het fascisme er nimmer in geslaagd vaste voet aan de grond te verkrijgen – noch in de politiek, noch in de samenleving. Na het echec van het Verbond van Actualisten nam het Verbond van Nationalisten kortstondig de fakkel over als meest toonaangevende fascistische politieke partij. Het beschikte over een hooggeleerde ideoloog, de Utrechtse bijzonder hoogleraar Oude kunstgeschiedenis van Egypte en Voor-Azië H.P. Blok, over een eigen milite en over goede contacten met de Duitse SA. Omdat de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van april 1933 echter mislukte, slaagde het Verbond er niet in een kamerzetel te verwerven. Dit was het begin van het einde. Betrekkelijk succesvol was eveneens de opvolger van het Verbond van Actualisten, de Vereniging ‘De Bezem’ – geesteskind van Hugo Sinclair de Rochemont. Sinclair werd al snel overvleugeld door Jan Baars, het volkse Amsterdamse redenaarstalent. In de jaren 1932-1933 was hij de bekendste fascist van Nederland, een rol die na hem door Anton Mussert zou worden bekleed. Deze periode werd ook gekenschetst door het naar voren komen van de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij – de Nederlandse tegenhanger van Hitlers NSDAP. Ondanks dat de NSNAP vrij snel uiteenviel in een groot aantal, elkaar fel bestrijdende concurrenten, behield zij haar aantrekkingskracht op de meer radicale en Duits-gezinde Nederlandse fascistten. Tot slot kan in deze periode opkomst en ondergang worden gereleveerd van de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond, een partij die landelijke bekendheid verwierf met haar propagandistische acties.

In de periode 1934-1939 vindt de ommezwaai van fascisme naar nationaalsocialisme plaats. De twee belangrijkste partijen in deze jaren zijn de Nationaal-Socialistische Beweging van Anton Mussert en Zwart Front van Arnold Meijer. Karakteristiek voor deze jaren is de toenemende extremisering, die ongetwijfeld ook als een reactie op de steeds feller worden tegenstand vanuit politiek en samenleving moet worden gezien.

Tot slot de laatste periode van het Nederlandse fascisme: 1940-1945. Na de Duitse inval in mei 1940 stond het Nederlandse fascisme onder curate-

le. De bezetter bepaalde volkomen wat er gebeurde en dwong uiteindelijk alle overgebleven fascistische en nationaalsocialistische politieke partijen tot opheffing, behalve de NSB omdat die in Duitse ogen van nut was. Van een eigen nationaal fascistisch beleid was toen geen sprake meer.

3.4.1. Proto-fascisme (1918-1922)

De Eerste Wereldoorlog was er de oorzaak van dat de Nederlandse staat (meer dan daarvoor gebruikelijk was) had ingegrepen in het leven der burgers. In 1914 werd de Nederlandsche Overzee Trust Maatschappij opgericht, de Levensmiddelenwet stamde uit datzelfde jaar, de distributie der voedselvoorziening volgde twee jaar later, de overheid ging zelf over tot de invoer van levensmiddelen, er volgde een massale mobilisatie en een ingrijpende grensbewaking. Ook werd in 1916 de zomertijd ingevoerd om energie te kunnen besparen. Dit door sommigen als ongewenst ervaren staatsingrijpen wekte vooral in conservatief-liberale kring weerstand op. Men wilde maar al te graag ‘de wereld van vroeger’ hersteld zien. Dat is dan ook de achtergrond voor de benaming ‘herstellers’ die men in eerste instantie voor de katholieke reactionairen gebruikte, maar die alras gebruikt werd voor iedereen die het fascisme zou gaan omarmen. Interessant is dat deze, tegenwoordig in onbruik geraakte term, qua betekenis nauw aansluit bij de moderne term palingenese.²⁴² Een andere zorgelijke ontwikkeling in de ogen van velen, was de introductie van het algemeen kiesrecht in 1917 (voor mannen) en in 1919 (voor vrouwen). Deze uiterste consequentie van de democratie (algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging) was voor menigeen die afkomstig was uit de bovenste lagen van de samenleving, een gruwel en een potentieel gevaar.

Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog begon in de bovenlaag van de Nederlandse samenleving een gevoel van onrust te ontstaan. Dit zou de voedingsbodem gaan vormen voor het latere ‘fascisme van de hoge heren’. Zij zouden zich enige jaren later verzamelen in de Economische Bond of in het Vaderlandsch Verbond of het Verbond van Nationalisten. Daarnaast en meestal daartegenover zou later het ‘fascisme van de arbeiders’ komen te staan in groeperingen met namen als De Bezem of de Algemeene Nederlandse Fascisten Bond. De eerstgenoemde vorm kan ook worden beschouwd

242. Met de kanttekening dat ‘herstellen’ en palingenese (‘wedergeboorte’) qua betekenis weliswaar erg dicht bij elkaar liggen, maar dat het in het fascisme eerder gaat om een nieuw geboren worden van de natie dan om te herstellen van wat eens was, maar verloren is geraakt.

als sterk conservatief, terwijl de tweede principieel revolutionair was. Dat deze twee varianten van het Nederlandse fascisme elkaar zo'n vijftien jaar later (overigens met weinig succes) zouden treffen in de Corporatieve Concentratie was toen natuurlijk nog niet te voorzien. De spanning tussen de voormannen van deze Corporatieve Concentratie, de studeerkamergeleerde prof. dr. F.C. Gerretson en de volkse spreker Jan Baars,²⁴³ bleek toen niet te overbruggen: de 'hoeden' en de 'petten' konden niet met elkaar overweg.²⁴⁴ De poging tot samenwerken binnen de Corporatieve Concentratie was tot mislukken gedoemd. Maar daarover later meer. Naast beide groepen stond nog een derde groep die zijn best deed het onbehagen over de Nederlandse samenleving van vlak na de Eerste Wereldoorlog vorm en inhoud te geven: jongeren en kunstenaars.²⁴⁵ Zij waren verantwoordelijk voor de half-serieuze grap van de Rapaille Partij en de Rebelsche Patriotten.²⁴⁶ De drie groeperingen waren het in grote lijnen eens over de diagnose van de zieke patiënt: democratie en algemeen kiesrecht zijn ondingen. Over het geneesmiddel (conservatisme, corporatisme, fascisme of nationaalsocialisme) – en dan vooral over de dosis ervan – verschilden zij langdurig en vooral fundamenteel van mening.

De 'hoeden' waren de eersten die zich politiek organiseerden. Dat zij de wegen naar politiek en bestuur gekend zullen hebben, zal er mede een verklaring voor zijn dat zij zich als eersten manifesteerden. Eind 1917 waren er enkele toonaangevende intellectuelen die meenden dat de tijd rijp was voor een fundamentele wijziging van de Nederlandse politiek. Onder hen bevonden zich

243. De wijze waarop naam en titulatuur van beide heren hier worden geïntroduceerd is historisch juist en veelbetekenend voor hun onderlinge verhouding.

244. Interessant in dit verband is de volgende anekdote. De afkeer die de volkse Baars ervoer jegens jonkheer Groeninx van Zoelen, was niet slechts politiek of maatschappelijk, maar wellicht eerder persoonlijk gemotiveerd. 'Als je daar komt, moet je je hand op je achterwerk houden', was zijn commentaar, na een bezoek bij Groeninx te hebben afgelegd. Geheel in Baars' stijl recht voor zijn raap wond hij er geen doekjes om dat hij niets moest hebben van de seksuele geaardheid van de jonkheer. In: Te Slaa & Klijn 2009: 161. Vergelijk in dit verband ook L. de Jong, die meedeelde dat Baars niets met het 'flikkerszooitje' van de Nationale Unie te maken wilde hebben. In: De Jong 1969-1994, deel I: 270.

245. Zie ook: Van den Broek 2005.

246. Een parallel met het optreden van Provo tussen 1965 en 1967 dringt zich op: ook daarbij ging het om het provoceren van gevestigde autoriteiten door studenten en kunstenaars. Het gevestigde gezag werd uitgelokt en uitgedaagd met gedragingen die veel weerstand opriep.

onder anderen de Amsterdamse historicus Hajo Brugmans, de ondernemer John Wilton en de econoom en oud-minister Willem Treub. Het was hun doel de ‘volkswelvaart’ te bevorderen en zij verzetten zich tegen de vele toenmalige politieke partijen met hun platte verkiezingsbeloften en onderlinge twisten. Zij stonden achter de oprichting in 1917 van de Economische Bond die stond voor een puur zakelijke politiek, los van partijbelangen. Deze kwam erop neer dat het bedrijfsleven ruimere mogelijkheden moest krijgen om zijn zakelijke vleugels uit te slaan. De leiding van de Economische Bond waarschuwde regelmatig voor te ver gaande wetgeving op sociaal terrein. In de nadruk op het algemeen belang, gekoppeld aan een verlangen naar de ‘man van de daad’, de ‘sterke man’, kan de Economische Bond worden beschouwd als een voorloper van het Nederlandse fascisme.²⁴⁷ Zij was ook een partij die zich baseerde op een algemeen ervaren gevoel van afkeer van het politiek bedrijf en in 1918 behaalde de partij drie Kamerzetels. Voorman Treub nam in 1925 een voorschot op de discussie die enige jaren later in fascistische kring in alle hevigheid zou worden gevoerd met de vraag of een staatsgreep in uiterste nood geen einde diende te maken aan het eindeloos gepraat in de Europese parlementen.²⁴⁸ Een jaar later verzeilde hij in fascistisch vaarwater.²⁴⁹

Twee jaar na de Economische Bond zag de Nederlandsche Bond van Belastingbetalers (NBvB) het licht.²⁵⁰ Dit was geen fascistische, maar eerder een conservatief-liberale politieke partij. Zij ontstond in 1919 echter op dezelfde voedingsbodem als die enkele jaren later ten grondslag zou liggen aan de latere fascistische politieke partijen.²⁵¹ De NBvB was het geesteskind van Johan Göbel jr. Hij was in 1919 een van de oprichters en enkele hoofdpersonen ervan duiken enkele jaren later weer op in fascistische partijen.²⁵² Johannes Göbel Jr. (1889-1964) volgde de Gereformeerde MULO te Amsterdam. Vanaf 1910 publiceerde hij weerberichten in verschillende kranten. In 1911 richtte hij het weekblad *De Nieuwe Revue* op. Ook was hij de oprichter van

247. Zie Vossen 2003: 41.

248. Hij stelde de vraag eind 1925 in het tijdschrift *Vragen des tijds*, waarvan hij redacteur was.

249. Hij verbond zijn naam aan het Centre International d'Études sur le Fascisme, een te Lausanne gevestigde studievereniging. Zie: Te Slaa & Klijn 2009: 64.

250. http://www.historici.nl/pdf/kpp/nederlandsche_bond_van_belastingbetalers.pdf. Geradpleegd september 2014.

251. Scheffer 1982: 71.

252. Ibid., 71.

het Bureau tot Publiciteit Wetenschappelijk Nieuws, redacteur van *De Kroniek*, in 1916 commissaris van de N.V. De Rechtzekerheid en in 1919 was hij medefirmant van de Centrale Assurantie-Onderlinge. Van 1915 tot 1922 was hij hoofdredacteur van het tijdschrift *De Controleur*. In 1919 richtte hij de Nederlandsche Bond van Belastingbetalers op, waarvan hij in 1922 de lijst-trekker voor de Tweede Kamerverkiezingen werd. Daarnaast was hij de oprichter van de Nederlandsche Bond van Beleggers. In 1922 was hij lid van het Comité ter Bevordering van Verkoop van de West. In september van dat jaar vluchtte hij naar Duitsland om justitiële vervolging te voorkomen; hij was beschuldigd van verduistering van effecten. In Berlijn was hij medewerker van enige kranten, onder andere de *Deutsche Tageszeitung*, en voorzitter van Hollandia, vereniging van Nederlanders in Berlijn. Hij bezat een eigen persbureau in Berlijn, Niederländisches Pressebüro geheten. Daarvanuit verspreidde hij propaganda voor het nationaalsocialisme, gericht op de Nederlandse pers. In 1934 gaf hij onder het pseudoniem Van Amstel een antisemitische brochure *Olie op de golven* uit en in datzelfde jaar bemiddelde hij tussen het Zentralverlag der NSDAP (uitgever van Hitlers *Mein Kampf*) en De Amsterdamsche Keurkamer (de uitgeverij van George Kettmann) met als doel een Nederlandse vertaling van *Mein Kampf* het licht te doen zien – een project dat wegens financiële redenen niet eerder door zou gaan dan in 1939.²⁵³ Na de Tweede Wereldoorlog keerde hij terug naar Nederland.²⁵⁴

De bond wilde geen politieke partij zijn, maar zij koos ervoor zich te profileren als een pressiegroep van belastingbetalers. Zijn voornaamste zorg was te waarborgen dat de zich steeds uitbreidende overheid geen geld over de balk smeedt. De bond bepleitte, naast de wens om te komen tot een zeer terughoudende overheid, ook actieve bestrijding van het socialisme en afschaffing van de Raden van Arbeid. Het kiesrecht zou beperkt moeten worden tot de groep van belastingbetalers. In 1920 en 1921 kende de NBvB een relatief snelle groei, ook al omdat een groot aantal reeds langer bestaande lokale bezuinigingsgroepjes zich bij haar aansloot. De ambitieuze Göbel verwierf gaandeweg een zeer dominante positie binnen de organisatie, tot ongenoegen van onder anderen de dichter-politicus-huisarts C.H.A. van der Mijle (1867-1951)²⁵⁵ en de gehele afdeling Den Haag, die onder de leiding stond van A.F.L. Faubel.²⁵⁶ Na het gedwongen vertrek van Göbel, die van fraude werd

253. Groeneveld 1992: 26.

254. Informatie uit Scheffer 1982: 65-80.

255. Hij vestigde zich na zijn studie medicijnen (promotie in 1898) als huisarts.

256. August Frederik Leopold Faubel (1865-1953) was kolonel-hoofdtendant van het

beticht en die naar Duitsland vluchtte, keerde Van der Mijle terug als voorman. In de loop van 1923 ging de NBvB op in Van der Mijles Nationale Bond voor Bezuiniging.²⁵⁷

In december 1921 (nadat hij de Nederlandsche Bond voor Belastingbetalers had verlaten) richtte Van der Mijle de Nationale Bond voor Bezuiniging (NBB) op. Vanaf 1925 werd zij Bezuinigingspartij genoemd. De politieke ideeën van de NBB waren vastgelegd in de ondertitel van *De Tegenstroom*, het orgaan van de NBB:

ter bestrijding van sociale, economische en politieke nieuwigheden, als daar zijn: verplichte luiheid, arbeidersverpietering, raden van arbeid, georganiseerd overleg, overheidsbemoeiing, staatssocialisme, socialisatie, bolsjewisme, vrijheidsberooving, plaatselijke keuze, officiële geldvermorsing en ambtenarij.²⁵⁸

Het meest in het oog springende wapenfeit van de NBB was de open brief aan de Koningin in november 1923. Midden in een kabinetscrisis pleitte Van der Mijle voor een extra-parlementair kabinet van kundige mannen, waarbij voor het parlement slechts de functie van adviserend lichaam zou zijn weggelegd.²⁵⁹ Van der Mijles plan werd uitgebreid lof toegezwaaaid door de katholieke fascist en uitgever van het blad *Opbouwende Staatskunde*, Emile Ver-

KNIL, het koloniale Nederlandse leger in het toenmalige Nederlandsch-Indië. In 1916 was hij gedelegeerde bij de Vredesconferentie te Stockholm. Hij bekleedde na de Eerste Wereldoorlog diverse partijfuncties: zo was hij bestuurslid van de Nederlandsche Bond voor Belastingbetalers en rond 1920 was hij lid van de Vrijzinnig Democratische Bond. In de periode 1921-1924 was hij voorzitter van de Staatspartij voor de Volkswelvaart en in die hoedanigheid lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1922. Er werd geen Kamerzetel gewonnen. In 1924-1925 was hij bestuurslid van het Vaderlandsch Verbond. Hij was daarnaast actief in de vrijmetselarij; vanaf 1926 bekleedde hij de functie van Grootsecretaris van de Orde der Vrijmetselaren. In juni 1933 diende hij bij de Amsterdamse officier van justitie een klacht in tegen Anton F. Schouten. Deze had in zijn NSNAP-boek *Het crisismysterie: van chaos tot orde* namelijk gezegd dat officieren van het Nederlandse leger die tegelijkertijd vrijmetselaars zijn, beschouwd moeten worden als landverraders. Informatie uit <http://resources.huygens.knaw.nl/repertorium-kleinpolitiepartijen/PersoonDetail?Id=176>. Geraadpleegd september 2014.

257. Scheffer 1982: 76-77.

258. Ibid.

259. Ibid., 83-84.

viert.²⁶⁰ Voorafgaande aan de verkiezingen van 1925 ontving de NBB heel wat oudgedienden uit de Nederlandsche Bond van Belastingbetalers en de Liberale Partij. Een kamerzetel werd echter niet gehaald. Rond 1927 was de partij op sterven na dood. Samen met enkele resterende leden van het Verbond van Actualisten, richtte Van der Mijle in 1928 het Verbond van Nationalisten op.²⁶¹

In de jaren 1921-1925 was de Staatspartij voor de Volkswelvaart (SvdV) actief.²⁶² Evenmin als de politieke partijen uit het voorafgaande was de SvdV een fascistische politieke partij. Zij ontleende haar bestaan aan gevoelens van onvrede met de bestaande politieke situatie en zij bezat een behoudend partijprogramma dat werd gekenmerkt door een afkeer van partijbelangen en religieuze scheidslijnen en het is deze ideologische achtergrond die maakt dat de SvdV te beschouwen is als een voorloper van latere fascistische partijen. Zij richtte zich op alle conservatieve Nederlanders die een afkeer hadden van een overmaat aan staatsbemoeienis en het primaat legden bij het particuliere initiatief. In navolging van de Economische Bond wilde de SvdV slechts het algemeen belang dienen. In het partijprogramma lag de nadruk sterk op tucht en moraal. De oprichters waren Joseph Frijda Izn. en de eerder genoemde Faubel (hij zou haar voorzitter worden). Een van de kandidaten voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer bij de verkiezingen van 1922 was kolonel P.W. Scharroo, die in 1930 betrokken zou zijn bij Musserts pogingen een nationaalsocialistische partij op te richten. Tegen het eind van 1924 stapte vrijwel het gehele kader van de partij over naar het nieuw opgerichte Vaderlandsch Verbond.

De jongeren en kunstenaars waren de tweede groepering die zich politiek organiseerden, maar echt serieus was het allemaal niet. In 1921 zag de Rapaille Partij het licht.²⁶³ Ondanks de term 'partij' in de naam kan de Rapaille Partij niet worden beschouwd als een volwaardige politieke partij. De naam zelf is al evenmin serieus te nemen; het was een geuzennaam. De achtergrond van de Rapaille Partij kan worden gevonden in de weerzin tegen het algemeen

260. Joosten 1964: 42-43.

261. http://www.historici.nl/pdf/kpp/verbond_van_nationalisten.pdf. Geraadpleegd oktober 2014.

262. http://www.historici.nl/pdf/kpp/staatspartij_voor_de_volkswelvaart.pdf. Geraadpleegd september 2014.

263. Vossen 2003: 143-144 en http://www.historici.nl/pdf/kpp/rapaille_partij.pdf. Geraadpleegd september 2014.

kiesrecht en tegen de parlementaire democratie in kringen van dadaïstische kunstenaars, anarchisten en bohémiens van vlak na de Eerste Wereldoorlog. Voornaamste organisatoren waren Erich Wichmann²⁶⁴, Anthon Bakels²⁶⁵ en Gerhard Rijnders.²⁶⁶ De eerst-genoemde was een gefrustreerde kunstenaar die zelf zijn naam altijd met één n als ‘Wichman’ schreef en hij was al fascist voordat het fascisme in ruime kring bekendheid kreeg. Toch was hij wellicht eerder primair een geëngageerd kunstenaar dan een fascist. Als kunstenaar kenmerkte hij zich door een aversie tegen de maatschappij in het algemeen en de bourgeoisie (waaruit hij zelf afkomstig was – zijn vader was hoogleraar) in het bijzonder. Wichmann zal zeker zijn aangesproken door de anti-burgerlijke aspecten van het fascisme. Ook bezat hij een opmerkelijke dadendrang en alleen daarom al zal het activistische fascisme (voortgekomen uit het vitalistisch futurisme van Filippo Marinetti) vermoedelijk aan zijn persoonlijkheid geappelleerd hebben. Zijn protest tegen de bestaande maatschappelijke structuren was ingegeven door de wens een andere mens te zien verrijzen. Zijn anti-burgerlijke houding predisponeerde hem tot een anti-democratische levenshouding, versterkt door de lectuur op jonge leeftijd van de geschriften van Friedrich Nietzsche. Hierin moet de grond gezocht worden voor zijn betrokkenheid bij de Rapaille Partij. Deze had de opzet om de onzinnigheid van het democratisch bestel aan het licht te brengen. Veel succes had de actie niet; het politieke bestel ging al snel over tot de orde van de democratische dag. Hij zag geen heil in de ‘proletarisch revolutie’ van het socialisme, zijn voorkeur ging uit naar de ‘aristocratische revolutie’. In wat zijn laatste jaar zou blijken te zijn, ontplooidde hij een koortsachtige publicitaire activiteit in het fascistische weekblad *De Bezem*. Zijn vaak cynische en altijd scherp geschreven bijdragen bepaalden voor een groot deel de impact van *De Bezem*. Door zijn vroege dood op 1 januari 1929 (hij werd slechts achtendertig jaar oud) zal de vraag of Wichmann zich zou hebben kunnen ontwikkelen tot volwaardig fascist of nationaalsocialist, zoals veel van zijn strijdmakkers, voor altijd onbeantwoord blijven. In Wichmann zien wij een jonge kunstenaar, vervuld van enerzijds dadendrang en anderzijds afkeer van de verburgerlijkte maatschappij, die zich in de kringen van het activistische fascisme begeeft. Geen of nauwelijks een politieke visie, slechts de zelden concreet gemaakte

264. Informatie uit Haffmans 1999 en uit I. Schöffner, ‘Wichmann, Erich (1890-1929)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 4, p. 549-551. Den Haag, 1994. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn4/wichman> [12-11-2013])

265. Anthon Bakels (1898-1964) was schrijver en beeldend kunstenaar (dadaïst).

266. Gerhard Rijnders (1876-1950) was publicist en journalist.

wens tot vurig en intens leven, lijkt bij hem de voornaamste drijfveer te zijn geweest om zich eerst als vitalistisch proto-fascist en ten slotte als fascist te manifesteren.

De drie organisatoren Wichmann, Bakels en Rijnders wilde aantonen wat de consequenties waren van stemplicht en parlementaire democratie door de draak te steken met het systeem. Op 5 maart 1921 maakte het blad *De Vrije Socialist* de oprichting bekend van een nieuwe politieke groepering. De naam was (voorlopig): ‘Vrije Socialistische Groep’ of ‘Sociaal-Anarchistische Actie in Nederland’. De groep zou meedoen aan de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen van 27 april 1921.²⁶⁷ Lijsttrekker werd een Amsterdamse straatartiest en zwerver die bekend stond onder zijn bijnaam ‘Had-je-me-maar’ (zijn ware naam was Cornelis de Gelder).²⁶⁸ Het christelijk-historische blad *De Nederlander* noemde de lijst van Had-je-me-maar spottend ‘Rapaille Partij’ en onder die geuzennaam zou de groepering landelijke bekendheid verkrijgen. De belangrijkste punten van het verkiezingsprogramma luiden: ‘De jajem 5 cent, bier ook vijf cent en vrij visschen in het Vondelpark’. Er werden twee zetels gehaald en daarmee was in de ogen van de organisatoren genoegzaam aangetoond dat het systeem niet deugde. Op 11 mei 1921 werd de Rapaille Partij officieel opgericht. Veel activiteiten werden niet meer ontplooid; voor de mannen achter de partij was het doel eigenlijk al bereikt. De Rotterdamse meubelmaker L.G.A. Coremans zette feitelijk in zijn eentje de Rapaille Partij voort. Op 1 juli 1925 deed hij namens de Rapaille Partij deel aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer in de kieskring Rotterdam. Hij behaalde geen zetel. In 1927 raakte Coremans zijn gemeenteraadszetel in Rotterdam kwijt. In de daaropvolgende jaren zou hij steeds tevergeefs trachten om in de gemeenteraad terug te keren.²⁶⁹ De Rapaille Partij was echter toen feitelijk reeds lang ter ziele gegaan. Ook deze politieke partij is door haar onvrede met de parlementaire democratie en door haar provocerende stijl van politiek bedrijven te beschouwen als een voorloper van het Nederlandse fascisme.

De enige persoon die naar mijn mening in aanmerking komt om als de eerste Nederlandse fascist te worden beschouwd, is Emile Gerard Hubert Verviers (1886-1968).²⁷⁰ Verviers doorliep de HBS en daarna behaalde hij in zijn vrije

267. http://www.historici.nl/pdf/kpp/rapaille_partij.pdf. Geraadpleegd oktober 2014.

268. Zie ook: Vossen 2003:142-144.

269. Van der Pauw 1986.

270. Informatie uit Joosten 1964: 26-29 en uit L. Buning, ‘Verviers, Emile Gerard Hubert

tijd de middelbare akten staatsinrichting en staathuishoudkunde. In juli 1914 promoveerde hij in Leuven. In 1918 werd hij privaattoecent aan de Leidse universiteit voor sociale en economische politiek. In Leiden raakte hij onder de invloed van het cultuurpessimisme van Oswald Spengler en G.J.P.J. Bolland. Verviers had een afkeer van socialisme, liberalisme, democratie en parlementarisme. In 1922 verscheen onder zijn redactie het eerste nummer van het blad *Katholieke Staatskunde*, een blad van conservatief-katholieke signatuur. De artikelen keerden zich tegen overheidsbemoeienis, socialisme, vakvereniging en het algemeen kiesrecht. Verviers vond dat het volk een sterke leider nodig had en hij keek bewonderend naar Mussolini en diens fascisme. Uit zijn publicaties van begin 1923 blijkt dat hij kan worden beschouwd als de eerste Nederlandse fascist. Zo prees hij de minachting die Mussolini ten toon spreidde over het parlement en benadrukte hij dat Mussolini ‘onzen Italiaanschen geestverwant’ was. Rond de jaarwisseling 1922-1923 sprak hij onomwonden zijn waardering uit voor het werk der Italiaanse fascistten en hij merkte daarna op dat een soortgelijke oplossing ook voor Nederland was aan te raden.²⁷¹ Zelf was hij overigens van mening dat de artikelen die hij in 1922 in *Katholieke Staatskunde* publiceerde, er blijk van gaven dat hij de ideologie van het fascisme eerder had omarmd dan Mussolini in Italië had gedaan.²⁷² Van 1926 tot 1930 was hij lid van de directie van een onderneming die poogde zuivere koolstof te vervaardigen uit ruwe kolen. Zijn economische denkbeelden maakte hij wereldkundig via zijn eigen Instituut voor Universele Staatskunde. In 1931 behaalde Verviers een zetel in de gemeenteraad van zijn woonplaats Oisterwijk. Doordat hij wegens een verblijf in het buitenland had verzuimd zijn geloofsbrieven in te leveren, nam de nummer twee van de lijst, Charles Graft, zijn plaats in. In 1934 werd Verviers lid van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) van Anton Mussert. Hij werd redacteur van *Nieuw Nederland*, het theoretisch tijdschrift van de NSB. Medio jaren dertig riep Verviers, hoogstwaarschijnlijk met medeweten van de NSB-leiding, een Bureau voor Economische Ordening in het leven. Uit dit Bureau ontstond op 24 juli 1936 de Nederlandse Werkgemeenschap (NWG), waarin Verviers een leidende rol heeft gespeeld. Eind 1936 verliet hij de NSB. Met name in de sociaal-democratische pers werd hevig geageerd tegen de NWG,

(1886-1968)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 607-609. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/verviers> [12-11-2013])

271. Joosten 1964: 32-34.

272. *Ibid.*, 26.

die immers grotendeels in handen was van NSB'ers en hun sympathisanten. In de bezettingstijd werd er, nu van nationaalsocialistische kant, tegen het NWG geschreven. Begin 1942 verdween de NWG onder druk van zowel Mussert als de Duitse bezetter. In 1940 werd Verviers lid van Arnold Meijers Nationaal Front. In de bezettingsjaren heeft Verviers verder geen rol gespeeld en niet actief met de Duitsers gecollaboreerd. In november 1944 werd hij door de Binnenlandse Strijdkrachten gearresteerd en in Kamp Vught geïnterneerd. Tot een veroordeling is het niet gekomen. Al in 1947 pakte Verviers zijn politieke activiteiten weer op en herstartte hij zijn vooroorlogse Instituut voor Universele Staatskunde met de publicatie van een reeks 'staatkundige brieven'. Na de oorlog speelde Verviers geen rol van betekenis in de Nederlandse politiek en wetenschap.

Verviers' geestelijke vorming kwam vanuit het katholiek integralisme.²⁷³ Deze stroming uit het begin van de twintigste eeuw zocht het antwoord op levensvragen uitsluitend in het geloof en hield exclusief vast aan de aanwezige kerkelijke tradities. Het integralisme was per definitie reactionair en conservatief. Zo werden vakbonden, algemeen kiesrecht en de emancipatie van de arbeider afgewezen. Het integralisme kan worden beschouwd als de katholieke tegenhanger van de reactionaire en conservatieve stroming die de voedingsbodem vormde voor de proto-fascistische partijen zoals de Economische Bond en de Bond van Belastingbetalers.

In april 1922 verschijnt het eerste nummer van tijdschrift *Katholieke Staatskunde*, onder redactie van Verviers. Het werd vermoedelijk gefinancierd door kringen rondom conservatieve katholieke ondernemers – gezien de vele kritische beschouwingen over de vigerende belastingpolitiek, de veelvuldig geuite wens tot drastische bezuinigingen op het overheidsapparaat en het krachtig opponeren tegen de toen recente sociale-verzekeringswetten. Het lijkt waarschijnlijk dat de drukker ervan, Fons van den Boogaard (eigenaar van de Centrale Uitgeverij Oisterwijk en de man die in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw een omvangrijk fonds van fascistische boeken en tijdschriften tot stand bracht), de uitgave financieel mogelijk maakte, al dan niet ondersteund door Wouter Lutkie (later nauw bij het tijdschrift betrokken) en andere naamloos gebleven Brabantse industriëlen die het integralisme een warm hart toedroegen.²⁷⁴

273. Joosten 1964: 29.

274. Voor nadere biografische informatie over Fons van den Boogaard, zie: <http://www.-thuisinbrabant.nl/personen/b/boogaard,-fons-van-den>. Geraadpleegd oktober 2012.

Deze Lutkie speelde vele jaren een rol op de achtergrond van het Nederlandse fascisme.²⁷⁵ De ‘priester-publicist’ Wouterus Leonardus Lutkie (1887-1968) noemde zich tussen 1902 en 1912 democraat. Vanaf 1922 vertoonde hij zich als een actief publicistisch fascist die een belangrijke rol zou spelen als theoreticus van het Nederlandse katholieke fascisme. Eind 1922 reeds sprak hij zich in *Katholieke Staatskunde* uit ten gunste van het Italiaanse fascisme. De ommezwaai naar het fascisme kwam tot stand nadat Lutkie in de tussenliggende periode had kennisgemaakt met het gedachtegoed van de Franse romancier en essayist Léon Bloy. Deze had als auteur een hartstochtelijk oeuvre geconcipeerd, dat werd gekarakteriseerd door een compromisloze hang naar ‘Het Absolute’. Bloy trok voortdurend ten strijde tegen wat hij zag als het geestelijk verval van zijn tijd. Zijn toon was opvallend en apocalyptisch. Ook had Lutkie zich indringend verdiept in het werk van de Fransman Ernest Hello, een strijdbaar Rooms-Katholiek publicist en mysticus. Beide Franse auteurs hebben Lutkie op een spoor gezet dat haaks stond op de democratie en de toen ontluikende sociale verzorgingsstaat. Onder hun sterke invloed kwam Lutkie tot de gedachte dat het concept ‘democratie’ geen betekenis had voor de mens als individu, maar slechts in de politiek van belang was als object van de ‘afgoderij van het getal’ – de van God gegeven wijsheid werd vervangen door de ‘dommekracht van de numerieke meerderheid’. Lutkie kwam dus tot het fascisme als de resultante van een innerlijk, vergeestelijkt en grotendeels intellectueel proces. Het is dus ook weinig verbazend dat hij zich nimmer in het activistische fascisme heeft begeven.

In *Katholieke Staatskunde* van november 1922 (dus vlak nadat Mussolini aan de macht was gekomen in Italië) schrijft Verviers lovend over het fascisme. Ook in de maanden daarna tonen zijn artikelen dat hij het fascisme tot zijn ideologie heeft gemaakt. Hij heeft dan klaarblijkelijk zijn ontwikkeling voltooid van reactionair-conservatief katholiek integralist naar politiek activist van fascistische huize.²⁷⁶ Dat verklaart tevens de titelwijziging van

275. Informatie uit L. Buning, ‘Lutkie, Wouterus Leonardus (1887-1968)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 361-363. Den Haag, 1979. (<http://resources.-huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/lutkie> [12-11-2013]) en uit <http://www.-thuisinbrabant.nl/personen/l/lutkie,-wouter>. Geraadpleegd januari 2014.

276. Van deze allereerste fascist en zegt Eatwell, niet geheel onterecht:
Those present at the creation of the first 20-century fascist movements were political activists, individuals who were mainly lightweight theoretical magpies, borrowing from diverse sources, and developing ideas to accommodate both contextual and principled changes. (Eatwell 2003-II: 73)

zijn tijdschrift naar *Opbouwende Staatskunde* per januari 1924: niet alleen had Verviers de katholieke kerk tegen zich in het harnas gejaagd met zijn veranderende politieke opstelling, ook dekte de nieuwe titel beter de inhoud van het tijdschrift. Medio 1924 fuseerde zijn tijdschrift *Opbouwende Staatskunde* met *De Vaderlander*, het tijdschrift van het eind 1922 opgerichte fascistische Verbond van Actualisten.

3.4.2. De eerste stappen (1923-1928)

Het fascisme trad in Nederland in naam voor het voetlicht al vrij snel nadat Mussolini in Italië aan de macht was gekomen. Een maand na deze gebeurtenis juichte Emile Verviers, de eerste Nederlandse fascist, hierover reeds in zijn tijdschrift *Katholieke Staatskunde*. Hiermee zijn wij in de tweede periode beland: die van de jaren 1923-1928, de 'roaring twenties' met een periode van economische bloei. Dan treedt weliswaar het fascisme voor het eerst naar buiten, maar nog niet onder die naam. De term fascisme is op dat moment nog te zeer verbonden aan de Italiaanse situatie en de Nederlandse fascisten willen voorkomen dat hen zal worden verweten dat zij in ons land een systeem willen invoeren dat van verre komt en dat daarmee niet eigen aan de Nederlandse volksaard is.

Eind jaren twintig onderkent Mussolini dat zijn beweging een internationale uitstraling begint te krijgen, wanneer de term 'fascisme' zich langzaam over Europa begint uit te breiden. Mussolini zelf is langzaam toegegroeid naar de idee dat 'zijn' fascisme wellicht een exportartikel zou kunnen zijn. In 1928 vond hij nog van niet, aldus de historicus Bosworth:

None the less, for all these hints of ideological expansionism, in a speech to the Chamber of Deputies in March 1928, Mussolini stated firmly that Fascism was 'not a matter for export'.²⁷⁷

In de jaren dertig vond hij van wel, aldus Kallis:

[S]ince the late 1920s Mussolini had spoken of 'exporting fascism' and transforming it into a universal creed capable of

Misschien mag deze karakterisering zelfs van toepassing worden verklaard op alle leiders van Nederlandse fascistische partijen.

277. Bosworth 2002: 249.

eclipsing liberalism and socialism and thus forging a “third way” between capitalism and communism.²⁷⁸

Kallis spreekt ook over ‘the Duce’s branding of fascism as an “export product” in the 1930s.’²⁷⁹ In 1934 zei Mussolini: ‘Dal 1929 ad oggi il fascismo da fenomeno italiano è divenuto fenomeno universale’.²⁸⁰ Het fascisme kreeg in de tweede helft van de jaren twintig een positief imago omdat het een mogelijke uitweg biedt uit een verstard politiek systeem, als een derde weg, een alternatief dat noch liberaal noch socialistisch is.²⁸¹ De persoon Mussolini, het ‘gezicht’ van het fascisme en de onmiskenbare leider van het Italiaanse fascisme, had op dat moment een overwegend gunstige uitstraling. Dit blijkt uit een wedstrijd die het *Algemeen Handelsblad* in september 1927 uitschreef met de vraag wie op dat moment de grootste wereldburgers zijn. Honderden lezers vulden hun lijstje van zes namen in. Mussolini bezette na Thomas Alva Edison de tweede plaats met 66% van de inzendingen.²⁸² Ruim een half jaar later berichtte *Het Vaderland* over een soortgelijke verkiezing in de Verenigde Staten, waar Mussolini opnieuw de tweede plaats behaalde achter Edison.²⁸³ Ondanks dat Mussolini en zijn revolutie klaarblijkelijk in Nederland (en elders) een gunstige uitstraling kregen, had het fascisme in Nederland nog geen vaste voet aan de grond gekregen. De enige partij die als fascistisch kan worden aangemerkt (maar zich ‘actualistisch’ noemde), het Verbond van Actualisten, toonde zich ondanks een aantal pogingen in die richting, weinig in staat het revolutionaire elan waar te maken. Het is natuurlijk ook niet gemakkelijk de massa van het volk tot revolutie aan te zetten als het economisch goed gaat. In die zin waren de actualisten te vroeg op het politieke toneel verschenen.

Het onverwachte succes van Mussolini en zijn partij in Italië sloeg in Nederland in als een bom. Het werkte inspirerend op de oprichters van het Verbond van Actualisten, de oudste Nederlandse fascistische politieke partij en op een

278. Kallis 2011: 811.

279. Ibid., 826.

280. Vanaf 1929 tot heden [1934] is het fascisme van een Italiaans tot een universeel verschijnsel uitgegroeid. (*Opera omnia di Benito Mussolini*, vol. 26. Florence, 1985, p. 185)

281. Mosse 1999: 7–9.

282. Thomas Alva Edison is eerste geworden met 70% – slechts weinig meer dan Mussolini (*Algemeen Handelsblad*, 13 oktober 1927).

283. *Het Vaderland*, 5 juni 1928.

van de eerste Nederlandse fascistten, Emile Verviers.²⁸⁴ Het Verbond van Actualisten (VvA) kan – ondanks het ontbreken van de term ‘fascisme’ in de naam – worden aangemerkt als de eerste Nederlandse fascistische politieke partij.²⁸⁵ Dat de actualisten zich als fascistten beschouwden, blijkt uit een van de eerste publicaties van het VvA:

In de meeste landen van Europa is thans [...] een strooming gaande, welke ‘fascisme’ genoemd wordt, naar het voorbeeld der bezielde Italianen. In Nederland is deze staatkundige, morele en sociale strooming vertegenwoordigd door het Verbond van Actualisten [...]²⁸⁶

Het VvA werd opgericht op 22 januari 1923 door dr. K.H.E. de Jong, Alfred Haighton, Hugo Sinclair de Rochemont en Arie van Iperen. Van deze vier zal ik een summier beschrijving geven van hun handel en wandel in het VvA.

Allereerst Karel Hendrik Eduard de Jong (1872-1960), parapsycholoog en gepromoveerd classicus. Hij liep tijdens zijn studie college bij Bolland. Na zijn studie ging hij privaattlessen geven in de oude talen. In 1910 werd hij toegelaten als privaattoecent voor de wijsbegeerte van de Romeinse tijd aan de Leidse universiteit en deze functie vervulde hij tot 1958. In 1940 werd hij in Leiden tevens privaattoecent voor de parapsychologie, een functie die hij tot zijn dood heeft uitgevoerd. Over zijn politieke activiteiten wordt veelal gezwegen. Zo wordt in zijn levensbeschrijving in het *Jaarboek* van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde van 1961 niet meer gezegd dan dat hij zich ‘in een minder gelukkige periode van zijn leven voor het actualisme’ heeft geïnteresseerd. In het aan hem gewijde lemma in het *Biografisch Woordenboek van Nederland* staat te lezen:

In de jaren twintig heeft hij geprobeerd ook een rol te spelen op politiek terrein. Hij werd leider van het Verbond van Actualisten, een antidemocratische beweging die hij in 1922 met enkele jongeren (onder wie Alfred Haighton) oprichtte. In die functie bleek de kamergeleerde die De Jong was echter weinig succes-

284. Zie resp. De Jonge 1968-I: 66 en Van der Pauw 1987: 23.

285. Van der Pauw 1987 en http://www.historici.nl/pdf/kpp/verbond_van_actualisten.pdf. Geraadpleegd september 2014.

286. Hugo Sinclair de Rochemont, ‘Vraagtekenbrochure’, [1923], p. 20 (Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 2 – deze titelloze brochure staat bekend als ‘Vraagtekenbrochure’ wegens de afbeelding van een vraagteken op het omslag).

vol; de beweging viel al spoedig weer uit elkaar, niet het minst door interne verdeeldheid over de te volgen richting. De Jong wilde uiteindelijk niet de meer radicaal-fascistische weg gaan die Haighton wenste; hij ruimde in 1926 het veld door naar het Vaderlandsch Verbond te vertrekken. In de praktische politiek is hij sindsdien niet meer actief geweest.²⁸⁷

Beide omschrijvingen doen geen recht aan de rol die De Jong gespeeld heeft: hij was een van de vier oprichters van de allereerste fascistische politieke partij in Nederland, het Verbond van Actualisten, waarvan hij vervolgens van 1923 tot 1926 de voorzitter was. Daarna was hij tot 1932 voorzitter van Het Vaderlandsch Verbond (eveneens fascistisch) dat hij in 1932 liet fuseren met het (alweer fascistische) Nieuw Verbond van Nationalisten. Hij heeft zodoende gedurende een periode van tien jaar een invloedrijke bestuurlijke rol gespeeld in het Nederlandse fascisme. In de rest van zijn leven trok hij zich terug in de relatieve anonimiteit van een Haagse wetenschapper die in zijn levensonderhoud voorzag door het geven van privé-lessen in de klassieke talen en zijn privaattochterschap te Leiden. In 1942 wilde Haighton hem huldigen wegens het bereiken van de zeventigjarige leeftijd en vanwege het feit dat De Jong twintig jaar eerder mede aan de bron van het Nederlandse fascisme had gestaan als voorzitter van het Verbond van Actualisten. Hij benaderde daartoe Bertus Smit die zich vervolgens hierover in verbinding stelde met het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Zelf wou Smit niet betrokken zijn bij een eventuele huldiging van De Jong.²⁸⁸ Na de dood van zijn moeder, met wie De Jong samen tot 1918 een huishouden voerde, woonde hij in een voormalig schildersatelier aan de Beeklaan in Den Haag. Behalve door zijn slordige kledij viel hij op door zijn ascetische verschijning, die tot in het jaar van zijn dood vrijwel dagelijks viel waar te nemen in de Koninklijke Bibliotheek.²⁸⁹

Vervolgens Coenraad Alfred Augustus Haighton (1896-1943), die bekend staat als de ‘financier van het fascisme’. Hij was een zeer vermogend man zonder wie het Nederlandse fascisme niet naar buiten had kunnen treden

287. H. van der Hoeven, ‘Jong, Karel Hendrik Eduard de (1872-1960)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2, p. 264-265. Amsterdam 1985. (<http://resources-huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn2/jongkhe> [12-11-2013])

288. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 3072.

289. H. van der Hoeven, ‘Jong, Karel Hendrik Eduard de (1872-1960)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2, p. 264-265. Amsterdam, 1985. (<http://resources-huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn2/jongkhe> [12-11-2013])

op de manier waarop het dat gedaan heeft. Hij was de oudste zoon van de oprichter van Lotisico.²⁹⁰ De enorme opbrengsten van dit bedrijf stelden Haighton tot 1932 in staat om als financieel onafhankelijk man een leven te leiden waarin hij onbekommerd zijn liefhebberijen (reizen, literatuur en politiek) kon uitoefenen. Dat hij zich ook met andere zaken dan deze drie hobby's bezighield, blijkt uit de octrooiaanvraag die hij in 1942 indiende voor een door hem uitgevonden spoeldoos voor rolfilms. De aanvraag werd in een aantal Europese landen verleend.²⁹¹ Hij schreef proza en poëzie en promoveerde tijdens een van zijn vele buitenlandse reizen in 1926 tot doctor in de filosofie op een proefschrift over Schopenhauer. Zijn dissertatie heeft niemand ooit gezien en van de universiteit in Los Angeles waaraan hij promoveerde had niemand in Nederland ooit gehoord. Toen men hem ernaar vroeg zei Haighton dat de universiteitsarchieven bij een brand verloren waren gegaan. Het deed zijn geloofwaardigheid geen goed.²⁹² Achtereenvolgens was Haighton oprichter, financier en lid van de Centrale Raad van het Verbond van Actualisten (1923), financier van 'De Bezem' (1928), van de NSNAP (1932), van Zwart Front/Nationaal Front (1935), van de NSNAP-Kruyt (1940) en van de NSNAP-Van Rappard (1941). En dat is vermoedelijk geen complete lijst. In 1933 bekeerde Haighton zich tot het antisemitisme, dat vanaf die tijd de kern van zijn politieke 'overtuiging' vormde. Hij heeft in de geschiedenis van het vroege Nederlandse fascisme niet slechts met zijn geld, maar ook met zijn manipulatieve, twistzieke en achterdochtige karakter een grote rol gespeeld, maar wat hij door zijn geld opbouwde, brak hij later weer af door zijn gedrag. Hij bezat een sociaal minderwaardigheidscomplex; ondanks zijn rijkdom werd hij niet door de 'high society' geaccepteerd, wat hem zeer speet. Ook speelde in zijn gedrag vermoedelijk een gevoel van lichamelijke inferioriteit een rol: hij was als jongeling mank geworden. Het feit dat de manke Haighton drie huwelijken sloot met drie eenbenige vrouwen vormt vermoedelijk interessant voer voor psychologen. Anderzijds moet worden opgemerkt dat het overwegend negatieve oordeel over Haighton en over zijn politieke activiteiten voor het merendeel stoelt op het oordeel van

290. Voluit: 'Eerste Nederlandsche Maatschappij tot Verzekering van Risico in Loterijen', een Nederlands bedrijf, opgericht in Amsterdam op 9 juli 1902 door Johannes Gerard Haighton. Lotisico bracht een verzekeringspolis op de markt waarmee men zich kon indekken tegen het risico op verlies dat gelopen wordt tijdens het meespelen aan een loterij.

291. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 3029.

292. Soms werd hij door zijn politieke tegenstanders (en dat waren er vele) daarom smalend 'doctor californicus' genoemd.

slechts één man: de mening van George Labouchere in diens rapport, opgesteld op verzoek van het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en getiteld *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Enig voorbehoud acht ik daarom op zijn plaats, mede gezien de conflictueuze relatie tussen beiden. Ook een andere veelgebruikte bron, eveneens van invloed op de oordeelsvorming over Alfred Haighton, dient kritisch te worden bejegend; het rapport over Alfred dat diens broer Willem Haighton opstelde in december 1940 voor de bezetter, met als doel zijn broer zwart te maken. Haighton overleed in 1943 onverwacht aan een hartaanval.²⁹³

Dan Hugues Alexandre Sinclair de Rochemont (1901-1942), afkomstig uit een oude hugenotenfamilie. Hij kortte bij zijn publicitaire werk ten dienste van het fascisme zijn familienaam tot Sinclair in omdat hij niet wenste dat zijn familieleden betrokken zouden raken bij zijn politieke activiteiten.²⁹⁴ Hij studeerde indologie in Leiden, maar beëindigde deze studie toen hij afgekeurd werd voor overheidsdienst in het voormalige Nederlandsch-Indië. Sinclair begon zijn studie in de maand waarin Bolland zijn academische carrière beëindigde. Diens antidemocratische opvattingen hebben hun doorwerking gevonden in het beginselprogramma van het Verbond van Actualisten (VvA), dat Sinclair in 1922, samen met onder anderen Haighton en De Jong oprichtte. Ook werd hij redacteur van *De Vaderlander*, het weekblad van het VvA. Sinclair was een intelligente, weinig meegaande man die in zijn omgang met anderen werd gehinderd door zijn gebrekkig ontwikkelde contactuele vaardigheden. Zo was hij zeer spaarzaam met het tonen van zijn emoties. Daardoor behield hij in het dagelijkse leven iets mysterieus, waarmee hij anderen van zich vervreemde. Vaak reageerde hij secundair op wat anderen te berde brachten en daardoor bleef hij voor velen een moeilijk te peilen raadsel. Onder het pseudoniem H. Asder heeft hij enkele dichtbundels gepubliceerd. Daarnaast was hij een romanticus die van samenzweren hield. Na het roemloze einde van het Verbond van Actualisten gingen Haighton en Sinclair op 15 december 1928 over tot oprichting van De Vereniging 'De Bezem'. Rivaliteit tussen beiden zorgde ervoor, dat de vereniging

293. Informatie uit De Gier 1988 en uit A.A. de Jonge, 'Haighton, Coenraad Alfred Augustus (1896-1943)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 224-226. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/haighton> [12-11-2013])

294. G.C. Labouchere, *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-0995, p. 19.

in tweeën spleet. Sinclairs Bezem leidde verder een kort en weinig succesvol bestaan. De Bezem van Haighton werd na enige tijd omgezet in de Algemene Nederlandsche Fascisten Bond. In de loop van de jaren dertig raakte Sinclair steeds meer in een politiek en maatschappelijk isolement. Afgezien van een korte periode waarin hij in zijn levensonderhoud kon voorzien door werkzaam te zijn voor 'De Bezem', was hij tussen 1927 en 1939 ambtelijk werkzaam, onder meer op het bureau van de Landbouw-Crisisdienst. Vanaf november 1933 hield hij zich verre van enige politieke activiteit als gevolg van het ambtenarenverbod. In 1939 werd hij ontslagen en daarna vestigde hij zich als antiquarisch boekhandelaar. Hij ontwikkelde zich na de Duitse inval tot een fanatiek vertegenwoordiger van de SS-richting in het Duitse nationaalsocialisme. Hij werd lid van de NSNAP-Van Rappard. In deze periode heeft hij ook nog eens enkele maanden achter slot en grendel gezeten als gevolg van beschuldigingen door Haighton van onder andere homoseksuele activiteiten en het beramen van een aanslag op Anton Mussert. Later in de Tweede Wereldoorlog meldde Sinclair zich bij het Vrijwilligers Legioen Nederland. Hij sneuvelde op 13 maart 1942 in de buurt van Guzi (nabij Novgorod) aan het Russische Oostfront, als 'Sturmmann' in de Waffen-SS, drager van het IJzeren Kruis, 2^e klasse.²⁹⁵

Tot slot Arie van Iperen (1898-1973). Hij is relatief onbekend gebleven. Hij was weliswaar een van de vier oprichters van het Verbond van Actualisten en enige tijd lid van de Centrale Raad van het Verbond, maar hij trad verder niet op de voorgrond.²⁹⁶ Na de ontbinding van het Verbond heeft hij geen actieve rol meer gespeeld in het Nederlandse fascisme. In *Volk en Vaderland*, het weekblad van de NSB, schreef Van Iperen een necrologie van de enkele maanden eerder aan het Oostfront gesneuvelde Sinclair de Rochemont, waarin hij 'herinneringen uit den ouden tijd' ophaalde:

Hoeveel avonden, tot diep in den nacht, hebben wij niet samen gefilosofeerd over het wezen der toekomstige wereld en den toekomstigen mensch. [...] Hij leefde slechts uit en voor zijn ideaal in een wereld, die voor ons toen nog slechts een meewarig lachje over had.²⁹⁷

295. Informatie uit Haffmans 1999: 58-61 en uit http://www.nederlandsepoezie.org/dichters/s/sinclair_de_rochemont.html. Geraadpleegd oktober 2015.

296. <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumkleinepolitiekepartijen/PersoonDetail?Id=-197>. Geraadpleegd oktober 2014.

297. *Volk en Vaderland*, 12 juni 1942.

Zijn lidmaatschap van de NSB blijkt uit een vermelding in een NSB-almanak als een sectieleider van het Economisch Front.²⁹⁸

De naam van het Verbond van Actualisten was bedacht door Sinclair.²⁹⁹ Aan die oprichting waren enkele maanden van voorbereiding voorafgegaan. Uit een brief van 28 december 1922 van Van Iperen aan Sinclair blijkt dat beiden hun politieke vorming vonden temidden van diegenen die naar bezuiniging streefden. In diezelfde brief geeft Van Iperen aan dat hij zich langzaam maar zeker meer en meer fascist begint te voelen.³⁰⁰ Een en ander rechtvaardigt de volgende reconstructie: Sinclair en Van Iperen (en wellicht ook Haighton) verkeerden in de tweede helft van 1922 in kringen van 'bezuinigers'. Toen Mussolini eind oktober 1922 in Italië aan de macht was gekomen, maakte het drietal de geestelijke overgang van 'conservatief bezuiniger' naar 'actief fascist' – getuige de genoemde brief van Van Iperen aan Sinclair. De term 'fascisme' is op dat moment echter nog exclusief aan Italië verbonden en daarom niet bruikbaar in de Nederlandse politiek. Sinclair muntte derhalve de term 'actualisme'.³⁰¹ Of er een verband bestaat met de opvattingen van de Italiaanse fascist/filosoof Giovanni Gentile is niet duidelijk. Aan de andere kant zou het wel erg toevallig zijn als Sinclair zich niet zou hebben laten inspireren door de publicaties van Gentile over het Actualisme en het Actualistisch Idealisme, die in de jaren voorafgaande aan de oprichting van het Verbond van Actualisten het licht zagen. Sinclair definieerde het actualisme als volgt:

Société beteekent maatschappij; sociaal maatschappelijk; socialisme maatschappelijkheidsverheerlijking. Actualité beteekent werkelijkheid; actueel werkelijk; actualisme werkelijkheidsliefde. De definitie van actualisme in den ruimsten zin luidt: werkelijkheidszin, die zich toont door werkzaamheid.³⁰²

298. *Nationaal-Socialistische almanak 1944*, samengesteld door Jan de Haas. Utrecht, 1944, p. 102.

299. In eerste instantie werd overwogen om 'Actualistenbond' als naam te kiezen, maar dit werd als snel vervangen door 'Verbond van Actualisten'. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 1.

300. NIOD, Doc I-1575 (zoals geciteerd in Van der Pauw 1987: 16-17).

301. G.C. Labouchere, *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-0995, p. 1.

302. *De Vaderlander*, 20 maart 1925.

De eersten die zich bij het VvA aanmeldden, waren voormalige landstormers en gemobiliseerden uit 1918. De partij werd autoritair geleid door een Centrale Raad met De Jong als voorzitter en Sinclair de Rochemont als secretaris.³⁰³ De ware macht was echter in handen van Haighton, die met zijn vermogen het functioneren van het VvA mogelijk maakte. In 1924 werden de statuten van het VvA Koninklijk goedgekeurd.

Het Verbond van Actualisten trad voor het eerst naar buiten op 1 mei 1923 (de Dag van de Arbeid!) met een openbare bijeenkomst in Leiden en met een op een strooibiljet afgedrukt antimarxistisch en autoritair manifest waarin het pleitte voor een krachtiger rol voor de vorst, voor de vermindering van partijpolitiek en voor begunstiging van het particulier initiatief. Dit manifest kan beschouwd worden als de vroegst bekende uiting van een Nederlandse fascistische politieke partij, hoewel het woord 'fascisme' er niet in voorkomt.

Vanaf mei 1923 was de toon gezet: de activiteiten van het VvA zouden daarna voornamelijk gericht zijn op het winnen van de arbeiders voor het fascistische ideaal. Op economisch terrein toonde het VvA een liberaal gezicht, want privatisering van overheidsbedrijven stond centraal. Ook werd duidelijk gesteld dat het VvA van zins was te blijven opereren binnen de wet. Aanzetten tot opstand of revolutie konden niet van het VvA worden verwacht. Dat bleek ook uit de eind 1923 verschenen titelloze brochure van de hand van Sinclair. Daaruit bleek voor het eerst de relatie van het VvA met het fascisme:

In de meeste landen van Europa is thans [...] een strooming gaande, welke 'fascisme' genoemd wordt, naar het voorbeeld der bezielde Italianen. In ieder land doet het zich anders voor, al naar de aard van de volkeren is, doch hierin komen ze allen overeen, dat als voorwaarden voor het welzijn van het geheele volk gesteld worden: het gevoel van een nationale waardigheid, oprechte samenwerking der verschillende beginsel- en belangengroepen en het te keer gaan van volksmisleidend communisme en socialisme. In Nederland is deze staatkundige, morele en sociale strooming vertegenwoordigd door het Verbond van Ac-

303. De Raad zou eerst 'Directorium' heten, maar daar werd om onbekende redenen vanaf gezien. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 1.

tualisten, dat door alle wettige middelen ernaar streeft, den arbeider te helpen zich vrij te maken [...]³⁰⁴

In deze brochure toont het VvA zich populistisch door een tegenstelling te schetsen tussen het volk en de regerende elite:

Niet langer duldt het beste deel van Hollands Volk weg te kwijnen onder het bangmakend régime van de troep politieke hardloopers, die weigeren gelijke tred te houden met het **natuurlijk verloop der historische ontwikkeling** [vetgedrukt in de tekst – WH].³⁰⁵

In het voorjaar van 1924 trachtte het VvA een staking bij het Amsterdamse bedrijf Werkspoor te breken door het leveren van werkwillige arbeiders. De actie mislukte wegens gebrek aan geld.³⁰⁶ Al met al was het Verbond van Actualisten niet gelukkig met zijn activiteiten.

In de zomer van 1924 fuseerde het VvA met het Genootschap voor Opbouwende Staatskunde, een kring van katholieke intellectuelen rond Emile Verviers.³⁰⁷ Vlak daarna verscheen het eerste nummer van het actualistische periodiek *De Vaderlander*. Het bevatte naast allerlei scheldartikelen ook meer theoretische stukken, onder meer van de hand van N.W.C. Brouwer en Sinclair de Rochemont. Op 7 november 1924 verscheen het artikel ‘Wat het Actualisme wil’; het eerste actualistische partijprogramma. Over de voedingsbodem van het actualisme licht artikel 1 ons in:

De materialistische levensbeschouwing – vrucht van het 18de eeuwse rationalisme – behoort ten eenenmale verworpen te worden. [...] Als voornaamste uitvloeisel van deze opvatting bestrijdt het Verbond met de grootste kracht den verwoestenden en orde-ontwrichtenden invloed van de Socialisten en de overige democratisten, door in tegenstelling met dezer leer en praktijk te streven naar eensgezindheid en samenwerking, en voorts naar ontwikkeling van het gevoel van nationale saamhoorigheid.³⁰⁸

304. Hugo Sinclair de Rochemont, ‘Vraagtekenbrochure’, [1923], p. 20. (Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 2)

305. Ibid., p. 7.

306. Van der Pauw 1987: 61-79.

307. Joosten 1964: 59.

308. *De Vaderlander*, 31 augustus 1924.

Binnen het VvA bestond overigens weinig overeenstemming over de te volgen koers. Tegenover een meer gematigde, burgerlijke vleugel rond De Jong en de later toegetreden luitenant W.H. Snijders stonden de meer rauwe ‘Mussolini-fascisten’ rondom Haighton. In 1925 zou de strijd tussen deze twee vleugels de activiteiten van het VvA grotendeels lamleggen.³⁰⁹

De eerste helft van 1924 werd onder meer gebruikt om een antwoord te formuleren op de vraag hoe het VvA zich succesvol tot de arbeider zou kunnen richten. Het antwoord stond in september in *De Vaderlander* te lezen: er werd een vakcentrale opgericht met de naam Nationale Organisatie van Arbeiders (NOA). Deze vakbond onderscheidde zich van alle andere vakbonden door de principiële afwijzing van de klassenstrijd. Ondanks de vele energie die in deze aangelegenheid werd gestoken, bleef de NOA een doodgeboren kindje.³¹⁰ Dit toont overigens wel aan dat de leiding van het VvA goed begreep dat, wilde het fascisme ook maar enige kans van slagen hebben, de steun van de arbeidersklasse van het grootste belang was. Het publicitaire orgaan dat de NOA zou moeten ondersteunen, werd *De Bezem*. De naam was bedacht door Sinclair de Rochemont. Vermoedelijk in het voorjaar van 1925 verscheen een ‘model-nummer’ van het blad, dat niet in de handel verkrijgbaar was. Het was vervaardigd bij Batteljee en Terpstra, de Leidse drukkerij waarvan Haighton de eigenaar was. Het lijkt als twee druppels op *De Bezem* zoals die vanaf december 1927 zou verschijnen. Verder dan enige aankondigingen en een modelnummer is het in 1924 echter niet gekomen. Dit zal samenhangen met het echec van de NOA.

In juli 1925 nam het Verbond deel aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Het verkiezingsprogramma bevatte onder meer de volgende punten: verwerping van de beginselen van de Franse Revolutie, van het socialisme en communisme (en de daarmee gepaard gaande klassenstrijd) en van de parlementaire democratie. Voorts versterking van het overheidsgezag, maar vreemd genoeg stond daar tegenover dan weer beperking van de macht van parlement, provinciale staten en gemeenteraden.³¹¹ De verdeeldheid in eigen kring (de extremere Mussolini-aanhangers kwamen steeds onverzoenlijker te staan tegenover de gematigde vleugel) belemmerde het voeren van een verkiezingscampagne. Het resultaat was ernaar: 2253 stemmen (0,07%) leverden

309. Van der Pauw 1987: 106.

310. Zie met name Van der Pauw 1987: 92-97.

311. https://www.historici.nl/pdf/kpp/illustraties/verbond_van_actualisten/programma1.pdf. Geraadpleegd augustus 2016.

geen zetel op. Na de verkiezingen viel het VvA in twee delen uiteen. De richtingstrijd maakte vrijwel iedere activiteit van het VvA onmogelijk.³¹²

Een groep rond De Jong stuurde aan op een fusie met het uiterst-conservatieve Vaderlandsch Verbond, terwijl een andere groep streed voor een onafhankelijk bestaan van de partij. In diezelfde julimaand voerde De Jong in Den Haag besprekingen met enkele geestverwanten om te komen tot de oprichting van een Nederlandsch Fascistisch Verbond. Hiervan is verder niets bekend, zodat mag worden aangenomen dat dit initiatief tot niets geleid heeft. In juli 1926 sloot de groep-De Jong zich na moeizame besprekingen definitief aan bij het Vaderlandsch Verbond. De overgeblevenen hebben het bestaan van het VvA tot 1928 kunnen rekken, zonder echter tot noemenswaardige activiteiten te komen. Geldschietter Haighton trok zich langzaam maar zeker terug uit het VvA – hij richtte zich op de uitgave van het blad *De Bezem*.

Sinclair de Rochemont werd in november 1928 de officiële liquidator van het Verbond van Actualisten. Een deel van de leden volgde Sinclair de Rochemont en Haighton naar de nieuwe Vereeniging 'De Bezem'. Een klein groepje rond C.J. van Eijdsden³¹³ vormde later datzelfde jaar samen met leden van de Bezuinigingspartij het Verbond van Nationalisten.

We zagen eerder dat het VvA zich niet revolutionair, want Oranjegezind toonde. De overige drie kenmerken van het *fascist minimum* (palingenestisch populistisch ultranationalistisch) zijn aan te treffen in de handel en wandel van het VvA en zijn leden. Bij het opmaken van de balans van bijna zes jaar Verbond van Actualisten, valt allereerst op dat het VvA niets van wat het voor ogen stond, bereikt heeft. Publicitaire acties mislukten, partijdocumenten blonken uit door vaagheid, de arbeider werd niet bereikt, en een zetel in de Tweede Kamer bleef eveneens buiten bereik. Als oorzaken hiervoor zie ik naast de fnuikende invloed die personen als Sinclair de Rochemont en Haighton hebben uitgeoefend op de opbouw van hun politieke partij ook het onvermogen om in de beginjaren een heldere koers uit te zetten. De voortdurende strijd tussen de fascistenvan-de-daad en de meer burgerlijke vleugel hebben het VvA in feite lamgelegd.

In augustus 1924 werd in Rotterdam de Nationale Volkspartij (NVP) opgericht. De drie naamloos gebleven oprichters poogden het in hun ogen te libe-

312. http://www.historici.nl/pdf/kpp/verbond_van_actualisten.pdf. Geraadpleegd oktober 2014.

313. Cornelis Johannes (roepnaam: Max) van Eijdsden (1899-1982).

rale en te reactionaire Verbond van Actualisten naar de kroon te steken. Het bestaan van deze partij is bekend dankzij een vermelding in Adalbert Smits geschrift *Fascistische en Nationaal-Socialistische Stroomingen in Nederland van 1921-1935* en in het anoniem verschenen *De koddige geslachtstafel van het Nederlandsche fascisme 1923-1934*.³¹⁴ Er is verder niets over deze partij bekend, behalve dat er een eerste en vermoedelijke enige circulaire is uitgebracht.

Op 15 november 1924 werd in Amsterdam het Vaderlandsch Verbond (VV) opgericht als een typisch klassiek-liberale partij.³¹⁵ Uiteindelijk zou het VV zich ontwikkelen tot een fascistische partij. De oprichters van de partij waren liberalen uit de bovenste lagen van de maatschappij. De meesten hadden politiek gezien een liberale achtergrond. Het VV werd gevuld met voormalige leden van de Bond van Vrije Liberalen, de Liberale Unie en de Economische Bond. Ook vrijwel het gehele kader van de Staatspartij voor de Volkswelvaart stapte over naar het VV, evenals dat van de Liberale Partij van Samuel van Houten. De initiatiefnemers (onder wie R.A. Fockema en J.A.A.H. de Beaufort) wensten terug te keren naar een herstel van de politieke zeden zoals die in de negentiende eeuw gangbaar waren. De uitbreiding van het kiesrecht, de opkomst van de confessionele en socialistische partijen en de verandering van het kiesstelsel in de richting van het algemeen kiesrecht hadden ervoor gezorgd dat het land in de ogen van de VV'ers ten prooi was gevallen aan een onverantwoordelijke groei van het aantal politieke partijen, verzwakking van de moraal en geldverspilling. Door het destijds nieuwe stelsel van de evenredige vertegenwoordiging te vervangen door een kiesstelsel, op basis van de individuele kwaliteit van de kiezers hoopte de partij de in haar ogen negatieve ontwikkelingen een halt toe te roepen.

De Tweede Kamerverkiezingen van 1925 werden geen succes. De partij verzamelde slechts 12.597 stemmen (0,4%), waarmee de kiesdrempel niet werd gehaald. Dit slechte verkiezingsresultaat leidde in eerste instantie tot een uittocht van leden en in tweede instantie tot een verlegging van de inhoudelijke koers. Het VV ging besprekingen aan met een delegatie van het fascistische Verbond van Actualisten. De besprekingen leidden in beide bewe-

314. In 1934 verscheen de anonieme brochure *De koddige geslachtstafel van het Nederlandsche fascisme 1923-1934*, uitgegeven door de R.K. Staatspartij.

315. Informatie over het Vaderlandsch Verbond en zijn opvolger Het Vaderlandsch Verbond afkomstig van http://www.historici.nl/pdf/kpp/vaderlandsch_verbond.pdf. Geraadpleegd september 2014.

gingen tot veel intern verzet. Veel van de leden van het VV (onder wie Van Houten) besloten de fusie niet af te wachten en verlieten begin 1926 de partij. Het restant van de partij fuseerde op 12 juni 1926 met een gematigde groep rondom K.H.E. de Jong binnen het Verbond van Actualisten. De nieuwe naam van de partij luidde Het Vaderlandsch Verbond (HVV) – een lidwoord erbij maakt een wereld van verschil, zal men gedacht hebben.

De nieuwe fusiepartij had een geheel andere koers ingeslagen: de democratie werd geheel verworpen, het parlement zou bevoegdheden moeten opgeven en verworvenheden als een vrije drukpers en het recht van vereniging en vergadering zouden moeten worden ingeperkt. Er was nu ook partijorganisatie in het leven geroepen met een beginselprogramma, een eigen publicitair orgaan en vele landelijke afdelingen. Leden werden geschoold in de nieuwe beginselen. In het HVV werden propaganda en buitenparlementaire actie beschouwd als wezenlijk voor alle activiteiten. De leiding kwam in handen van K.H.E. de Jong, de industrieel Simon Maas en J.G. Schürmann.

Alle grootse pretenties ten spijt viel Het Vaderlandsch Verbond al spoedig na zijn oprichting ten prooi aan wat veel fascistische partijen overkwam: interne conflicten tussen hen die de fusie met het Verbond van Actualisten bij nader inzien toch een brug te ver vonden en hen die de fascistische ambities van Het Vaderlandsch Verbond niet ver genoeg vonden gaan.³¹⁶ Nauwelijks een half jaar na haar oprichting, begin 1927, had de partij al te kampen met een sterke terugloop van het ledental. Onder leiding van De Jong wist het verbond zijn bestaan nog enkele jaren te rekken. Noemenswaardige activiteiten moesten echter achterwege blijven. In februari 1932 ten slotte fuseerden de laatste restanten van de partij met het fascistische Nieuw Verbond van Nationalisten.³¹⁷ Deze partij ontstond door een scheuring in het voorjaar van 1931 in het Verbond van Nationalisten (VvN). Een van de prominente leden van het VvN was de Utrechtse hoogleraar H.P. Blok. Deze wilde het amateuristisch geleide VvN ombouwen tot een sterke fascistische partij. Tijdens een partijvergadering op 15 maart 1931 werd op zijn initiatief besloten het VvN te reorganiseren en de Centrale Raad uit te breiden. De leiding van het VvN, bestaande uit C.H.A. van der Mijle en C.J. van Eijdsen, voelde na eerst te hebben ingestemd met Bloks voorstel, er in tweede instantie weinig voor. Zij royeerden daarop Blok en een aantal van zijn medestanders.³¹⁸ Degenen die uit het VvN werden geroyeerd, Blok en zijn aanhangers,

316. De Jonge 1968-I: 92.

317. Ibid., 93.

318. *Het Vaderland*, 9 april 1931.

vormden daarop het Nieuw Verbond van Nationalisten (NVvN). Dit moest niet de zoveelste politieke partij worden en daarom wilde men een beweging in het leven roepen, ‘onafhankelijk van en boven elke huidige politieke partij-formatie’.³¹⁹ Later zou Musserts NSB hetzelfde nastreven. Blok cum suis gaven het blad *De Nationalist* uit. Niet veel later (1932) zouden zij fuseren met allereerst Het Vaderlandsch Verbond en vervolgens met de Nationale Unie.

Een vreemde eend in de bijt was de groepering van de Rebelsche Patriotten ‘De Anderen’³²⁰ – eerder een activistische strijdgroep dan een politieke organisatie. Deze groep was het geesteskind van Erich Wichmann, Hettel Bruch³²¹ en Ernest Michel.³²² Dat hun voornaamste doel was om te provoceren, blijkt wel uit hun eerste daad: in een manifest van oktober 1924 riepen zij de Belgische koning op Nederland te annexeren. In november 1924 werd in Nijmegen een vergadering georganiseerd met Gerard Bruning als voorzitter en Bruch, Wichmann en Michel als sprekers. Men kondigde aan binnenkort een weekblad, getiteld *Rebellie* te zullen uitgeven – het is er niet van gekomen. Ook werd daar gezegd dat men 800 sterke mannen nodig had om daadwerkelijk te kunnen optreden. Deze uitspraak toont de wens van de organisatoren om daadwerkelijk tot actie te kunnen overgaan. In de laatste maanden van dat jaar werden nog enkele activiteiten ontplooid, maar de groep stierf een stille dood na het vertrek van Wichmann naar Parijs, begin 1925. De groep karakteriseerde zichzelf niet als fascistisch, maar de anonieme medewerker van de Centrale Inlichtingendienst rapporteerde dat zij een ‘een actualistisch program’ zou hebben.³²³ Een opmerkelijk *Nachleben* viel deze groep ten deel in september 1942, toen de NSB een tentoonstelling in Utrecht organiseerde, getiteld ‘Herlevend Nederland’. Onderwerp: ‘De nationaal-socialistische revolutie in Nederland’. In de bij de expositie behorende catalogus wordt melding gemaakt van de Rebelsche Patriotten. Onder het kopje ‘Voorloopers van het nationaal-socialisme’ is te lezen:

319. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, documentnummer 29594, 9 februari 1932 en *Het Vaderland*, 4 november 1931.

320. Het is niet geheel duidelijk of er, behalve in de naamgeving, een relatie kan worden gelegd met de Vereeniging van Beeldende Kunstenaren ‘De Anderen’, waarvan Wichmann in 1916 een der oprichters was.

321. Bruch (1903-1997) was historicus en in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw betrokken bij vrijwel alle Nederlandse antidemocratische groeperingen.

322. Michel (1899-1960) was een polemisch katholiek dichter en essayist.

323. <http://resources.huygens.knaw.nl/pdf/cid/0600-0699/618.pdf>, pagina 4. Geraadpleegd augustus 2016.

Hier moet de bijzondere aandacht worden gevraagd voor de eerste uitingen van verzet tegen de bestaande wanorde in ons Vaderland. In 1918 werd de groep der “Rebelsche patriotten” opgericht, waarin Erich Wiegman een rol heeft gespeeld.³²⁴

Medio augustus 1925 verscheen in een aantal dagbladen de mededeling dat onder de leiding van jonkheer Johan Willem Godin de Beaufort te zijnen huize (kasteel Maarsbergen) de Eerste Nederlandsche Fascisten Organisatie (ENFO) was opgericht. Daarbij zouden zich een groot aantal afdelingen van het Verbond van Actualisten hebben aangesloten. De ENFO stond op monarchaal standpunt en eiste een krachtige regering – liefst onder een ‘rijkskanselier’, afschaffing van algemeen stemrecht, beperking van de macht van het parlement en van de ambtenaren, ontwikkeling van het nationaal gevoel en een krachtig leger en vloot. De ENFO zou bereid zijn geweest geweld te gebruiken om haar doeleinden te realiseren.³²⁵ Voorts was de ENFO mordicus tegen alle socialistische, communistische en democratische partijen. Reeds zo’n vijf jaar voor de daadwerkelijke oprichting kwam een groep rondom Godin de Beaufort bijeen. De ENFO lijkt al met al eerder een groepering van gelijkgezinde reactionairen en autocraten geweest te zijn dan een heuse politieke beweging. Van deze vereniging is verder niets vernomen, zodat mag worden aangenomen dat haar bestaan kort geduurd heeft. Te vermelden valt dat hier voor de eerste keer de term ‘fascisme’ in de naam van een politiek-maatschappelijke organisatie gebruikt wordt.

Tegen het einde van 1925 werd in Utrecht de Nederlandsche Oranje Nationalisten (NON) opgericht. Deze groep kan worden beschouwd als een afsplitsing van het Verbond van Actualisten en net als het VvA deed, werd de term ‘fascisme’ gemeden. De voorzitter was Coenraad van der Voort van Zijp (die ook een rol speelde bij de oprichting van de Nationale Unie en die zich later bij de NSB zou scharen). Prominent lid was Cees van Geelkerken, die later naast Mussert de tweede man van de NSB zou worden. De leden van de NON waren over het algemeen officieren van de cavalerie en artillerie in Amersfoort en de genietroepen in Utrecht. Kenmerkend feit is dat men slechts vergaderde op koninklijke feestdagen. De twee overgeleverde wapenfeiten van de NON behelzen een reddingsactie tijdens een overstroming in de

324. *Herlevend Nederland*, catalogus bij de tentoonstelling. Utrecht [1942], p. 20.

325. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, documentnummer 13211, 12 augustus 1925.

buurt van Nijmegen in januari 1926³²⁶ en, in augustus van datzelfde jaar, een adres aan de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, dr. J.R. Slotemaker de Bruïne. De NON beklagde zich bij hem over de almaar uitdijende overheidsbureaucratie die het particulier initiatief belemmerde en zodoende de groei van de welvaart bedreigde.

De Nationale Unie (NU) was een politieke, rechts-georiënteerde beweging, met anti-democratische uitgangspunten. Zij was oorspronkelijk opgericht als studieclub, met als doelstelling de scherpe tegenstellingen tussen de contemporaine politieke partijen te verminderen en tot bezinning op de democratie op te roepen. De NU was eerder conservatief en anti-democratisch dan fascistisch.³²⁷ De Nationale Unie was opgericht door F.C. Gerretson en R.F. Groeninx van Zoelen, terwijl Coenraad van der Voort van Zijp daarbij een rol van belang speelde. De kern van de Nationale Unie werd gevormd door de twee eerstgenoemden, aangevuld met dr. M.R.J. Brinkgreve en mr. dr. W.M. Westerman.

Frederik Carel Gerretson (1884-1958) was dichter, wetenschapper en politicus.³²⁸ In 1911 verscheen onder het pseudoniem Geerten Gossaert de bundel *Experimenten* die hem als dichter beroemd zou maken. In datzelfde jaar studeerde hij te Brussel af in de sociale wetenschappen, gevolgd in 1917 door een promotie te Heidelberg. Gedurende de Eerste Wereldoorlog steunde hij vanuit Nederland de Vlamingen, en vooral de activisten, die onder de Duitse bezetting de strijd voor de Vlaamse zaak wilden voortzetten. Vanaf 1917 trad hij op als persoonlijk secretaris van dr. H. Colijn, directeur van de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM). In 1925 aanvaardde Gerretson het bijzonder hoogleraarschap in 'De oude en jongere geschiedenis van Ne-

326. Zie het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 27 januari 1926, waarin een uitgebreid verslag van de activiteiten. Daaruit: 'Een brigade van zes automobielen, twee roeiboten met in totaal 46 man maakte zich onder het commando van de heren Huysman en Houtzagers in het gebied rondom Druten verdienstelijk. Er werden meer dan 150 personen uit het door het water bedreigde poldergebied gered. Na de geslaagde reddingsactie werd bij terugkomst in Utrecht vernomen dat de directeur van de Rotterdamse Lloyd, B.E. Ruys, besloten had de NON te voorzien van vier volledig uitgeruste reddingssloepen ter waarde van f 3200 (prijsniveau 2012: ruim € 23.000 – zie: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>, geraadpleegd augustus 2013) zodat daarmee een permanente reddingsbrigade zou kunnen worden gesticht.'

327. Voor een beknopte geschiedenis van de Nationale Unie zie De Jonge 1968-I: 94-101.

328. G. Puchinger, 'Gerretson, Frederik Carel (1884-1958)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 3, p. 193-196. Den Haag, 1989. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn3/gerretson> [12-11-2013])

derlandsch-Indië en de vergelijkende koloniale geschiedenis, benevens de vergelijkende volkenkunde van Ned. Indië' aan de universiteit te Utrecht. Bovendien bleef hij in de jaren twintig en dertig door middel van soms provocerende artikelen en spreekbeurten voor het Algemeen Nederlandsch Verbond, de Dietsche Bond en het Dietsch Studenten Verbond ijveren voor de politieke en culturele bewustwording van Vlaanderen. De inmiddels verkregen politieke contacten leidden in januari 1925 tot het oprichten van de Nationale Unie (oorspronkelijk dus een studieclub), waarbij Gerretson zich ten doel stelde tot bezinning op de democratie op te roepen. In 1926 voerde hij een scherpe buitenparlementaire actie tegen het voorgestelde Nederlands-Belgische Verdrag. Dit droeg ertoe bij dat dit ten slotte door de Eerste Kamer werd verworpen, wat op 1 april 1927 tot het aftreden van minister van Buitenlandse Zaken jonkheer H.A. van Karnebeek leidde. Gedurende Gerretsons voorzitterschap (1932-1934) trad de Nationale Unie met allerhande opkomende groeperingen (waaronder de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond van Jan Baars) in bespreking. Gerretson werd voorzitter van de fascistische koepelorganisatie Corporatieve Concentratie. Na het ambtenarenverbod uit 1934 trok hij zich terug uit het fascisme. In 1939 werd hij te Utrecht tevens benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de constitutionele geschiedenis van het Koninkrijk. Direct na de Tweede Wereldoorlog ging hij in felle oppositie tegen het Indiëbeleid van de regering. Van 1951 tot 1956 was hij lid van de Eerste Kamer voor de CHU.

Jonkheer Robert Frédéric Groeninx van Zoelen (1889-1979), afkomstig uit een oud adellijk geslacht, was financieel onafhankelijk.³²⁹ Hij schreef en publiceerde menige brochure, hij was – met een ouderwetse term – een 'pamflettist'. Soms verrichtte hij werkzaamheden als antiquair. In 1917 speelde hij naar eigen zeggen een rol in de 'Zand- & Grind-kwestie'.³³⁰ In 1925 geraakte hij in conflict met de journalist Marcus van Blanckestein, die

329. Zie voor een kritische beschouwing over leven en werken van de 'fascistische jonkheer' Cornelissen 1998: 213-233 en in het bijzonder Te Slaa 2004: 183-235.

330. De 'Zand- en Grind-kwestie' speelde in de zomer van 1917, toen de Britse regering bezwaar begon te maken tegen de toegenomen doorvoer van zand en grind uit Duitsland via Nederland naar België. Engeland vermoedde dat dit materiaal diende voor betonnen versterkingen aan het Noord-Franse front. Volgens de Duitsers diende dit materiaal voor wegeaanleg in het bezette Belgische gebied. Nederland was verplicht om transport van niet-militaire goederen over zijn grondgebied toe te laten en kon dus de Duitsers dit niet verhinderen om te doen. Dit leide tot grote spanningen tussen aan de ene kant de Nederlandse regering, die alles op alles zette om de neutraliteit te bewaren, en de oorlogvoerenden aan de andere kant.

hem van laster betichtte. Groeninx had Van Blankenstein voor ‘fantast’ uitgemakt. Nadat Groeninx zijn opponent naar oud, goed-adellijk gebruik uitdaagde tot een duel, liet Blankenstein de uitdaging onbeantwoord. Toen beide heren elkaar – vanzelfsprekend niet geheel toevallig – tegenkwamen op het Haagse spoorstation, waar Van Blankenstein afscheid nam van zijn familie en vrienden voor een reis die hem via Berlijn naar China zou voeren, haalde Groeninx zijn gram door Van Blankenstein een oorvijg uit te delen. Daarna rolden beiden al vechtend over het perron. De overige aanwezigen moesten hen uit elkaar halen. De politie kwam eraan te pas en na afloop van de vechtpartij vertrok Van Blankenstein alsnog per trein naar Berlijn. De politierechter veroordeelde Groeninx tot een boete van 100 gulden (prijsniveau 2012: ruim € 700³³¹). Een van Groeninx’ medestanders was Gerretson, zijn medebestuurder van de Nationale Unie, die als getuige à décharge voor Groeninx optrad. Het werd al met al een fikse affaire, met vele artikelen in de pers, spotprenten in de krant en Koos Speenhoff schreef er een hekeldicht over. Groeninx publiceerde een flink aantal politiek-getinte brochures die vaak grote publicitaire aandacht trokken: *Het vertrouwen der overheid* (1915), *Nota gericht aan de leden der Staten Generaal* (1918), *Nederland en den Volkenbond* (1926), *Vaderlandsliefde, en Nationaal herstel: redevoeringen* (1933), *Opzegging van vertrouwen: analyse der onafwendbare mislukking van het crisisbeleid* (1936) en *De Mannheimer-affaire: waarschuwing van den Raad van Bestuur der Nationale Unie* (1936). Deze laatste liet hij verschijnen bij de nationaalsocialistische uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer van George Kettmann. Hij was bestuurslid van de Nationale Unie, in 1933 secretaris van het directorium van de Corporatieve Concentratie en daarna leider van de ANFB-Vuurslag. In 1936 trachtte hij minister-president Colijn ten val te brengen door te dreigen diens liaison met een ongehuwde Duitse vrouw (Hella Schultz) in de openbaarheid te brengen.³³² In de jaren 1940-1941 betoonde hij zich actief in de Nationale Unie en in de Nederlandse Unie. Hij behoorde tot het aantal Unie-leden dat door de Duitsers werd geïnterneerd als gijzelaar. Hun gevangenneming was bedoeld om de bevolking bij een eventuele geallieerde invasie van grootscheepse verzetsacties te weerhouden. In totaal werden bijna tweeduizend prominente Nederlanders in gijzeling genomen. Ze waren niet te vergelijken met ‘gewone gevangenen’; de Duitsers beschouwden deze groep als onderpand. Zolang de Nederlandse bevolking zich netjes en coöperatief gedroeg, zouden de gijzelaars geen haar

331. Zie: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>. Geraadpleegd augustus 2013.

332. Langeveld 2004: 179-201.

op het hoofd worden gekrenkt. Was dit niet het geval, dan zouden één of meerdere van hen zonder pardon worden geëxecuteerd. Zo fungeerden de gijzelaars als een soort 'represaille-reserve'. Groeninx' familie herinnert zich dat hij na zijn vrijlating 'aangeslagen' en 'zenuwachtig' terugkeerde.³³³ In de rest van zijn lange leven onthield hij zich van openlijke politieke activiteiten.

Marius Roelof Johan Brinkgreve (1888-1966) studeerde klassieke talen in Utrecht, waar hij Erich Wichmann ontmoette. Na zijn studie was hij van 1912 tot 1919 leraar aan het Utrechts Stedelijk Gymnasium. Daarna werd hij directeur van de penningenafdeling van Begeers Zilverfabriek. Hij was in 1933 lid van het bestuur van de Nationale Unie. In datzelfde jaar was hij ook lid van het directorium van de Corporatieve Concentratie. Een jaar later was hij korte tijd de leider van De Vuurslag, een politieke beweging voortgekomen uit de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond. In 1940 was hij in de allereerste beginfase betrokken bij de totstandkoming van de Nederlandsche Unie. Later in de bezetting was hij enige tijd 'Verwalter' van de Joodse kunsthandel Vecht.³³⁴

Alle vijf genoemden zouden zich in de volgende jaren in sterke of minder sterke mate tot het fascisme bekeren. Ook Wouter Lutkie werd, als katholiek, uitgenodigd om deel uit te maken van het bestuur.

In de jaren 1925-1927 verkreeg de Nationale Unie landelijke bekendheid. Men voerde namelijk felle actie tegen het Belgisch-Nederlandse ontwerpverdrag over betere scheepvaartverbindingen voor Antwerpen over Nederlands grondgebied. Er zou onder andere een breed kanaal komen van Antwerpen naar Moerdijk en de Nationale Unie meende dat daardoor de positie van Rotterdam als havenstad zou worden bedreigd. Een krachtige buitenparlementaire actie werd opgezet en na maanden van krantenartikelen, ingezonden stukken en vergaderingen, verwierp de Eerste Kamer in februari 1927 het verdrag

333. Dat het hem in die penibele omstandigheden niet aan moed ontbrak, blijkt uit de volgende anekdote, afkomstig uit een ongedateerd krantenknipsel uit het archief van Igor Cornelissen. Nadat op 13 juli 1942 zo'n 800 gijzelaars, onder wie Groeninx van Zoelen, waren samengebracht in het kamp 'Haaren' (Noord-Brabant), werd de volgende dag een algemeen appèl op het voetbalveld georganiseerd, waar door SS-Sturmabführer Herbert G. Wölk werd meegedeeld dat sommige gijzelaars direct weer naar huis mochten terugkeren, mits zij aan een aantal voorwaarden voldeden. Als laatste van de vijf voorwaarden werd omgeroepen: 'Gijzelaars, die familieleden hadden, die aan het oostelijk front vochten'. Toen klonk de stem van Groeninx, die met een stem even luid als die van Wölk, vroeg: 'Aan welke kant van het oostelijk front?'

334. Informatie uit Haffmans 1999: 33-35.

– nadat het door de Tweede Kamer was aangenomen. In deze buitenparlementaire actie leerde het grote publiek ook voor het eerst een jonge, ambitieuze waterstaatsingenieur kennen: Anton Mussert, die in november 1927 tot de Nationale Unie zou toetreden.³³⁵

Onder Gerretsons voorzitterschap (vanaf 1932) trad de Nationale Unie met allerhande opkomende fascistische groeperingen (waaronder de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond van Jan Baars) in bespreking. Vanaf augustus 1933 werkten de Nationale Unie en de ANFB samen onder de naam ‘Corporatieve Concentratie’. De samenwerking viel begin 1934 uiteen.

Daarna leidde de Nationale Unie een slapend bestaan tot in de begintijd van de Duitse bezetting. In september 1940 trad zij naar buiten met enkele openbare vergaderingen, waarin onder anderen R.F. Groeninx van Zoelen, Marius Brinkgreve, Wouter Lutkie, R. Zuiderhoff (president van de Algemeene Rekenkamer) en jonkheer Willem Röell (oud-commandant van het veldleger) acte de présence gaven. Daar werd gesteld dat de Nationale Unie zich gedrongen voelde om onder de nieuwe omstandigheden haar werkzaamheden te hervatten. Haar werkzaamheden zouden omvatten: het uitwerken van haar beginselen en het publiekelijk opstellen van staatkundige en sociaal-economische adviezen. Om verwarring te voorkomen met de Nederlandsche Unie zou men naar buiten treden onder de naam van het orgaan, *De Vuurslag*. De blijkbaar goede betrekkingen met de Nederlandsche Unie werden benadrukt. Dit leidde in februari 1941 tot een feitelijk samengaan van de Nationale Unie en de Nederlandsche Unie. In juli 1941 verbood de bezetter de Nationale Unie, die daarmee ophield te bestaan.

Wegens afwezigheid van enige concurrentie ter rechterzijde van het politieke spectrum, was het Verbond van Nationalisten (VvN) rond 1930 vermoedelijk de belangrijkste fascistische partij in Nederland.³³⁶ Er had zich op dat moment geen andere antidemocratische partij aangemeld als de opvolger van het Verbond van Actualisten. Eind augustus van dat jaar bezat het VvN een eigen knokploeg, Nationalistische Militie geheten en in datzelfde jaar kreeg het VvN zijn eigen partij-ideoloog, de prominente fascist prof. dr. H.P. Blok. Het VvN werd twee jaar eerder opgericht op een moment dat de eerste verschijningsvormen van anti-democratisch rechts-radicalisme in Nederland naar de achtergrond leken te zijn verdwenen. Ten tijde van de oprichting leidde

335. Te Slaa & Klijn 2009: 115.

336. http://www.historici.nl/pdf/kpp/verbond_van_nationalisten.pdf. Geraadpleegd september 2014.

Het Vaderlandsch Verbond een bloedeloos bestaan en het Verbond van Actualisten was nog slechts in staat het blad *De Vaderlander* uit te geven. Aan het eind van dat jaar 1928 werd het Verbond van Actualisten officieel opgeheven. De liquidator, Hugo Sinclair de Rochemont, gaf de weinige resterende leden het advies zich aan te sluiten bij een nieuwe groepering rondom het blad *De Bezem*. Een klein groepje voormalige ‘actualisten’, onder leiding van C.J. van Eijdsen, koos een andere weg.³³⁷ Men zocht contact met Van der Mijle, hoofdredacteur van *De Controleur* en voorzitter van de Nationale Bond voor Bezuiniging (ook wel Bezuinigingspartij genoemd). Beide partijen vonden elkaar in de oprichting op 1 oktober 1928 van het Verbond van Nationalisten, waarvan Van der Mijle de voorzitter werd. De dagelijkse leiding was in handen van Van Eijdsen, secretaris van de partij. Wat de voormalige actualisten en de voormalige bezuinigers gemeen hadden, was hun afkeer van het marxisme, het pacifisme, van ‘beroepspolitici’ en ‘partijbonzen’ – eigenlijk van het parlementaire systeem als zodanig.

Het VvN schoof langzamerhand in sterkere mate op richting fascisme. Dit blijkt uit zijn ontwikkelingsgang. Na de voor het VvN desastreus verlopen verkiezingen van 1929 (ca. 0,1%)³³⁸ wordt radicalisatie zichtbaar uit het besluit een weerbaarheidskorps op te richten.³³⁹ Op 31 augustus 1930 werd een eigen storm-afdeling opgericht, de Nationalistische Militie. *Het Vaderland* meldde:

[...] het Verbond van Nationalisten, op 31 Augustus 1930³⁴⁰ te Amsterdam [bijeen, heeft besloten] tot de oprichting van een ‘Nationalistische Militie’, als ‘militant instituut tegen het roode gevaar’.³⁴¹

In maart 1931 werd het militairen verboden deel te nemen aan deze Nationalistische Militie; de regering was zich klaarblijkelijk bewust van het gevaar dat uitging van dit soort troepen op straat.³⁴² Het Verbond van Nationalisten

337. Scheffer 1982: 86.

338. Scheffer 1982: 90 geeft een resultaat van 3685 behaalde stemmen, terwijl http://www.-historici.nl/pdf/kpp/verbond_van_nationalisten.pdf (geraadpleegd oktober 2014) 3369 noemt.

339. Scheffer 1982: 91.

340. Dat dit besluit werd genomen op de toenmalige Koninginnedag, zal wel geen toeval geweest zijn.

341. *Het Vaderland*, 24 september 1930.

342. *Het Vaderland*, 10 maart 1931.

beschikte over een primeur: voor het eerst beschikte een Nederlandse fascistische partij over een eigen 'vechtafdeling'. In de maanden daarna berichtten de kranten regelmatig over deze militie. In 1931 werden Van der Mijles knoktroepen zelfs uitgenodigd om in Duitsland de werkwijze van de nationaalsocialistische wapenbroeders in de SA te komen bestuderen.³⁴³

In 1930 kreeg het VvN zijn eigen ideoloog, in de persoon van de overtuigd fascist Blok, bijzonder hoogleraar te Utrecht. Op zijn voorstel werd op een partijvergadering 15 maart 1931 besloten het VvN te reorganiseren en de Centrale Raad uit te breiden. Van der Mijle en Van Eijdsden voelden echter weinig voor het voorstel en zij royeerden Blok en een aantal van zijn medestanders.

Na de scheuring brachten Van der Mijle en Van Eijdsden een nieuw beginselprogramma uit, met een nog krachtiger fascistisch stempel. Niet slechts was men nu tegen het parlementair-democratisch systeem (dat was het VvN eerder ook al) maar nu werd onomwonden de afschaffing ervan nagestreefd. Het VvN raakte steeds meer op de achtergrond van het fascisme verzeild. De oorzaak daarvan was hoofdzakelijk de sterk toegenomen concurrentie in het rechtse anti-democratische kamp met nieuwe partijen als de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB), de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) en de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij (NSNAP). Begin 1932 polste Van Eijdsden Hugo Sinclair de Rochemont over samenwerking met het VvN. Het blijft onduidelijk hoe Van Eijdsden zich dat voorstelde, want Sinclair beschikte op dat moment niet meer over een partij die hij zou kunnen inbrengen in de samenwerking. Het in de brief vervatte voorstel had dan ook geen vervolg.³⁴⁴ Naar eigen zeggen werd het Verbond van Nationalisten op 6 augustus 1932 Koninklijk goedgekeurd en in een pamflet staat zijn ideologie van dat moment verwoord:

Ook in Nederland zien steeds groeiende bevolkingsgroepen in, dat het tegenwoordige parlementaire stelsel niet in staat is de crisis-moeilijkheden het hoofd te bieden. 't Nederlandsche volk gaat begrijpen dat niet een aantal ondeskundigen, gekozen volgens het nummer van hun partijlijst, over 's Lands gelden mogen beschikken, waarbij slechts het belang van één bevolkingsgroep wordt gediend. Wij, Nationalisten wenschen den Corporatieven Staat, geleid door een Regeering waarvan de leeden geko-

343. Scheffer 1982: 91.

344. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 59.

zen worden uit diegenen, die getoond hebben door hun inzicht en toewijding voor 't land, waard te zijn den Staat te dienen.³⁴⁵

Populistisch toonde het VvN zich eveneens in een 'Oproep tot het Nederlandsche Volk': 'Men verrijkt zich op de verantwoordelijke posten ten koste van den belastingbetaler.'³⁴⁶ De sterk nationalistische gezindheid van het VvN blijkt niet slechts uit de naam, maar ook uit de Beginselen, waarvan de eerste twee artikelen luiden: 'Nationalistische grondslag voor het openbare leven' en 'Openbare ambten kunnen niet door anti- of internationaal gezinden worden bekleed.'³⁴⁷ In dezelfde Beginselen betuigde het VvN zich palingenetisch door de categorische verwerping van het parlementaire stelsel en de democratie. Het VvN wenste een terugkeer naar een situatie waarin aan beide begrippen een einde was gemaakt.³⁴⁸ Terugkijkende over de zes jaren dat het VvN actief was, blijkt dat drie van de vier onderdelen van het *fascist minimum* aanwezig waren, slechts het revolutionaire aspect was afwezig.

De mislukte verkiezingscampagne van 1933 was het begin van het einde. De doodsklap kwam na het overheidsbesluit het VvN op de lijst van voor ambtenaren verboden verenigingen te zetten. Hierdoor zag Van Eijdsen (in het dagelijkse leven ambtenaar bij de PTT) zich gedwongen afstand te doen van zijn bestuursfunctie. Daarop richtte hij in augustus van dat jaar het Nationaal Oranje Verbond (NOV) op. Het had slechts twee doelstellingen: in geheel Nederland en de Koloniën de gedachte ingang te doen vinden, dat alleen bij het behoud van het Koningschap van het Huis van Oranje de ware vrijheid en daarmee verbonden welvaart voor alle Nederlanders bestaanbaar is, en vervolgens de bestrijding van alle revolutionaire bewegingen, welke ten doel hebben het Koningschap van het Huis van Oranje te doen vallen. Het was de minister van Binnenlandse Zaken niet ontgaan dat Van Eijdsen met het NOV onder het ambtenarenverbod trachtte uit te komen. Daarop werd het hem verboden op te treden als redacteur van *Nationaal Nederland*, het tijdschrift van het NOV. Daarna stierf het NOV een stille dood; het werd opgenomen in het Verbond voor Nationaal Herstel.

345. Archief Jan Baars, BHIC-334, inv. nr. 507.

346. https://www.historici.nl/pdf/kpp/illustraties/verbond_van_nationalisten/programma1.-pdf, p. 3. Geraadpleegd oktober 2016.

347. Ibid., p. 4. Geraadpleegd oktober 2016.

348. https://www.historici.nl/pdf/kpp/illustraties/verbond_van_nationalisten/afbeelding1.-pdf. Geraadpleegd oktober 2016.

Na het vertrek van Van Eijdsen werd het VvN nog slechts gedragen door Van der Mijle. Deze vond in de herfst van 1933 een nieuwe bondgenoot in de persoon van Albert de Joode (1891-1972)³⁴⁹. Van huis uit journalist, gebruikte hij in zijn politieke loopbaan om begrijpelijke redenen het pseudoniem Albert van Waterland. Vanwege zijn politieke keuzes werd hij bij enkele werkgevers ontslagen, waarna hij administrateur werd bij een Amsterdams reisbureau. Hij was leider van de afdeling Amsterdam van de NSNAP, oprichter en leider van de NSNAP-Van Waterland (later Nationaal-Socialistische Partij geheten). In 1940 was hij leider van de NSNAP-De Hakenkruisers. In 1941 werd hij lid van de NSB, maar hij werd na enkele maanden geroyeerd wegens contributie-achterstand. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij veroordeeld tot een geldboete wegens politieke activiteiten.³⁵⁰

Van der Mijle en De Joode gingen een alliantie aan, die standhield tot het moment dat het VvN wegens huurschulden failliet werd verklaard (mei 1934). Zij stichtten daarna een nieuwe partij, de Nationaal-Socialistische Partij, die van begin tot eind een zieltogend bestaan leidde.

Al in het voorjaar van 1924 had Hugo Sinclair de Rochemont overwogen een weekblad *De Bezem* uit te geven. Het was zijn bedoeling om met dit weekblad de geest van het actualisme te verspreiden in arbeiderskringen. *De Bezem* moest in rake taal zeggen waar het op stond, zodat *De Bezem* een middel bij uitstek zou worden tot het verspreiden van het fascistische gedachtegoed onder de massa. Sinclair had zelf de naam van *De Bezem* al eerder, medio 1924, bedacht. Hij zal gedacht hebben dat de Nederlandse politiek aan een dergelijk voorwerp dringend behoefte had. Enkele jaren later werd alsnog een ideologische invulling aan het Bezem-symbool gegeven:

Het symbool onzer organisatie: ‘de Bezem’ was een dankbaar object de moppentrommel te vullen van bedenkelijke amusementsblaadjes. Men voelde niet, en de meesten voelen het nog niet, dat ook dit simpele symbool een zooveel dieperen ondergrond heeft. Saamgebonden door één band: in dienst van ’t zelfde ideaal, n.l. de grondige schoonmaak van den politieken au-

349. Informatie uit <http://www.meitotmei.nl/oostzaner-albert-de-joode-pionier-van-het-nazisme/>. Geraadpleegd februari 2016.

350. <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumkleinepolitiekepartijen/PersoonDetail?Id=-158>. Geraadpleegd oktober 2014.

giusstal, maar ook om weg te bezemen de onzalige erfenis van plat-materialistische stofverheerlijking der negentiende eeuw.³⁵¹

Op 9 december 1927 zag het eerste echte nummer het licht van *De Bezem*, fascistisch weekblad voor Nederland. Alfred Haighton verzorgde de financiering en Sinclair vormde in zijn eentje de redactie. In de begintijd bevatte *De Bezem* droge politieke uiteenzettingen en breedvoerige beschouwingen, voor het merendeel door Sinclair geschreven. Vanaf begin 1928 begon de kunstenaar Erich Wichmann bijdragen voor *De Bezem* te leveren. Hij haakte in op actuele gebeurtenissen en zijn vlotte pen, gedoopt in cynisme, bepaalde voor een groot deel het imago van *De Bezem*. Zijn bijdragen zorgden voor de nodige publiciteit en waren eveneens verantwoordelijk voor de toeloop van intellectuelen en kunstenaars tot de gelederen van het tijdschrift, vaak door Wichmann zelf uit zijn vrienden- en kennissenkring aangezocht.³⁵² De inhoud van *De Bezem* bestond voornamelijk uit populistisch gescheld en dreigementen tegen de socialisten, communisten en de gevestigde pers-organen, vergezeld van propaganda voor het fascistische Italië en diverse uitingen van fel-nationalisme en vurige Oranje-liefde. *De Bezem* sloeg aan: al spoedig liep het aantal lezers in de duizenden. Anton Mussert was een van hen; hij was op *De Bezem* geabonneerd – een feit, tot dusver onbekend gebleven.³⁵³ Of hij later ook lid van de Vereeniging ‘De Bezem’ is geworden, is onbekend. Sinclair hield de cijfers nauwgezet bij: op 5 juli 1928 had *De Bezem* 329 betaalde abonnementen en er werden ca. 1.500 exemplaren verkocht in de losse verkoop via kiosken.³⁵⁴

Op 15 december 1928, nog geen maand nadat Sinclair de Rochemont het Verbond van Actualisten had geliquideerd, richtte hij te Utrecht De Vereeniging ‘De Bezem’ op.³⁵⁵ Vanaf dit moment werd Sinclair in vrijwel al zijn politieke activiteiten gesteund door zijn vriend Labouchere. ‘De Bezem’ vervolgde de weg van de legaliteit die het Verbond van Actualisten ook steeds volgde. Artikel 1 van de statuten luidde:

De vereeniging, genaamd ‘DE BEZEM’, stelt zich ten doel: als rechtspersoon met wettige middelen de ontwikkeling van het

351. *De Fascist*, 6 augustus 1932.

352. Haffmans 1999: 25.

353. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 18.

354. Ibid., inv. nr. 20.

355. Informatie over ‘De Bezem’ hoofdzakelijk afkomstig uit De Jonge 1968-II: 38-39 en Te Slaa & Klijn 2009: 101-104.

fascisme in Nederland te bevorderen, zowel metterdaad als in woord en geschrift.³⁵⁶

Uit het Program van Actie blijken de belangrijkste doelstellingen van ‘De Bezem’: ‘verbanning van de groeps-politiek uit de regeeringscolleges; eene Nationale Regeering voor den Nationalen Staat’ en ‘Wij eischen, dat geen buitenlander in Nederland te-werk gesteld worde, zoo lang nog één Nederlander werkeloos is’. Voorts ‘vervanging van het parlement door een Grooten, Corporatieven Raad’, want ‘Wij bestrijden het corrupte parlementarisme, dat zetsels toekent, enkel naar partijbelang, zonder rekening te houden met karakter en bekwaamheid’.³⁵⁷ Aanwezig bij de oprichtingsbijeenkomst waren naast Sinclair ook Jan Baars, George Labouchere, N.W.C. Brouwer, C. Zuidam en D.H. Querner.³⁵⁸

Joannes Antonius (Jan) Baars (1903-1989) was een Amsterdamse marktkoopman en in fascistische kringen was hij populair vanwege zijn sociale bewogenheid.³⁵⁹ Hij sprak de taal van ‘de gewone man’ en hij genoot enige bekendheid vanwege zijn medewerking aan de theatervoorstellingen van de destijds zeer populaire cabaretier Buziau. Hij was lid van het Verbond van Actualisten en daarna werd hij leider van de Amsterdamse afdeling van ‘De Bezem’. Hij was de leider van de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB), de eerste Nederlandse fascistische partij van enige betekenis. In 1933 ging de ANFB op in de Corporatieve Concentratie en Baars nam zitting in het directorium ervan. Na afloop van het mislukte fusie-avontuur poogde Baars nog een eigen, meer radicale fascistische partij op te richten, waarin openlijk de fascistische revolutie werd gepredikt, maar dat werd geen succes. In hoeverre bij deze ‘vlucht naar voren’ zijn persoonlijke faillissement uit augustus 1934 een rol speelde, is lastig vast te stellen. In de contemporaine pers werd het verondersteld.³⁶⁰ Na dit laatste avontuur stapte hij uit de politiek en werd weer marktkoopman. Tijdens de Tweede Wereldoorlog

356. *De Bezem*, 24 mei 1929.

357. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 17.

358. G.C. Labouchere, *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-0995, p. 17. Zuidam werd enige tijd later voorzitter van de Utrechtse afdeling van De Bezem, maar in 1932 werd hij geroyeerd. Later zou hij actief zijn in Zwart Front.

359. Informatie uit Archief Jan Baars, BHIC-334, uit Te Slaa & Klijn 2009: 150153 en uit Broek 2014: 46-60.

360. *Het Vaderland*, 9 augustus 1934.

was hij werkzaam bij het Bureau Aanvoer Burger Bevolking van Blaricum, later werd hij beheerder van het Singerhuis te Laren. Ook heeft hij een rol in het verzet gespeeld. Na de oorlog was hij gedurende een jaar rechercheur bij de Politieke Opsporings Dienst te Hilversum.³⁶¹ Hij ontving de laatste jaren van zijn leven een verzetspensioen. Bij zijn begrafenis bracht een oude kameeraad, nog eenmaal gestoken in het zwarte hemd, hem de laatste fascisten-groet.³⁶²

Een andere oprichter van De Bezem was George Charles Labouchere (1896-1971). Hij had kunstgeschiedenis gestudeerd te Utrecht en behaalde daar in 1927 cum laude de doctorsgraad met het proefschrift *Compositie en dispositie der fransche kerktorens in de elfde en twaalfde eeuw: een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis der gotiek*. In 1928 werd hij privaatdocent aan de Technische Hogeschool te Delft, vanaf 1934 aan het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht waar hij ‘de geschiedenis der middeleeuwsche bouwkunst in Nederland’ doceerde. Gedurende de jaren dertig speelde hij een belangrijke rol in de opgravingen op het Utrechtse Domplein. In 1939 nam hij het initiatief tot de oprichting van de Vereniging van Nederlandsche Kunsthistorici en hij organiseerde het eerste congres van deze vereniging. In 1942 werd hij benoemd tot lector aan de Utrechtse Universiteit. Voor de oorlog schreef hij vooral over de geschiedenis van de stad Utrecht en hij was onder meer redacteur van het prestigieuze *Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond*, na de oorlog hield hij zich vooral bezig met onderzoek naar de St. Walburgkerk in Groningen. Vanaf het midden van de jaren twintig was hij op de achtergrond actief in de wereld van het Nederlandse fascisme. Als vriend van Wichmann en vertrouweling van Sinclair de Rochemont speelde hij een invloedrijke rol in de begintijd van de NSB. Toch voelde en gedroeg hij zich als een overtuigd fascist en had dus uiteindelijk een diepe minachting voor Anton Mussert (‘de fortuinlijkste onder de opportunisten’) en zijn NSB, gekoppeld aan een intense bewondering voor Sinclair (‘de sterkste onder de idealisten’) en diens streven naar een ‘zuiver’ fascisme.³⁶³ Labouchere werd in 1941 lid van de Waffen-SS en vertrok naar het Oostfront in Rusland. Op initiatief van de president van de Kultuurraad, de Amsterdamse hoogleraar archeologie G.A.S. Snijder, werd hij echter naar

361. Archief Jan Baars, BHIC-334, inv. nr. 1.

362. Mededeling van Igor Cornelissen, 17 oktober 2012.

363. G.C. Labouchere, *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-0995, p. 123.

Nederland teruggehaald om ‘cultureel werk’ te doen. Na de oorlog werd hij tot negen jaar detentie veroordeeld. Dat hij te Utrecht informant van de SD geweest was, waardoor enkele Joden naar het concentratiekamp werden overgebracht, werd hem zwaar aangerekend. In 1950 kwam hij vrij. Tot zijn dood is Labouchere een overtuigd fascist en antisemiet gebleven.

De genoemde Nicolaas Willem Cornelis (Klaas) Brouwer (1902-1952) was een vriend van mede-fascist Sinclair de Rochemont en een van de twee zonen van de keramist en beeldhouwer W.C. Brouwer. Hij was betrokken bij onder andere het Verbond van Actualisten (VvA) en de Vereeniging ‘De Bezem’. In diezelfde periode was hij ook lid van het Indisch Genootschap (opgericht in 1854, het als doelstelling gelegenheid te geven tot beoefening en bespreking van economisch-politieke onderwerpen aangaande Nederlandsch-Indië). Men kan Brouwer beschouwen als de (al dan niet zelfbenoemde) theoreticus van de VvA. Tussen 1926 en 1928 schreef hij vijftien (volgens A.A. de Jonge niet erg voldragen)³⁶⁴ artikelen van staatkundige aard in *De Vaderlander*, het theoretisch tijdschrift van het VvA. Ook in *De Bezem* schreef hij enkele theoretische artikelen over de staatkundige aspecten van het fascisme. Bij zijn overlijden in 1952 was hij directeur van Brouwers Aardewerk N.V. te Zoeterwoude.

Een andere oprichter van De Bezem was Daniël Hendrik Querner (1907-?)³⁶⁵. Van beroep onderwijzer, doorliep hij een lange loopbaan in de rechts-radicalen Nederlandse politiek. Hij maakte, voor zover bekend, om te beginnen deel uit van de Vereeniging ‘De Bezem’, waar hij zich bij Sinclair de Rochemont aansloot. Begin 1932 was hij (met Sinclair, Brouwer en Labouchere) een van de vier stichters van het Verbond van Nationaal-Solidaristen in Rijks-Nederland. Dit verbond was geen lang leven beschoren en Querner wendde zich tot de NSNAP – het is niet bekend welke, maar in september 1941 was hij als spreker van de NSNAP van mening dat Nederland zou moeten worden ingelijfd bij het Groot-Duitse rijk. Een half jaar later, in maart 1942, was Querner actief voor de NSB als chef van de afdeling Voorlichting Noord-Holland van de Nederlandsche Volksdienst en van de Winterhulp. In 1944 werd hij benoemd tot bestuursraad (‘gedeputeerde’) van de provincie Noord-Holland, met Sociale Zaken als portefeuille. Na de oorlog werd hij tot 8 augustus 1948 geïnterneerd.

364. De Jonge 1968-I: 88.

365. Informatie uit G.C. Labouchere, *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-0995.

De eerste bijeenkomst van de 'Bezemraad', het hoogste orgaan van de vereniging, vond plaats te Utrecht op 9 februari 1929. Naast Sinclair, Labouchere en Baars was ook Cees van Geelkerken, de latere tweede man van de NSB, aanwezig.³⁶⁶ De leiding van de vereniging werd niet in handen van één persoon gelegd: het leidersprincipe had in die tijd nog geen wijdverbreide invoering gevonden bij politieke stromingen ter rechterzijde van het politieke spectrum. Uiteraard had Haighton, als de belangrijkste financier, wel de meeste touwtjes in handen. De leider van de Amsterdamse afdeling van 'De Bezem', Baars, bleek over behoorlijke demagogische kwaliteiten te beschikken en hij was in staat met zijn welbespraaktheid arbeiders te bereiken, hetgeen de mogelijkheid in zich borg dat 'De Bezem' zijn bereik onder die doelgroep aanzienlijk zou kunnen uitbreiden. Na gepolst te zijn, bleek dat Baars wel oren naar het leiderschap van 'De Bezem' had, ook al omdat dit paste bij zijn persoonlijke ambities. Toen Haighton dit liet weten aan Sinclair, ontstond er tussen beiden een hoogoplopende ruzie. Volgens Labouchere lag de oorzaak van de verwijdering tussen Haighton en Sinclair ergens anders; namelijk uitsluitend in de wantrouwige aard van eerstgenoemde, die met zijn paranoia niet kon accepteren dat Sinclair zich ontwikkelde tot de leider van 'De Bezem'.³⁶⁷ Hoe dan ook, Sinclair royeerde Haighton als lid. Dit leidde tot een onherstelbare scheuring in maart 1930: het merendeel der Bezem-leden schaarde zich achter Haighton, slechts een heel gering aantal besloot Sinclair te volgen. Er verschenen nu enige tijd twee periodieken met dezelfde naam. Het blad van Sinclair (ook wel de *Nood-Bezem* genoemd) moest spoedig het loodje leggen vanwege de krappe financiën. *De Bezem* van Haighton en Baars ging op de oude voet voort, dankzij de welhaast onbegrensde financieringsmogelijkheden die Haighton bood. Tegen het eind van 1931 had Sinclair nog slechts drie medestanders: Querner, Brouwer en Labouchere. Met zijn vieren stichtten zij op 27 februari 1932 het Verbond van Nationaal-Solidaristen in Rijks-Nederland (VNS) en zij streefden ernaar (de naam wijst daar al op) aansluiting te verkrijgen bij het Vlaamse Verdinaso van Joris van Severen. In de maanden daaraan voorafgaand, hadden Sinclair en Labouchere gepoogd een samenwerkingsverband op te zetten met Van Severen, maar die

366. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 16. Van Geelkerken bleef ca. een jaar lid van De Bezem, maar trok zich eruit terug omdat hij het niet eens was met de onbeholpen manier waarop De Bezem acties op touw zette. (Van der Boom 1990: 15-17)

367. G.C. Labouchere, *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-0995, p. 28-29.

had de boot voortdurend afgehouden. In de tussentijd hadden ze ook nog geprobeerd Anton Mussert te interesseren voor hun werk, maar ook dat leidde tot niets. Het kwam onverwacht voor Sinclair en Labouchere dat Mussert zelf een politieke beweging in het leven had geroepen: de NSB.³⁶⁸ Al hun pogingen tot samenwerking liepen dus op niets uit. Wel slaagden zij erin begin 1932 enkele nummers van het tijdschrift *De Aanval* het licht te doen zien. De verschijning hiervan had een onverwacht gevolg. Sinclair ontving een brief, gedateerd 30 januari 1932, van C.J. van Eijdsen, secretaris van de Centrale Raad van het Verbond van Nationalisten.³⁶⁹ Van Eijdsen had *De Aanval* ‘met belangstelling’ gelezen en vroeg zich na lezing ervan af: ‘zou het niet wenschelyk zyn, als wy eens eene bespreking hadden om te spreken over eene eventueele samenwerking’. Dat er vanuit het Verbond van Nationalisten niet eerder contact met Sinclair was opgenomen, verklaarde Van Eijdsen als volgt:

Vroeger hebben wy nimmer samenwerking willen zoeken, omdat toen – by de eerste Bezem – personen zaten, die er volgens ons en speciaal volgens ondergeteekende – NIET in thuis hoorden. Dat wy zeer juist gezien hebben in dit opzicht, heeft ook Gy ongetwyfeld tot Uw schade ondervonden.³⁷⁰

Van Eijdsen doelde naar alle waarschijnlijkheid op Haighton en zijn medestanders. Wellicht heeft Sinclair deze bemoedigende woorden kunnen appreciëren. Tot samenwerking is het echter niet gekomen. Van begin 1932 tot begin 1934 leidde het VNS vervolgens een slapend leven, daarna trachtte Querner haar nieuw leven in te blazen. Het mocht niet baten. In 1934 volgden nog enkele nummers van *De Doordrijver*, de laatste poging van Sinclair en Labouchere een tijdschrift te doen uitgeven. Hun rol in het Nederlandse fascisme was daarna uitgespeeld.

In mei 1930 ontstond binnen het bestuur van ‘De Bezem’ het plan om te komen tot de oprichting van de eerste nationaalsocialistische politieke partij in Nederland. Als naam werd gekozen: Nationaal-Socialistische Staatspartij. Het kwam er niet van.³⁷¹ In de eerste weken van 1931 richtten Alfred

368. Ibid., p. 54.

369. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 59.

370. Ibid.

371. ‘In voorbereiding is de stichting van een Nationaal-Socialistische Staatspartij naar het voorbeeld van den Duitsche nationaal-socialist Hitler’ (*Het Volk*, 6 mei 1930).

Haighton, zijn broer Willem en Jan Baars de Vereniging Fascistenbond ‘De Bezem’, Coöperatief Uitgeversbedrijf U.A. op. Baars werd ‘bestuurder’, Alfred Haighton ‘opziener’ en Willem Haighton ‘scheidsrechter’.³⁷² Hiermee verkreeg ‘De Bezem’ een rechtspersoonlijkheid. Uiteraard werd het ook gemakkelijker voor het bestuur om onwelgevalligen uit ‘De Bezem’ te zetten. In augustus 1931 werd vanuit ‘De Bezem’ de Fascistische Jongeren Bond (FJB) opgericht. Deze FJB kwam onder de leiding te staan van Jos Mineur³⁷³ en ze voerde in beginsel een eigen koers – zonder echter geheel los te staan van de ‘moederbeweging’. Ook werd er een Fascistische Meisjes Bond opgericht, waarvan mejuffrouw M. van Baalen de leidster werd.

In het gehele jaar 1931 kreeg ‘De Bezem’ bijzonder veel aandacht in de landelijke pers. Dit werd hoofdzakelijk veroorzaakt door de vele relletjes en opstootjes die steevast haar (vrijwel altijd openbare) vergaderingen begeleidde. Met name vanuit de Communistische Partij Holland (CPH) werd voortdurend en agressief geagiteerd tegen de fascistie. Vergaderingen werden verstoord, voor en na afloop van de openbare vergaderingen werd er op straat gevochten tussen aanhangers van beide groeperingen. De politie was voortdurend gedwongen in te grijpen om de openbare orde te handhaven en gedurende het jaar nam de spanning tussen communisten en fascistie steeds toe. Het hoogtepunt kwam in het najaar van 1931, toen Baars op een openbare vergadering van ‘De Bezem’ bekend maakte dat het archief van de CPH in handen van ‘De Bezem’ was gekomen.³⁷⁴ Baars liet doorschemeren dit ar-

372. Archief Wouter Lutkie, KDC-117, inv. nr. 501.

373. Johannes Josephus Hendrikus Mineur (1887-1957) was in de jaren dertig vertegenwoordiger in schilderijen te Amsterdam. Als lid van de Nederlandsche Rooms-Katholieke Handelsreizigers Vereniging “St. Christoffel” deed hij via de radio aan ‘autozegeningen’. In katholiek Nederland was hij bekend als ‘leekenapostel en volksredenaar’ van het Gilde van de Klare Waarheid (een organisatie van straatpredikers, in 1922 naar Engels voorbeeld opgericht om door middel van straatprediking het katholieke geloof te verdedigen tegen aanvallen van vooral vrijdenkers). In september 1933 werd hij door het Gilde van de Klare Waarheid geroyeerd als lid omdat hij openlijk voor zijn fascistische overtuiging uitkwam. Vermoedelijk in 1930 werd hij lid van de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB) van Jan Baars. Hij werd de leider van de Fascistische Jongeren Bond (FJB) – ondanks het feit dat hij zelf niet meer zó jong was. Deze FJB was een onderafdeling van de ANFB. In 1934 ging hij over naar de Rooms-Katholieke Staats Partij en in 1935 werd hij lid van Arnold Meijers Zwart Front en in 1940 ging hij over naar het Nationaal Front. Mineur was al met al een bekende katholieke Nederlander die zijn ervaringen in 1930 in een boekje verzamelde, getiteld *Waarom ik als katholiek fascist werd* (Informatie uit <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumkleinopolitiepartijen/PersoonDetail?Id=125>. Geraadpleegd september 2014).

374. *De Tijd*, 21 oktober 1931.

chief te hebben gekocht van ex-communisten. In de weken daarna werd in *De Bezem* volop geciteerd uit het CPH-archief en diverse compromitterende stukken (in het bijzonder betreffende de financiële ondersteuning vanuit Moskou) brachten de CPH in grote verlegenheid.³⁷⁵

In de eerste maanden van 1932 ontstond er onenigheid in de Bezem-groep van Haighton-Baars. Dit leidde tot het uittreden van Tommy Hooykaas (een gepensioneerd bestuursambtenaar uit het toenmalige Nederlandsch-Indië) in april 1932, die onmiddellijk daarna een eigen partij stichtte. In eerste instantie bestond er bij de pers enige onzekerheid over de naam: Nationale of Nederlandsche Fascisten Bond (NFB). Het werd uiteindelijk de laatste variant. Om duidelijk te maken dat Hooykaas het fascisme op de enig-juiste manier interpreteert, publiceerde hij nog in 1932 de brochure *Wat is fascisme?* Samen met de verder onbekend gebleven heren I. Joëls, G.M. Spaa en L.F. Slebos (penningmeester) vormde Hooykaas het bestuur. Van de NFB zijn – afgezien van enige openbare vergaderingen in het voorjaar van 1932 – geen verdere acties bekend. Nog geen jaar later zou Hooykaas de tweede plaats innemen op de verkiezingslijst van de Nederlandsche Fascisten Unie.

De volgende scheuring in 'De Bezem' liet echter niet lang op zich wachten. De populariteit van Baars was snel rijzend – te snel naar Haightons zin. Hierdoor, maar ook als gevolg van groeiende politieke verschillen van inzicht (zo had Haighton het antisemitisme van het Duitse nationaalsocialisme omarmd, terwijl Baars daar niets van moest weten) barstte de bom tijdens een vergadering van 'De Bezem' op 29 juni 1932, vlak nadat Baars was teruggekeerd van een bezoek aan Mussolini. Tijdens die vergadering werd besloten Haighton als Bezem-lid te royeren en de algehele leiding toe te vertrouwen aan Baars. De naam van de beweging werd gewijzigd in Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB) en het tijdschrift van de ANFB heette *De Fascist*.³⁷⁶ Slechts een klein groepje bleef Haighton trouw: ruim 75% van de Bezem-beweging maakte de overstap naar de nieuwe partij. Het resterende kwart van 'De Bezem' bleef trouw aan Haighton, die *De Bezem* bleef uitgeven. Zijn aanhang slonk gestaag, tot hij in het voorjaar van 1933 er een punt achter zette. Hij ging met de resterende leden over naar de NSNAP van Bertus Smit.³⁷⁷

375. *Het Vaderland*, 27 oktober 1931.

376. Om aan te geven dat Baars zijn ANFB beschouwde als de enige rechtmatige opvolgster van 'De Bezem', gaf hij het tijdschrift *De Fascist* dezelfde jaargangnummering als het tijdschrift *De Bezem*. Het eerste nummer van *De Fascist* kreeg het opvolgend nummer van de laatst-verschenen *De Bezem*.

377. De Jonge 1968-I: 133.

In de vier jaren van haar bestaan heeft 'De Bezem' zich niet revolutionair betoond, maar wel ultranationalistisch en populistisch. Het blijft lastig om op basis van het overgeleverde materiaal te bepalen in hoeverre de ideologie van 'de Bezem' als palingenetisch kan worden gekarakteriseerd.

3.4.3. *Groei en bloei (1929-1933)*

Na 1929 zien we een zich steeds meer verdiepende economische crisis, waardoor zich kansen en mogelijkheden aandienden voor hen die naar een rechtse revolutie uitkeken. De herstelbeweging werd voorzichtig aan radicaler van aard. In deze periode zien we dan ook de opkomst van het revolutionaire fascisme van de 'volkstribuun' Baars en zijn Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB). Het werd beide groepen (reactionair-conservatieven en fascisten) nu ook duidelijk dat men elkaar nodig heeft. De conservatieven hadden geen of een zeer beperkt maatschappelijk draagvlak, al helemaal niet onder de arbeidersklasse. Hierdoor kon hun streven geen vrucht dragen, gezien het algemeen kiesrecht. De revolutionairen hadden geen leiders die een theoretisch kader voor de langere termijn konden schetsen. Dat is de achtergrond voor het op het eerste gezicht vreemde en onnatuurlijke samengaan in de Corporatieve Concentratie van de conservatieve professorenclub van de Nationale Unie en de volkse fascistten van de ANFB. Beide richtingen waren tot elkaar veroordeeld om enige kans op succes te behouden. Lang hield dit monsterverbond niet stand en al snel keerden beide groeperingen terug in de eigen stellingen. Dit echec toont overigens ook aan dat een fascistische doorbraak in Nederland niet van een van deze twee richtingen zou komen. Het Nederland van 1933 was, ondanks de zich verdiepende economische crisis, niet rijp voor de fascistische revolutie.³⁷⁸ De jaren 1929-1933 kunnen worden beschouwd als de bloeiperiode van het Nederlandse fascisme. De fascistten slaagden er echter niet in de rijen te sluiten en zodoende een brede beweging te laten ontstaan. Over de achtergronden en de consequenties hiervan kom ik later nog te spreken. Ik noem hier de belangrijkste politieke partijen en bewegingen uit dit tijdvak en behandel ze daarna in kort bestek: de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (NSB), de Nationaal-Socialistische Ne-

378. Zie: 'Unless deeply scared by unsuccessful revolutionary attempts, disorganized by continuous economic crises – inflation, depression, unemployment, and bankruptcies – or uprooted by war, the middle and upper middle classes remained loyal to old parties [...]'. Juan J. Linz, 'Fascism as "Latecomer": an ideal type with negations'. (Kallis 2003: 68

derlandsche Arbeiders-Partij (NSNAP), de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB), de Corporatieve Concentratie (CC) en het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH).

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (NSB) was – hoewel de naam anders doet vermoeden – zeker in haar beginjaren een op fascistische leest geschoeide politieke partij.³⁷⁹ De NSB was anti-parlementair en autoritair en zij hechtte veel waarde aan een sterke leider. Later zou de partij, onder invloed van de ontwikkelingen in Duitsland steeds verder radicaliseren, waarbij steeds meer anti-Joodse standpunten werden ingenomen. Naarmate de NSB meer antisemitisch werd, verwijderde zij zich meer en meer van het fascistische ideaal.³⁸⁰

De NSB is op 14 december 1931 in Utrecht opgericht door Anton Mussert, die de leider ervan zou worden, en door Cees van Geelkerken. Het door Mussert geschreven *Program* was grotendeels een vertaling van dat van Hitlers NSDAP, maar rassenleer en antisemitisme ontbraken er volledig in. Het *Program* bevatte hoofdzakelijk de in die tijd gangbare zes fascistische eisen: een sterke regering, de afschaffing van het individualistische kiesrecht, een corporatieve ordening, de economie in dienst van de volksgemeenschap, arbeidsplicht en beperking van de vrijheid van drukpers – alles met behoud van ‘volledige godsdienst- en gewetensvrijheid’ (hoe dat te rijmen valt met het zesde punt bleef onduidelijk).³⁸¹

Na een jaar van zorgvuldige voorbereiding in kleine kring trad de NSB op 7 januari 1933 voor het eerst in de openbaarheid met een door 600 aanhangers bezochte ‘landdag’ in Utrecht en met een partijweekblad *Volk en Vaderland* (hoofdredacteur werd dichter-journalist-uitgever George Kettmann).³⁸² Een snelle groei was zichtbaar: van 900 leden in januari 1932 naar

379. Het programma van ‘de Mussert-beweging’ leunde in feite dichter tegen het Italiaanse fascisme aan dan men op grond van zijn totstandkoming zou vermoeden. (Te Slaa & Klein 2009: 123)

380. Havenaar 1983: 101-113. Interessant in dit verband is een opmerking van Mussert in *Volk en Vaderland* van 22 april 1933: ‘Wat dit [het antisemitisme] betreft sluit onze beweging dus meer aan bij Italië, waar de leer van het fascisme het anti-semitisme niet kent.’ (geciteerd naar Havenaar 1983: 101)

381. De Jonge 1968-I: 208-209, De Jonge 1968-II: 71-73 en Te Slaa en Klein 2009: 123-132.

382. George Wilhelm Kettmann (1898-1970) was in de laatste maanden van 1931 lid geworden van ‘De Bezem’ en hij schreef sindsdien regelmatig in het gelijknamige tijdschrift. Kettmann meende te weten dat zijn artistieke aanleg hem predisponeerde voor een intens leven in de zin van de Beweging van Tachtig en hij hoopte deze levenswijze

21.000 op 1 januari 1933, 33.000 op 1 januari 1934 en 52.000 op 1 januari 1935.³⁸³ Er werden ook enige duizenden leden ingeschreven in Nederlandsch-Indië (deze voor het merendeel vermogende leden vormden een belangrijke financieringsbron van de NSB). Bij de Statenverkiezingen van april 1935 boekte de NSB een sensationeel succes: 7,94% van de stemmen. De economische crisis en de onmacht van de parlementaire democratie om hier adequaat tegen op te treden, bliezen in die jaren overal in West-Europa het fascisme (en later het nationaalsocialisme) de wind in de zeilen. In Nederland was de NSB echter de eerste en enige partij die daaruit een stabiele massa-aanhang won. Als redenen hiervoor kunnen worden genoemd: de goede reputatie van ingenieur Mussert en zijn naaste medewerkers als 'degelijke' en kundige intellectuelen – in tegenstelling tot de vele leiders van vroegere fascistische partijen en bewegingen die er door hun onderling gekibbel nooit in waren geslaagd het vertrouwen te winnen van degenen die zich aangetrokken voelde tot het fascistische ideaal; de hechte organisatorische opbouw van de NSB, die haar leden door middel van rangen, uniformen, symbolen, groet e.d. een 'elite'-bewustzijn gaf; Musserts politieke kleurloosheid, die hem in staat stelde vogels van diverse pluimage onder zijn leiding te verenigen; en de 'legale' tactiek (de NSB streefde naar ongedeelde macht, maar slechts met wettige middelen).³⁸⁴

De NSB had vooral aanhangers onder de middenklasse: middenstanders, zelfstandige ambachtslieden, ambtenaren, kantoorbedienden en kleine boeren. Ook sommige beter gesitueerden (hoge officieren, ondernemers, vrije beroepen) waren lid, terwijl ook arbeiders uit met name Drenthe, Noord-Holland en Friesland tot de aanhang behoorden. Vanaf 1935 begon de NSB-aanhang terug te lopen. Het ledental was op 1 januari 1939 gedaald tot 37.000, daarna ging die daling in versneld tempo door (28.000 in maart 1940).³⁸⁵ De Tweede Kamerverkiezingen van mei 1937 werden een echee: 4,2% van de stemmen, dus bijna een halvering ten opzichte van 1935. Bij de Statenverkiezingen van april 1939 daalde de NSB-aanhang verder tot 3,9%. Die teruggang kwam doordat de tegenstand van de zijde van de democratische partijen, van de vakbeweging en de kerken veel sterker werd, toen het fascisme een gevaar bleek dat serieus diende te worden genomen.³⁸⁶

te vinden in het fascisme met al zijn vitaliteit en viriliteit. (Informatie uit Huberts 1987 en Kettmann 1999)

383. Flap en Tammes 2008: 24.

384. Zie ook: Te Slaa en Klijn 2009: 276.

385. Flap en Tammes 2008: 24.

386. Voor Bart van der Boom komt de pragmatiek in de politiek voort uit de noodzaak om

Ook de Nederlandse regering nam maatregelen (eind 1933 was het NSB-lidmaatschap voor ambtenaren al verboden, eind 1935 trof eenzelfde verbod de WA, de weerbaarheidsafdeling ('strijdgroepering') van de NSB). Hoofdoorzaak van de teruggang was echter de radicalisering die de beweging vanaf 1935 doormaakte en die vele sympathisanten van haar vervreemde. In zijn brochure *De bronnen van het Nederlandsche nationaal-socialisme* (herfst 1937) aanvaardde Mussert het racistische antisemitisme (in de dagelijkse propaganda van de NSB had een anti-Joodse hetze al veel eerder een rol gespeeld). Tijdens de Tweede Wereldoorlog steeg het aantal leden weer tot ruim 86.000 (oktober 1941).³⁸⁷

Nog duidelijker voor het grote publiek was de radicalisering ten aanzien van de buitenlandse politiek. In oktober 1935 verklaarde Mussert zich solidair met Italië, dat Ethiopië was binnengevallen, en sedertdien steunde de NSB door dik en dun de agressieve politiek van Hitlers Duitsland en Mussolini's Italië.³⁸⁸ Naarmate deze radicalisering de NSB meer isoleerde, werd ook haar binnenlands-politieke optreden steeds tomelozer en vulgairder en haar tactiek steeds minder 'legaal'. Een belangrijke rol speelde daarbij mr. dr. Meinoud Marinus Rost van Tonningen (1894-1945), een ideologisch gemotiveerd nationaalsocialist, antisemiet en protégé van de Duitse SS-leiding, die in augustus 1936 toetrad tot de NSB en direct hoofdredacteur werd van een nieuwe krant: *Het Nationale Dagblad*. In 1937 nam hij zitting in de Tweede Kamer. Rost van Tonningen was een van de meest toonaangevende nationaalsocialisten van Nederland. Nadat hij eind 1921 zijn rechtenstudie succesvol had afgesloten, werd hij benoemd in de staf van mr. A.R. Zimmerman, commissaris-generaal van de Volkenbond te Wenen. Rost bleef er werkzaam tot medio 1928 en na een korte periode in Nederland keerde hij eind 1931 terug naar Wenen als vertegenwoordiger van de Volkenbond. In deze periode trad hij toe tot de gelederen van het nationaalsocialisme. Hoewel hij in 1941 schreef dat hij nationaalsocialist was geworden 'door de aanschouwing van den heldhaftigen titanischen strijd der Oostenrijkers en door de lezing van "Mein Kampf" in een enkele nacht'³⁸⁹ was de werkelijkheid prozaïscher. Afkomstig uit een conservatief en militaristisch gezin was hij opgegroeid in een sfeer van afkeer van socialisten, communisten, katholieken en Joden. In zijn

pluriformiteit in de samenleving beheersbaar te maken door middel van overleg en consensus. Voor hem schuilt hierin ook het wezen van de gemeenschappelijke afkeer die de NSB deelachtig werd vanaf 1933. (Van der Boom 2007: 194)

387. Flap en Tammes 2008: 24.

388. *Volk en Vaderland*, 19 oktober 1935.

389. Citaat uit een brief aan Mussert, in Rost van Tonningen 1967: 717.

Weense werkkring kwam hij hoofdzakelijk in contact met de conservatieve bovenlaag van de samenleving, waar het antisemitisme breed geaccepteerd was. Voeg daarbij zijn enthousiasme voor het revolutionaire karakter van het Duitse nationaalsocialisme en er was daarmee maar weinig nodig om hem in dat kamp te krijgen. Zijn voorkeur voor het revolutionaire aspect van het fascisme bracht hem, eenmaal terug in Nederland, al snel in conflict met Mussert, die van een gewelddadige omwenteling niets moest hebben. Rost op zijn beurt moest niets van de burgerlijke gezapigheid hebben die in de jaren dertig de boventoon voerde in Nederlandse nationaalsocialistische kringen. Hij stimuleerde niet alleen de radicalisering, maar bracht ook interne verdeeldheid door met Duitse steun tegen Musserts leiding te intrigeren.³⁹⁰

Resumerende kan, wat betreft het *fascist minimum* van de NSB worden gezegd dat (in elk geval publiekelijk) het revolutionaire aspect afwezig was. De overige drie componenten (palingenetisch, populistisch en ultranationalistisch) kunnen onderkend worden in zowel de theorie als de praktijk van de NSB. De NSB wenste 'een *nationale opleving* [...] tot stand te brengen'.³⁹¹ En 'weer **terug te gaan** [vetgedrukt in de tekst – WH] tot de goede tijden van voorheen'.³⁹² De hang naar het glorieuze en grootse Nederlandse verleden met onder meer het gebruik van de term 'hagespraak' is een palingenetisch verschijnsel. Anton Mussert sprak veelvuldig over het door de regering misleide volk en schetste daarbij een populistische antithese. Ook schetst de NSB regelmatig het beeld van een elite die het volk misleidt en die het volk misbruikt voor eigen gewin.³⁹³ De NSB ziet een 'liberale elite' die de belangen van het volk verkwanselt.³⁹⁴ Ultranationalistisch toonde de NSB zich met uitlatingen als 'volkomen gebrek aan eerbied voor de Natie'³⁹⁵ en met: 'wij willen [een samenleving] in nationalen en socialen zin [met] een zuivere nationale geest van nationale offervaardigheid'.³⁹⁶

Eind 1931 betrad de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij (NSNAP) het politieke toneel. De NSNAP was de overkoepelende benaming van een groot aantal, elkaar vaak onderling fel bestrijdende Nederland-

390. Beknopte biografie gebaseerd op Rost van Tonningen 1967: 14-257, op Rost van Tonningen 1993: 3-17 en op Barnouw 1994: 51-52.

391. *Volk en Vaderland*, 13 mei 1933.

392. Anoniem 1934-II: 10.

393. *Volk en Vaderland*, 27 mei 1933.

394. *Ibid.*, 30 maart 1935.

395. Anoniem 1934-II: 7.

396. *Ibid.*, 9.

se politieke partijen, die allemaal uit elkaar voortkwamen en ideologisch aan elkaar verwant waren. Het beschrijven van de geschiedenis van de NSNAP is gecompliceerd, ook al omdat er weinig schriftelijk archiefmateriaal is overgeleverd.³⁹⁷

NSNAP-Smit (december 1931) – Op 16 december 1931, twee dagen nadat Anton Mussert in Utrecht de NSB had opgericht, richtte Bertus Smit de NSNAP op in kasteel ‘De Binckhorst’ te Den Haag, waar hij woonde. Ernst van Rappard was zijn secretaris. De eerste daad van beide heren was het sturen van een brief naar Adolf Hitler, waarin de aanhankelijkheid werd betuigd.³⁹⁸

Bertus Smit (1897-1994) noemde zich in woord en geschrift vaak ‘Adalbert Smit’.³⁹⁹ Hij maakte tussen 1922 en 1929 een groot aantal propagandareizen voor het Esperanto naar vele Europese landen. Hij hield vele lezingen in het Esperanto over de Nederlandse geschiedenis, staatsinrichting en literatuur. Nadat Smit medio jaren twintig het Italië van Mussolini bezocht had, bleek hij bekeerd tot het fascisme. Zelf zei hij dat zijn keuze voor het fascisme in sterke mate was bepaald door zijn afkeer van het collectivisme zoals het socialisme en het communisme dat kennen. In Nederland teruggekomen raakte hij in contact met Sinclair de Rochemont. Uiteindelijk werd hij

397. De reconstructie van de wederwaardigheden van de vele partijtjes, getooid met de naam NSNAP, is tot stand gekomen op basis van de informatie uit het Archief NSNAP – Adalbert Smit. NIOD, Doc II 249-0574; L.F. de Jong, *Nationaal-Socialistische en Fascistische Organisaties – behalve de NSB – in Nederland en België*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc II-1099; G.C. Labouchere, *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-0995; Willem Gerrit Lensink, *Ontstaan, richting en ontwikkeling der extremistische partijen in het algemeen en die der nationaal-socialisten en fascistische partijen in het bijzonder*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-1044; De Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij in Repertorium kleine politieke partijen 1918-1967, bewerkt door K.P.S.S. Vossen; met medewerking van M. Kooijmans: <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumkleinopolitiekepartijen/PartijDetail?Id=4> (geraadpleegd september 2014); Adalbert Smit, *Fascistische en Nationaal-Socialistische Stroomingen in Nederland van 1921-1935*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc II 249-0574 en Bob (deze voornaam gebruikte hij vanaf het eind van de oorlog) Smit, ‘Kort relaas over mijn verblijf in Duitse Concentratie en wat daaraan voorafging’. Ongepubliceerd. Privébezit.

398. Brief in facsimile afgedrukt in Baars 1936: 12.

399. Informatie uit Schouten 1982: 65-70, uit Adalbert Smit, *Fascistische en Nationaal-Socialistische Stroomingen in Nederland van 1921-1935*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc II 249-0574 en uit Bob Smit, ‘Kort relaas over mijn verblijf in Duitse Concentratie en wat daaraan voorafging’. Ongepubliceerd. Privébezit.

lid van 'De Bezem'. Nadat Adalbert Smit in het voorjaar van 1931 onder het uitroepen van 'Zolang de Haightons hier de leiding hebben heb ik hier mijn laatste woord gesproken' de eerste jaarvergadering van 'De Bezem' had verlaten (samen met twaalf anderen die niet langer wensten samen te werken met Alfred Haighton) richtte hij op 27 september 1931 in 'De Binckhorst' de Nederlandsche Corporatieve Staats Partij (NCSP) op. Zijn medebestuurders waren Frederik Peters en Jelte van der Heeg. Deze laatste was een informant van de Centrale Inlichtingen Dienst die alles netjes doorbrieftte.⁴⁰⁰ De leiding van de NCSP beschouwde de partij niet slechts als een politieke partij, ook moest zij een 'geestelijke strijdbeweging' zijn. Tot de doelstellingen behoorde het beëindigen van de klasse-teenstellingen, het invoeren van een arbeidsplicht, terwijl de samenleving corporatief zou worden ingericht. De effectenhandel zou worden beëindigd, waarbij men er van uitging dat dit positief zou uitwerken op de welvaart. De rol van het geld zou zo veel mogelijk worden verkleind.⁴⁰¹ Vanwege een acuut optredend maar chronisch blijkend gebrek aan financiën, zag Smit zich gedwongen zijn partij al na enkele maanden ten grave te dragen.

Nadat hij kort daarop in contact was gekomen met Ernst Herman ridder van Rappard verruilde hij onder diens invloed het Italiaanse fascisme voor het Groot-Germaanse gedachtegoed. Op 16 december 1931 richtte hij de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij (NSNAP) op, samen met Van Rappard. In april 1932 betoogde Van Rappard publiekelijk dat Nederland een Duitse provincie zou moeten worden. Smit verliet daarop de partij. Hij leidde kortstondig een nieuwe, door hem gestichte partij: de Nationaal-Socialistische Partij in Nederland. Tot de NSB heeft hij zich nooit gewend. Vele tientallen jaren later getuigde hij nog van zijn intense afkeer voor de burgerman Mussert. In april 1933 kwam Smit weer in contact met Haighton die hem het voorstel deed om samen op te trekken. De samenwerking duurde echter nog geen vier maanden: in augustus 1933 werd Smit door Haighton ontslagen. Op 18 november 1933 bracht Smit een bezoek aan de Engelse fascistische leider Sir Oswald Mosley in Londen. In diens gezelschap ontmoette hij ook William Joyce (die later bekendheid zou verwerven als *Lord Haw-Haw*).⁴⁰² Smit bleek vergezeld van enkele adjudanten en men be-

400. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, documentnummer 28195, 31 oktober 1931.

401. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, documentnummer 27900, 10 oktober 1931.

402. William Joyce (New York, 24 april 1906 – Wandsworth, 3 januari 1946) was een Amerikaanse nationaalsocialist, die actief was in het opzetten van nazistische partijen

sprak met de Engelse confrères onder meer de politieke verhoudingen in Nederland. Medio 1936 publiceerde hij onder de titel *Führung, de dooden klagen u aan!* een brochure die van het eenmaal aanbeden idool Adolf Hitler niet veel heel liet. In eerste instantie heette de brochure *Führer, de dooden klagen u aan!* maar om juridische redenen werd *Führer* gewijzigd in *Führung*. Het mocht niet baten, want bij de verkoop ervan werd Smit door de Haagse politie gearresteerd en enige tijd in hechtenis gehouden, verdacht van het beledigen van een bevriend staatshoofd. Die brochure kwam Smit overigens later nog duur te staan. Na de Duitse inval werd 's lands 'eerste nationaalsocialist' op 27 mei 1940 door de Duitsers opgepakt. Smit kan worden beschouwd als de eerste geschiedschrijver van het Nederlandse fascisme. Tussen najaar 1932 en voorjaar 1933 schreef hij het *Kort overzicht van den ontwikkelingsgang der z.g. Nederlandsche Herstel-Beweging vanaf begin 1923 tot op den dag van vandaag* (drie versies in het archief van de Roomsche-Katholieke Staatspartij, aanwezig in het Katholiek Documentatie Centrum). Het is op z'n minst opmerkelijk te noemen dat dit document, dat Smit voor de RKSP heeft geschreven, op onderdelen woordelijk overeenkomt met een geheim rapport van de Centrale Inlichtingen Dienst uit het voorjaar van 1933.⁴⁰³ Was Smit soms een infiltrant van de CID? Of liep er een infiltrant van de CID rond in de RKSP? In 1947 schreef hij, waarschijnlijk op verzoek van een medewerker van het NIOD *Fascistische en Nationaal-Socialistische stroomingen in Nederland 1921-1935* (handschrift en typoscript aanwezig in het NIOD).

Ernst Herman ridder van Rappard (1899-1953) werd geboren in het toenmalige Nederlandsch-Indië. In 1927 slaagde hij voor het doctoraalexamen economie in München, en in 1930 promoveerde hij in Wenen op een proefschrift in de staatswetenschappen. Tijdens zijn studie raakte hij in de ban van het nationaalsocialisme. Hij keerde in 1930 terug naar Nederland, waar hij door zijn vader financieel in staat werd gesteld zich met politiek bezig te houden. In 1931 sloot hij zich aan bij de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij (NSNAP) van Smit, een toen reeds antisemitische partij. Van Rappard maakte deel uit van de leiding. Spoedig ontstond er

in het Verenigd Koninkrijk. Hij maakte als radiopresentator propaganda voor de Duitsers en hij verzorgde vanuit Hamburg het programma *Germany Calling*, propaganda-uitzendingen gericht op het Verenigd Koninkrijk. Hij werd 'Lord Haw-Haw' genoemd. Na de oorlog werd hij door de Britten ter dood veroordeeld wegens landverraad en geëxecuteerd.

403. Zie: <http://www.historici.nl/pdf/cid/1900-1999/1994.pdf>. Geraadpleegd september 2014.

een onderlinge machtsstrijd; de NSNAP viel uiteen in drie kleine NSNAP's. Van Rappard kwam aan het hoofd te staan van de NSNAP-Van Rappard en hij streefde naar opname van Nederland in het Groot-Duitse Rijk. Hij trachtte de NSB in antisemitisme te overtreffen. Zijn partij-aanhang bestond vooral uit Nederlanders die in het grensgebied met Duitsland woonden en in Duitsland verblijvende Nederlanders. Enige tijd droeg zijn partij de naam 'NSNAP-Hitlerbeweging', maar het aanhangsel 'Hitlerbeweging' moest hij echter op last van de Duitse Führer zelf verwijderen. Eind mei 1939 werd het Van Rappard verboden een vergadering in Nijmegen te houden, waarop hij besloot zijn partij, die toen nog maar amper vijfhonderd leden telde, op 16 juni 1939 officieel op te heffen. Na de Duitse inval in 1940 herleefde de NSNAP. Aan het einde van 1941 werd de partij, net als alle andere nog in Nederland toegestane politieke partijen, met uitzondering van de NSB van Anton Mussert, ontbonden. Van Rappard trad in 1941 toe tot de Waffen-SS. Hij nam deel aan de strijd op de Balkan, in de Kaukasus en aan het Narwa-front in Estland. Spoedig na de Duitse nederlaag werd hij gearresteerd. Op 28 maart 1949 werd door het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag wegens landverraad ter dood veroordeeld. In hoger beroep werd zijn straf omgezet in levenslange gevangenisstraf. Als verzachtende omstandigheid werd door de Raad aangevoerd dat Van Rappard 'een van iedere praktische zin gespeende idealist' was. In 1953 overleed hij ten gevolge van een hersenbloeding in het Centrale Ziekenhuis voor het Gevangeniswezen te Vught.⁴⁰⁴

In de laatste maand van 1931 waren er zodoende twee nieuwe partijen verschenen ter rechterzijde van het politieke firmament: de NSNAP van Adalbert Smit en de NSB van Anton Mussert. Zij wilden zich beide onderscheiden van wat er tot dusver stevast was voorgevallen aan datzelfde firmament: onenigheid, ruzie, splitsing en scheiding der geesten. Dat is de achtergrond van de bijeenkomst in februari 1932 tussen Smit, Van Geelkerken en enige anderen. Men wilde van beide kanten sonderen of samenwerking, wellicht leidend tot fusie, binnen de mogelijkheden lag. De herstelbeweging moest één leider hebben, zo schreef Smit. Mussert schitterde door afwezigheid en dat was een voorteken: men ging uit elkaar zonder tot elkaar te zijn gekomen. Die bijeenkomst van februari 1932 zou zonder gevolgen blijven. De houding tegenover het antisemitisme bleek de grootste belemmering om samen te gaan.

404. Informatie uit: G.R. Zondergeld, 'Rappard, Ernst Herman ridder van (1899-1953)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 6, p. 389-392. Den Haag, 2008. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn6/rappard> [12-11-2013])

Reeds twee maanden na de oprichting van de NSNAP kwam het tot een eerste scheiding der geesten. Van Rappard koos in een ontstaan conflict de zijde van de leider van de Amsterdamse afdeling der NSNAP, Albert van Waterland, en stelde zich hiermee op tegenover Adalbert Smit. Beide kampen hadden hun eigen tijdschrift, respectievelijk *De Nationaal-Socialist* en *Het Hakenkruis*. In april 1932 ontstond tweedracht in de groep-Smit nadat deze het 'Rijksraadslid' N.P. Hoogerboord had gerooyeerd om redenen die niet zijn overgeleverd. In diezelfde maand betoogde Van Rappard tijdens een NSNAP-partijbijeenkomst publiekelijk dat Nederland een Duitse provincie zou moeten worden. Smit kon zich niet met deze vergaande uitspraak verenigen en verliet de partij om zelfstandig verder te gaan. Hij richtte in mei 1932 de Nationaal-Socialistische Partij in Nederland (NSPN) op. Omdat Smit van mening was dat het antisemitisme voor Nederland niet passend was, had hij dit onderdeel van de nationaalsocialistische leer niet opgenomen in de uitgangspunten van zijn nieuwe partij. Het is twijfelachtig of hij het wezen van het Duitse nationaalsocialisme volledig heeft weten te doorgronden, toen hij het antisemitisme verwijderde uit de doelstellingen van de NSPN. Hij beperkte zijn politieke activiteiten tot het uitgaven van een tijdschrift, *Het Hakenkruis* geheten, en tot het houden van lezingen in het land. Hierbij werd hij terzijde gestaan door Adam Haag.⁴⁰⁵ De NSPN was actief in de maanden april en mei 1932, daarna is niets meer van haar vernomen.

Van Rappard en (de later tot de leiding toegetreden) Albert de Joode zetten hun werk in de oorspronkelijke NSNAP voort, tot Van Rappard korte tijd later de mening toegedaan werd dat De Joode van zins was hem te verdrijven als partijleider. Daarop zette Van Rappard hem uit de partij. De Joode zette toen een eigen partij op, die hij in eerste instantie ook de naam Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij gaf. Later noemde hij haar Nationaal-Socialistische Partij.

Vanaf de vroege zomer van 1932 telde Nederland dus twee politieke partijtjes die zich met dezelfde naam tooiden. Om hen te onderscheiden worden ze naar hun voorman genoemd. In de jaren daarna zijn door allerlei scheuringen, splitsingen en ruzies nog meer partijtjes ontstaan die zich met de naam NSNAP tooiden. Ook die worden onderscheiden met de naam van hun voorman.

405. Adam Haag was het pseudoniem van Jacob Pieter Haag (1893-1971). Hij was een Nederlandse grafisch kunstenaar en schrijver van kunstboeken, esoterische lectuur en een tweetal romans.

NSNAP-Van Rappard (april 1932) – De oorspronkelijk door Smit opgerichte NSNAP, nu geleid door Van Rappard, verspreidde in 1935 in Arnhem een affiche waarin zij zich ‘de eerste, de sterkste, de onvervalste Hitlerpartij in Nederland’ noemde. In maart 1938 belegde de partij te Utrecht een ‘landelijk appèl’, ter gelegenheid waarvan Van Rappard – het was vlak na de Oostenrijkse Anschluss – een reclamewagen door de straten van Utrecht liet rijden met de slagzin: ‘Oostenrijk vrij, nu wij!’ Nadat Van Rappard zich in juni 1939 in Duitsland had gevestigd, onthield zijn NSNAP zich op zijn bevel van verdere activiteiten. Sommige van zijn partijgenoten (G. Kossen en B.C. Pauwels van de afdelingen Arnhem, Amsterdam, Breda, Nijmegen en Tilburg) trachtten de partij te laten voortbestaan, maar die pogingen hadden geen concreet resultaat.

Na de meidagen van 1940 werd dat anders. Dank zij Duitse steun had de NSNAP van Van Rappard van de herfst van 1940 af een vrij aanzienlijke activiteit kunnen ontplooiën: zij kreeg een eigen weekblad en eigen plaatselijke bureaus. Wie zich tot de groepering of tot haar SA toetrad, kon beginnen met zich een uniform te laten aanmeten dat vrijwel identiek was aan het partij-uniform van de Duitse NSDAP.

Het ledental van de NSNAP-Van Rappard had in de herfst van 1941 de 15.000 leden bereikt. Tezelfdertijd begon de bezetter langzaam maar zeker zijn steun aan de NSNAP af te bouwen. De reden hiervoor was dat de NSNAP haar werk had gedaan: de bezetter had beoogd de NSB in Duitse richting op te drijven en in dat streven had de NSNAP als katalysator gewerkt. Toen NSB-leider Mussert zich in het najaar van 1941 bereid had verklaard trouw aan Hitler te zweren, had de NSNAP haar taak vervuld. Van Rappard kreeg de opdracht alle activiteit van zijn partij te staken. Een opdracht die hij loyaal uitvoerde.

NSNAP-Van Waterland (april 1932) – Nadat Albert de Joode begin 1932 door Van Rappard uit de NSNAP was gestoten, richtte hij in juli 1932 onder zijn aangenomen naam Albert van Waterland een eigen partij op die in april 1933 als Nationaal-Socialistische Partij aan de Kamerverkiezingen deelnam. De Joode trachtte vooral onder de in Duitsland levende en werkende Nederlanders aanhang te vinden. De partij was ontstaan na conflicten binnen de NSNAP. De al eerder aan de orde gekomen C.H.A. van der Mijle was partijvoorzitter en Anton F. Schouten was haar eerste penningmeester. De Nationaal-Socialistische Partij (NSP) was de eerste uitgesproken nationaalsocialistische partij, die deelnam aan een landelijke stembusstrijd, want in 1933 deed de partij mee aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Haar kandidaat was C. Zuidam. De uitgangspunten van de NSP lagen vast in een manifest dat in die tijd verscheen. Daaruit:

De N.S.P. is een eenheidspartij. Zij tracht te vereenigen, wat in den loop der eeuwen door het „verdeel en heersch” principe op politiek en sociaal gebied is gespleten. [...] Op sociaal-economisch gebied streeft zij naar de vestiging van den corporatieven staat, die aan elk individu de plaats inruimt, die hij volgens zijn stand en beroep dient in te nemen, zonder bevoorrechtiging van den eenen stand boven den anderen. Klassenstrijd acht zij misdadig jegens de volksgemeenschap. De N.S.P. is een ordepartij. Zij streeft naar orde, in alles, in het bijzonder naar orde op sociaal economisch gebied.⁴⁰⁶

Het resultaat was niet bemoedigend: 2127 stemmen (0,06%). Mede als gevolg van deze teleurstellende verkiezingsuitslag werd De Joode door zijn eigen ‘Landesleiter’ in Duitsland, ene M. van den Heuvel, afgezet als partijleider. Een gepensioneerd majoor van het KNIL, de vierenzestigjarige C.J.A. Kruyt werd aangezocht de vacante post van partijleider op te vullen. Zo ontstond de NSNAP-Kruij.

De Nederlandsche Nationaal-Socialistische Partij (NNSP) was in zekere zin de opvolger van de Nationaal-Socialistische Partij, want nadat De Joode het samenwerkingsverband met partijvoorzitter Van der Mijle had beëindigd, begon hij een nieuwe politieke partij met een onderhand bekende naam: Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij. Van der Mijle herdoopte vervolgens de ‘oude’ Nationaal-Socialistische Partij in Nederlandsche Nationaal-Socialistische Partij. Veel activiteit heeft deze NNSP overigens niet vertoond.

In 1935 deed De Joode met zijn NSNAP mee aan de gemeenteraadsverkiezingen te Amsterdam, resultaat: 1797 stemmen (0,51%). Nog een jaar lang bracht hij het nu vrijwel geheel in het Duits geschreven orgaan van de NSP (*De Nationaal-Socialist* genaamd) uit. Daarna verdwenen De Joode en zijn NSNAP een tijd lang volledig uit beeld.⁴⁰⁷ In april 1937 meldde De Joode zich aan als lid bij Meijers Zwart Front.⁴⁰⁸ Hij wilde met zijn gehele NSNAP overgaan naar deze partij. Meijer ontving De Joode in eerste instantie met enthousiasme, maar dat bekoelde al snel toen bleek dat een flink aan-

406. https://www.historici.nl/pdf/kpp/illustraties/nationaal_socialistische_partij/programma1.pdf. Geraadpleegd september 2014.

407. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, Geheim Overzicht nr. 3, jaargang 1934. <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/2200-2299/2218.pdf>. Geraadpleegd augustus 2016.

408. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 377.

tal NSNAP-leden verwachtte dat De Joode een leidinggevende functie zou krijgen binnen Zwart Front. Meijer liet weten dat daarvan geen sprake kon zijn. De fusie ketste daarom af. Daarna verzonk deze NSNAP in de vergetelheid, tot augustus 1940, toen De Joode een weinig succesvolle comeback maakte onder de naam 'NSNAP-De Nederlandsche Hakenkruisers'. De partij bracht toen nog één brochure uit en één exemplaar van een nieuw blad (*De Dageraad der Volksbevrijding*). De Duitse bezettingsmacht weigerde de partij toe te laten. Dit bezegelde het lot van De Joode's nieuwste – en laatste – politieke initiatief.

NSNAP-Smit/Haighon (april 1933) – Vanaf mei 1932 had Smit aan de zijlijn van de fascistische politiek gestaan met zijn doodgeboren kindje, de Nationaal-Socialistische Partij in Nederland. Hij zal dus verheugd zijn geweest toen hij in april 1933 opnieuw in contact kwam met Alfred Haighon. Deze deed hem het voorstel om samen op te trekken. Smit bracht zijn politieke overtuiging en zijn tijdschrift *Het Hakenkruis* in, Haighon zijn geld en zijn tijdschrift *De Bezem*. Smit ging akkoord en spoedig daarna verscheen een extra uitgave van *De Bezem* waarin te lezen stond dat 'de eerste fascist en de eerste nationaal-socialist van Nederland elkander gevonden' hadden. Deze NSNAP was antisemitisch op een manier die tot dusver onbekend was in Nederland:

Wij – Nationaal-Socialisten der N.S.N.A.P. – zullen onzen strijd tegen al, wat onze samenleving maatschappelijk en geestelijk ten ondergang heeft doen neigen, geen oogenblik vergeten, dat het voor alles de Joden geweest zijn en nog zijn, die ook ons Nederlandsche Volk in dien toestand van verwording gebracht hebben. En daarom zullen wij den strijd vóór alles wel moeten voeren tegen den kanker, die het Joden-volk te midden van ons grootdeels Arisch Volk beteekent.⁴⁰⁹

Haighon wachtte niet lang om een heuse stichting in het leven te roepen: op 13 juli 1933 werd de oprichtingsakte gepasseerd van de Stichting Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij. Op 12 augustus 1933 had de partij 6.503 leden.⁴¹⁰ De samenwerking duurde echter nog geen vier maanden: in augustus 1933 werd Smit door Haighon ontslagen. Vlak daarop werd

409. Adalbert Smit, 'Ariër-Pogrom: de Rats-keller in de K. Houtstraat te Den Haag door Joden bestormd!!', in *De Bezem*, 6 mei 1933.

410. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 3032.

Smit weer in genade aangenomen door Haighton, maar enkele dagen later trad Smit zelf uit de partij. Daarop viel de NSNAP-Smit in tweeën uiteen.

NSNAP-Kruyt (mei 1933) – Deze Kruyt was eerder actief geweest in het fascistische Nieuw Verbond van Nationalisten; van fascist werd hij nu nationaalsocialist en rassentheoreticus. Ondanks de pompeuze titel ‘Rijksleider’ kreeg Kruyt bij de Kamerverkiezingen van 1937 slechts ruim duizend stemmen. Cornelis Jacobus Aart Kruyt (1869-1945) beëindigde zijn militaire carrière als KNIL-officier in het voormalige Nederlandsch-Indië in de rang van majoor. Na zijn pensionering kwam hij terug in Nederland en tegen het eind van de jaren twintig ontwikkelde hij zich van liberaal tot fascist. Hij werd ‘commandant van de Nationalistische Garde, afdeling Haarlem’, van het Nieuw Verbond van Nationalisten. In 1933 werd hij leider van een van de afsplitsingen van de NSNAP, tot de door de Duitse bezetter gelaste ontbinding in 1941. Over het algemeen werd hij door zijn getrouwen aangeduid als ‘majoor Kruyt’.⁴¹¹ Op ideologisch vlak kan deze NSNAP met één woord gekarakteriseerd worden: antisemitisme. De haat tegen alles wat Joods was, vormde het allesbeheersende thema binnen de partij. In haar partijorgaan – het vanaf 1933 tweewekelijks verschijnende *De Nederlandsche Nationaal-Socialist* – werden achter alle misstanden Joodse samenzweringen vermoed. De verkiezingsleus in de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 luidde niet voor niets: ‘tegen Juda’. Met dit rabiate antisemitisme zag de NSNAP van Kruyt zich als de enige ware vertegenwoordiger van het zuivere nationaalsocialistische gedachtegoed in Nederland.

De NSB werd vanwege haar (toen nog) halfslachtige houding tegenover de eigen Joodse leden bestreden als een door vrijmetselaars beheerste, gecorrumpeerde, opportunistische en verwaterde imitatie van de Duitse NSDAP. ‘Met principes, zoals dat van ras en bodem, kan niet gemodderd worden, het is ja of neen, dubbelzinnigheid op grond van opportunisme is uit den boze en voert tot ontbinding’, zo luidde het advies van Kruyt aan Mussert. In tegenstelling tot de NSB was de NSNAP van Kruyt ‘volbloed revolutionair’ en deed daarom niet mee aan enige verkiezingen.⁴¹² Ook met haar organisatievorm trachtte de NSNAP zoveel mogelijk het Duitse voorbeeld te imiteren. Er ontstond zelfs een zekere leiderscultus rondom de bejaarde, retorisch niet bepaald begaafde majoor Kruyt. In wezen stelde de vanuit Haarlem geleide partijorganisatie echter weinig voor. Niet alleen kende de NSNAP

411. De Jong 1969-1994, deel I: 275.

412. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, documentnummer 13768a, 1 oktober 1934.

een chronisch gebrek aan financiële middelen, ook kreeg de partij te maken met de in het Nederlandse extreemrechtse klimaat traditionele onderlinge ruzies. Verscheidene malen werden pogingen gedaan om Kruyt af te zetten, onder meer in 1935 door de oud-communist Kees Frenay, maar steeds trokken de coupplegers aan het kortste eind en volgde er een afsplitsing.⁴¹³

Daarnaast slaagde de NSNAP er met haar radicale antisemitisme en met haar rellerige, onfatsoenlijke imago niet in om veel aanhang in Nederland te verwerven. Alleen onder Nederlandse gastarbeiders in Duitsland en in de Limburgse Mijnstreek had de partij enige achterban, in de rest van Nederland bleef de partij echter uiterst marginaal. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 behaalde de NSNAP 998 stemmen (0,03%), waarvan bijna de helft uit de kieskring Limburg afkomstig was. Vlak daarna, in april 1938, ondernam de opportunistische Kruyt pogingen om zijn partij te laten samengaan met de NSB. Zijn brief aan de NSB werd daags daarna beantwoord door de tweede man van de NSB, Cees van Geelkerken.⁴¹⁴ Die wees Kruyts verzoek in hautaine bewoordingen af: Kruyts partij zou niet samen kunnen gaan met de NSB. Hij adviseerde Kruyt zijn NSNAP op te heffen, zodat alle leden individuele konden overgaan naar de NSB. Van Geelkerken kon Kruyt missen als kiespijn.

Ook vanuit het Derde Rijk kon Kruyt op niet al te veel steun rekenen: vooral na 1934 had de NSDAP haar kaarten op de veel grotere NSB gezet. Voor de NSNAP-Kruyt betekende de Duitse inval een nieuwe impuls voor het vrijwel uitgedoofde partijleven. De pogingen van de NSNAP-Kruyt om bij de Duitse bezetter in het geveel te komen, waren echter weinig succesvol. In juli besloot de Duitse bezettingsmacht dat de leden van de NSNAP-Kruyt zich dienden aan te sluiten bij de NSB teneinde de extreme vleugel in deze partij te versterken. Veel leden maakten inderdaad de overstap naar de NSB, dan wel naar de door de Duitsers gedoogde NSNAP-Van Rappard. Tot het moment dat Kruyt de definitieve opdracht kreeg zijn partij te ontbinden, op 6 juni 1941, leidde zijn NSNAP – of wat er van over was – dan ook een kwijnend bestaan.⁴¹⁵

NSNAP-Smit ('De Binckhorst') (oktober 1933) – Nadat Smit eind augustus 1933 de NSNAP Smit/Haighton had verlaten, liet hij via de landelijke

413. https://www.historici.nl/pdf/kpp/nationaal-socialistische_nederlandsche_arbeiderspartij.pdf. Geraadpleegd augustus 2016.

414. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 364.

415. https://www.historici.nl/pdf/kpp/nationaal-socialistische_nederlandsche_arbeiderspartij.pdf. Geraadpleegd augustus 2016.

pers weten dat hij zich uit de actieve politiek zou terugtrekken. Hij zou vanaf dat moment zijn activiteiten beperken tot het doen uitgaan van ‘zendbrieven’ waarin hij zijn licht zou laten schijnen over het nationaalsocialisme in Nederland. Het bloed kroop echter waar het niet gaan kon. Nog geen twee maanden later blies Smit ‘zijn’ oude NSNAP weer nieuw leven in, onder de naam NSNAP ‘De Binckhorst’ – enerzijds om zich te onderscheiden van de andere NSNAP’en, anderzijds om te onderstrepen dat zijn partij over de oudste papieren beschikte. Met dat doel drukte hij dan ook de oprichtingsdatum van de allereerste NSNAP af op de stukken van zijn nieuwe NSNAP. In april 1934 deed Smit een poging om tot fusie te komen van alle fascistische en nationaalsocialistische partijen. Hij wilde een tegenhanger vormen van Musserts NSB en met dat doel richtte hij zich tot Sinclair de Rochemont, Joris van Severen en majoor Kruyt. Het initiatief leidde tot niets. Naar eigen zeggen bleef Smit met zijn ‘nieuwe’ partij ijveren voor het nationaalsocialisme, tot het in de zomer van 1934, na de ‘Nacht van de Lange Messen’, ook aan hem duidelijk werd welke politiek Hitler bedreef. Zijn NSNAP verdween daarna uit de geschiedenis en Smit verdween uit de politiek. Of deze mededeling geheel recht doet aan de historische werkelijkheid, valt te betwijfelen. In de *Limburger Koerier* van 15 oktober 1934 wordt namelijk melding gemaakt van een propaganda-actie van Smits NSNAP. Ook schrijft Smit op 4 september 1935 nog een brief aan een verder onbekend gebleven en in Duitsland verblijvende kameraad Bel over zaken, de NSNAP aangaande.⁴¹⁶

NSNAP-Haighton (november 1933) – In november 1933 vond Haighton een nieuwe stroman: ene Anton F. Schouten, naar alle waarschijnlijkheid eerder actief in het Verbond van Actualisten en in ‘De Bezem’. Later zou hij de privé-secretaris worden van Henri Deterding, directeur van Koninklijke Shell NV. Schouten was de auteur van het boek *Het Crisismysterie: van chaos tot orde*. Van dit boek zei A.A. de Jonge in zijn *Crisis en critiek der democratie*: ‘Hier windt de auteur zich geleidelijk zo zeer op, dat men tenslotte het gevoel heeft de waanwereld van een krankzinnige binnen geleid te worden.’⁴¹⁷ *Het Vaderland* besprak het boek met een vernietigend oordeel: ‘zonder eenig verhelderend inzicht, critischen zin of origineelen kijk’.⁴¹⁸ Schouten werd op 10 januari 1934 door de Haagse politierechter gedagvaard om terecht te staan wegens belediging in geschrifte in het openbaar van de Jood Salomon van Zwanenberg, directeur van Zwanenbergs Slachterijen en

416. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 3040.

417. De Jonge 1968-I: 202.

418. *Het vaderland*, 20 mei 1933, avondblad.

Fabrieken te Oss en destijds voorzitter van de Nederlandsche Varkenscentrale, een overheidsorganisatie die de varkensindustrie ondersteunde. Schouten had zijn hoop gevestigd op financiële ondersteuning door Henri Deterding en toen dat geld er niet kwam, viel de bodem onder al zijn toekomstplannen vandaan. Hij had in de tussentijd allerlei financiële verplichtingen aangegaan. Door zijn financieel wanbeheer ging de NSNAP ten onder. Schouten vertrok begin 1934 met de noorderzon.⁴¹⁹ Zijn partij liet hij bestuurlijk ontredderd en financieel geruïneerd achter en zij moest daarop worden geliquideerd. Op 19 april 1934 werd Schouten door de Haagse rechtbank failliet verklaard. Tot oktober 1934 werd het tijdschrift *De Bezem* nog voortgezet door de redacteur Jan Hollander, daarna verscheen in mei 1935 het allerlaatste nummer van *De Bezem*, waarin Haighton meedeelde te zijn overgestapt naar Zwart Front.

NSNAP-NACI (Van Waveren) (maart 1935) – Een van de afsplitsingen van de NSNAP-Kruyt ontstond, toen eind maart 1935 een aantal leden van de Amsterdamse afdeling (onder wie ir. J.A. van Wijk de Vries en J.W. Bergstraten), onder aanvoering van de propagandaleider Hermanus van Waveren, werd geroyeerd. De aanleiding daartoe is niet bekend. Direct daarop formeerde Van Waveren zijn eigen NSNAP-variant met ook een eigen tijdschrift, *De Germaan* geheten. Over het verdere verloop van deze groepering is niets bekend. De term waarmee deze groepering in de pers werd aangeduid; ‘NACI’ of ‘N.A.C.I.’, lijkt een contemporaine vertaling te zijn van de Duitse term ‘nazi’.

NSNAP-Westmark (juli 1940) – Hoewel chronologisch hier niet thuis horend, wordt deze (vermoedelijk laatste) variant van de NSNAP’en hier volledigheidshalve toch genoemd. In Breda werd zij twee maanden na de Duitse inval opgericht door een bijna tachtigjarige homeopaat uit Ginneken. De beknoptheid der statuten van deze NSNAP is lachwekkend:

Beginselen

a) programma N.S.D.A.P.

b) Adolf Hitler opperste leider ook van de Nationaal Socialisten in Nederland

c) symbool hakenkruis

d) groet Heil Hitler!

419. In 't Veld 1976: 178. Schouten verschijnt in februari 1935 voor het laatst op het fascistische toneel, als hij lid wordt van Zwart Front (Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 528).

Onder Duitse druk sloot de oprichter zich eind 1940 met zijn vierhonderd volgelingen bij de NSNAP-van Rappard aan.⁴²⁰

De Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB) ontstond, zoals eerder vermeld, op 29 juni 1932 toen tijdens een vergadering van 'De Bezem' deze in tweeën scheurde door een conflict tussen Baars en Haighton. Driekwart van de aanwezigen besloot Baars te volgen en daarop besloot hij de naam van de beweging te wijzigen in Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB). Zij was de eerste fascistische partij in Nederland met een aanzienlijk politiek gewicht in de vorm van ledentallen en verkiezingsresultaten. Een officiële rechtsvorm verkreeg de ANFB pas op 11 juli 1933. Toen verleed de Utrechtse notaris Van den Berkhof de stichtingsakte van de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond, die bleek te zijn opgericht door Baars, Groeninx van Zoelen en Wouter Lutkie.⁴²¹ Al in haar eerste levensjaar wist de partij van leider Baars veel aandacht te trekken met drukbezochte openbare vergaderingen en met wilde acties tegen socialistische organisaties. Baars was een 'jongen van de straat' met nauwelijks enige scholing, maar hij ontpopte zich als een welbespraakt en populistisch redenaar. In zijn geboortestad Amsterdam lukte het hem om behoorlijk wat nieuwe leden aan de beweging te binden.⁴²²

De ANFB streefde naar een fascistisch Nederland, waarbij het zich vanaf het begin sterk richtte op de Nederlandse arbeider. Dat is dan ook de verklaring voor het feit dat de ANFB zich zeer negatief uitliet over de SDAP en de CPN, die immers ook de Nederlandse arbeider tot hun werkgebied rekenden. In een geheel aan de arbeider gewijde uitgave van *De Bezem* staat in een beginselverklaring weergegeven wat de ANFB wilde bereiken en wat zij als haar doelstelling zag:

In de eerste plaats toch is het fascisme een volksbeweging, die de bestaande vijandigheid tusschen bepaalde groepen der samenleving uit den weg wil ruimen, wil herscheppen in wederkeerige herkenning, opdat harmonische samenwerking van alle

420. In 't Veld 1976: 179 en De Jong 1969-1994, deel IV: 436.

421. Stichtingsakte aanwezig in: Archief Wouter Lutkie, KDC-117, inv. nr. 375. Vermoedelijk werd deze late juridische actie ingegeven door de wens om de ANFB in de nabije toekomst op een of andere wijze te doen opgaan in de Corporatieve Concentratie.

422. De Jonge 1968-I: 160.

volksdeelen de eenheid brenge, waaraan zoo dringend behoefte bestaat.⁴²³

Na de breuk met Alfred Haighton beschikte Baars niet meer over de vrijwel onbeperkte geldmiddelen die Haighton tot dan toe ter beschikking had gesteld. Toch had Baars niet te klagen over de financiën. De ANFB groeide snel, zodat er via de contributies de nodige middelen binnenkwamen. Daarnaast profiteerde de ANFB van de ruzie tussen de gebroeders Alfred en Willem Haighton.⁴²⁴ De laatstgenoemde⁴²⁵ had Baars gevolgd in zijn overgang van 'de Bezem' naar de ANFB en deze Haighton bleek bereid om de ANFB financieel te ondersteunen.⁴²⁶

In het eerste jaar van haar bestaan wist de ANFB een kleine 3000 leden aan zich te binden. Ook had de partij een eigen jeugdorganisatie, de Fascistische Jongeren Bond (FJB). Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1933 behaalde de partij 17.157 stemmen (0,46%). Hiermee haalde de ANFB geen zetel. Opmerkelijk was de actie die aan de verkiezingen voorafging. In de pers verscheen het bericht dat vanuit het bestuur van de ANFB het verzoek werd gericht tot mr. dr. W.M. Westerman van het Verbond voor Nationaal Herstel om de eerste plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen te willen aanvaarden. Westerman liet weten dat hij het voorstel

423. *De Bezem*, 26 november 1932.

424. In het voorjaar van 1932 ontstond er strijd tussen de beide broers Haighton over de zeggenschap in het familiebedrijf Lotisico. In augustus van dat jaar werd het pleit beslecht ten gunste van Willem: hij werd tot president-commissaris benoemd terwijl Alfred uit zijn functie werd ontheven. De laatste kreeg nog wel een ruime jaarlijkse uitkering toebedeeld, maar dat stelde hem niet meer in staat op grote schaal politieke bewegingen te financieren. Die rol, in ieder geval ten aanzien van de ANFB, werd overgenomen door Willem. De ruzie tussen beiden eindigde niet in augustus 1932. In februari 1933 trachtte Alfred via een tussenpersoon zijn broer Willem te laten vermoorden (*Limburgs Dagblad*, 22 maart 1934). Er werd geen vervolging ingesteld wegens gebrek aan bewijs.

425. Na het opheffen van de ANFB trok Willem zich terug uit het politiek activisme en werd hij hoofdredacteur (en voornaamste financier) van het tijdschrift *Nederland*, een blad met een lang verleden, nationalistisch en anti-parlementair. Na mei 1940 blijft de toon van het tijdschrift in eerste instantie gematigd, maar in augustus 1940 schaaft de redactie zich openlijk achter Nationaal Front. Vanaf dat moment treedt Willem Haighton steeds meer naar voren en in oktober 1941 blijkt hij te zijn overgegaan naar de NSNAP en later wordt hij begunstigend lid van de Duitse SS in Nederland. (zie Schöffers 1956: 275)

426. G.C. Labouchere, *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-0995, p. 142.

slechts wilde overwegen, wanneer de ANFB hem kon verzekeren dat er geen onderlinge verkiezingsstrijd tussen de diverse fascistische partijen zou plaatsvinden. Daarop zou het bestuur van de ANFB zich tot deze fascistische ‘concurrenten’ wenden met de vraag of zij bereid zouden zijn een uniforme lijst te steunen, met Westerman als lijsttrekker. Hiervan is echter verder niets vernomen, zodat dit (verrassende) voorstel van de ANFB wel een stille dood zal zijn gestorven. De ANFB onder Baars voerde een vrij gematigde fascistische koers, waarbij de Duitse rassenleer sterk werd afgekeurd.⁴²⁷ De ANFB was een partij van de daad, waarbij het concept van ‘daad’ werd ingevuld met vele ordeverstoringen en relletjes. Politiek-ideologische theorievorming bleef een stiefkind van de ANFB. Wel verscheen in 1933 *Wat wil de A.N.F.B.* van de hand van C. de Blij. Een tweetal citaten geven aan dat de theoretische onderbouwing van de ANFB soms erg op het ‘gevoel’ was gericht: ‘Fascisme geeft kracht en een warm gevoel van ‘iets beters’, ‘iets anders’, zal Uw lichaam doortintelen, wanneer ge voelt, wat het Fascisme beoogt.’ En:

De A.N.F.B. streeft naar een andere Regeeringsvorm. Zij wil in ons land het Corporatief Staatsstelsel, dat houdt in: alle Regeerders, vanaf gemeenteraad tot de hoogste Regeeringslichamen, bestaande uit deskundige mannen, voortkomend uit alle takken van bedrijf [...]⁴²⁸

De ANFB bleef niet gevrijwaard van de tweedracht die zo kenmerkend genoemd mag worden voor de kleinere politieke partijtjes ter rechterzijde van het toenmalige politieke spectrum. Ook het zorgvuldig en verantwoord opbouwen van een partijapparaat was een ondergeschoven kindje bij de ANFB. De partij groeide in de zomer van 1932 zo snel, dat de partijleiding al snel de greep op de zaken verloor.⁴²⁹ Er was geen adequate administratieve organisatie opgezet, waardoor er geen controle op inkomsten en uitgaven mogelijk was, partijfunctionarissen gingen allerlei financiële verplichtingen aan zonder daartoe bevoegd te zijn – het was al met al een janboel binnen de ANFB.

Twee functionarissen trachtten in opdracht van Baars orde op zaken te stellen. De onrust binnen de ANFB nam toe toen dit niet lukte. Een nieuwe

427. https://www.historici.nl/pdf/kpp/algemeene_nederlandsche_fascisten_bond.pdf. Geraadpleegd augustus 2016.

428. De Blij 1933: 2.

429. Reconstructie van de gebeurtenissen in oktober-november 1932 vindt plaats op basis van diverse krantenartikelen uit die tijd.

poging werd verricht door een reorganisatie-comité onder leiding van J.C.E. baron Van Lynden, een respectabel lid van de ANFB en destijds directeur van de Rijksgebouwendienst.⁴³⁰ Baars keerde zich tegen de bevindingen van het comité, waarop het resterende hoofdbestuur een aantal leden, onder wie Baars zelf, als lid schorste. Enkele leden van het hoofdbestuur, onder wie Gerard Ekering, hadden de eer aan zich gehouden en waren teruggetreden.⁴³¹ De chaos was compleet toen Baars zich liet opnemen in een sanatorium te Hardinxveld.⁴³² Nadat Baars voldoende hersteld was, keerde hij terug naar het hoofdkwartier van de ANFB, aan de Haagse Parkstraat. Omdat de meeste leden achter hem waren blijven staan, werd zijn schorsing al snel ongedaan gemaakt. Dit was tot het ongenoegen van diegenen die Baars verantwoordelijk achtten voor de organisatorische warboel.

Een van hen was het Rotterdamse lid C.J. van Knotsenborg (Leider van de afdeling Rotterdam van de ANFB en in het dagelijks leven elektrotechnicus), die lid was geweest van het in oktober 1932 benoemde reorganisatie-comité. Baars, leider van de ANFB, weigerde echter zijn medewerking te verlenen aan dit comité. Samen met enkele van zijn aanhangers deed Van Knotsenborg in november 1932 een greep naar de macht in de ANFB, die echter mislukte. Het lijkt waarschijnlijk dat de groep streefde naar een nauwere samenwerking met de NSB. De groep werd in zijn geheel door Baars en zijn getrouwen uit de ANFB geroyeerd. Naar buiten kwam dat de reden voor de machtsgreep van Van Knotsenborg gelegen was in zijn onvrede met de manier waarop de ANFB was georganiseerd onder Baars' leiding. Ongetwijfeld zat er meer achter. Een verschillende visie op de toekomst en de richting van de ANFB zal een belangrijke rol gespeeld hebben in het conflict. Baars was niet alleen mordicus gekant tegen het antisemitisme, ook van Mussert en diens NSB moest hij niets hebben. De groep-Van Knotsenborg daarentegen was een representant van hen die binnen de ANFB naar fusie met de NSB streefden.⁴³³ Al heel snel verdween deze afsplitsing in de nevelen van het verleden; naar alle waarschijnlijkheid ging men over tot de NSB

430. Zie: <http://www.iisg.nl/ondernemers/pdf/pers-0964-01.pdf>. Geraadpleegd november 2012.

431. Gerard Ekering zou enkele maanden later, in maart 1933, zelf een fascistische partij in het leven roepen: de Unie van Nederlandsche Fascisten.

432. Jan Baars ontving een aanbod van Anton Mussert om de kosten van de medische behandeling en zijn verblijf in het sanatorium voor rekening van de NSB te laten komen. Een slimme manier van Mussert om Baars aan zich te verplichten. Baars nam het aanbod niet aan. Archief Jan Baars, BHIC-334, inv. nr. 38.

433. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, overzicht 1933/04.

van Anton Mussert. Van Knotsenborg zelf schijnt dat te hebben gedaan via een omweg: bij de Tweede-Kamerverkiezingen van april 1933 stond hij op de Rotterdamse kieslijst van de Oranje-Fascisten, een initiatief van de NSNAP-Smit/Haughton. Eind 1940 komen we hem tegen als lid van de Sociaal-Economische Kamer van Nationaal Front, maar eind april wordt hij uit het Nationaal Front geroyeerd wegens zijn al te openlijke Duitse gezindheid.

Gedurende het jaar 1933 bleef er onvrede bestaan binnen de ANFB. Voortdurend waren er spanningen over de te volgen koers en Baars slaagde er niet in om iedere ontevredene in de hand te houden – zijn leiderschapskwaliteiten schoten daarvoor tekort. Met regelmaat liepen ANFB'ers over naar Musserts NSB, helemaal nadat er in januari 1933 een poging was mislukt om de ANFB te laten fuseren met de NSB. Velen waren ontevreden over de gebrekkige manier waarop de ANFB zich had georganiseerd: afwijkende politieke meningen van afdelingsleiders werden niet gecorrigeerd door de leiding waardoor het voor velen niet duidelijk was waarvoor de beweging precies voor stond. Hier wreekte zich het eenzijdige accent op 'de daad' dat Baars had gelegd. Hoewel menige fascist afkerig was van theorievorming, bleek het ongewenste gevolg hiervan te zijn dat de koers van de ANFB onduidelijk was, hetgeen een voedingsbodem bleek voor onenigheid binnen de partij.⁴³⁴

Die onduidelijkheid bestaat er ook wat betreft de aanwezigheid van een of meerdere componenten van het *fascist minimum* in de ideologie van de ANFB. Zij was in haar standpunten en uitlatingen populistisch (in de wijze waarop met name Jan Baars in toespraken de massa's bespeelde) en ultranationalistisch (zelfs de term 'fascisme' was te buitenlands⁴³⁵). Haar opstelling jegens de revolutie bleef tweeslachtig: 'Het fascisme is zoowel legaal als revolutionair'.⁴³⁶ Tot op zekere hoogte kan de ANFB als palingenetisch worden gekarakteriseerd: 'Wij willen een nieuwe wereld [...] maar op grond van onze geschiedenis. Wij willen het gezag opnieuw vestigen, in plaats van hersteld'.⁴³⁷

434. Te Slaa & Klijn 2009: 174-175 en 202.

435. 'Of we dien naam van Fascist dan zoo mooi vinden? Dat is te zeggen – als wij het voor het kiezen hadden gehad, ware ons voor een richting, die zoo in kern en aard "Nederlandsch" is en zoo zeer wortelt in onze geschiedenis, een Nederlandsche naam liever geweest'. In *De Fascist*, 12 januari 1934.

436. J. Hollander, 'Legaliteit of revolutie?', in *De Fascist*, 6 augustus 1932.

437. *De Fascist*, 12 januari 1934.

In januari 1933 sloot Baars zich met de ANFB aan bij de Federatie van Samenwerkende Organisaties in de Nationaal-Maatschappelijke Beweging (FSONMB), een initiatief met een wel heel ambitieuze naam, van Hugo Sinclair de Rochemont. Op 21 januari 1933 had Sinclair haar in het leven geroepen. Een langere naam heeft een Nederlandse fascistische organisatie nimmer bezeten. Het was, naast een poging om zelf weer een rol te kunnen spelen in het fascistische kamp, ook een poging om de chronische verdeeldheid in de fascistische beweging op te heffen. Hij zal hebben ingezien dat de veelheid aan partijen, partijtjes, bewegingen en beweginkjes niet bevorderlijk was voor het vertrouwen van de Nederlandse kiezer in het fascisme. In het begin leek zijn streven succesvol te kunnen worden, ondanks de van meet af aan negatieve houding van Anton Mussert, die beoogde om zijn NSB buiten de samenwerking te houden. De Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (met haar onderafdeling, de Fascistische Jongeren Bond) sloot zich aan, evenals het Verbond van Nationaal-Solidaristen in Rijks-Nederland, de Nationaal-Socialistische Partij en de Nationaal-Socialistische Volksgemeenschap (van deze laatstgenoemde groepering is overigens niet meer bekend dan dat zij in de jaren 1933-1934 enige brieven aan andere, soortgelijke groeperingen verzonden heeft en dat zij werd geleid door de gebroeders J. en L. Koerloo, voormalige mijnwerkers). Later sloot de Bezem-groep van Alfred Haighton zich ook aan. In april 1933 richtte de Federatie de eerste (en enige) Nederlandse fascistische omroeporganisatie op: de Stichting Nederlandsch Fascistische Radio Omroep (NEFRO). Ook dit initiatief stierf een vroegtijdige en stille dood, ondanks een kortstondige participatie vanuit Musserts NSB. In opdracht van Mussert trad ene G.K. de Clerq als secretaris toe tot het NEFRO-bestuur. De FSONMB was geen lang leven beschoren; nog voor de Tweede Kamerverkiezingen van 26 april 1933 was zij ter ziele. Dit initiatief van Sinclair de Rochemont tot eenwording binnen de vele aanhangers van het fascisme is, ondanks dat zij een vroege dood is gestorven, desondanks een prestatie van formaat. Het is hem gelukt om kortstondig een groot aantal partijtjes tot federatief samenwerken te bewegen en dat is nadien nimmer meer gelukt. Het is binnen het Nederlandse fascisme zijn grootste prestatie geweest.⁴³⁸

438. Informatie over de FSONMB afkomstig uit G.C. Labouchere, *Chronologische reeks van gegevens betreffende de geschiedenis der politieke beweging op nationaal-maatschappelijke grondslag in Nederland tot 1934*. Ongepubliceerd. NIOD, Doc I 248-0995, p. 63-81.

Een andere afsplitsing van de ANFB was de Nederlandsche Fascisten Unie (NFU). Onder leiding van K.E. van Charante werd de NFU op 26 februari 1933 in Utrecht opgericht. Kort daarvoor was de oprichter Van Charante uit de ANFB gestapt, na een conflict met Baars, leider van de ANFB. Het is niet duidelijk wat de oorzaak van het conflict tussen Van Charante en Baars was, maar het zorgde voor het roeyement van Van Charante.⁴³⁹ Karel Eduard van Charante (1894-1985) was in 1921 lid geworden van de Nederlandsche Associatie voor Accountants. Begin jaren dertig was hij lid van de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond. Op 24 maart 1932 had hij de primeur van het allereerste fascistische huwelijk in Nederland. Hij trad die dag in het huwelijk met Emma Sprajc, met als getuigen Jan Baars en collega-fascist C. Zuidam. Zowel het bruidspaar als de getuigen waren gekleed 'in de eenvoudige kleding van den fascistebond De Bezem', stond te lezen in de krant. Er was een erewacht gevormd van fascisten, die het jonge paar de fascistengroet brachten en strijdliederen toezongen, besloten door het Wilhelmus. De bijeenkomst werd verstoord door de communistische broer van de bruidegom, die door de politie werd gearresteerd vanwege zijn agitatie.⁴⁴⁰ Het huwelijk kende geen gelukkig gesternte; nauwelijks vijf jaar later eindigde het in een scheiding. Na de Tweede Wereldoorlog werd Van Charante gevangen gezet. Hij werd ervan beschuldigd zich onder valse voorwendselen te hebben binnengedrongen in de illegaliteit, maar in werkelijkheid voor de bezetter gewerkt te hebben. Hij had talrijke Joden, onderduikers en illegale werkers uitgeleverd aan de Duitsers. In eerste instantie werd hij ter dood veroordeeld, in hoger beroep werd dit omgezet in twintig jaar gevangenisstraf. In oktober 1951 werd hij uiteindelijk tot twaalf jaar hechtenis veroordeeld. In 1965 was hij actief als projectontwikkelaar in de provincie Utrecht, maar toen zijn oorlogsverleden naar buiten kwam, betekende dat het einde van zijn activiteiten. Van Charante liet via de pers weten dat men hem verwisselde met een gelijknamig familielid.⁴⁴¹

De NFU nam deel aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer in april 1933, waarbij het teleurstellende resultaat van 1771 stemmen (0,04%) werd behaald. Het Program van Actie van de NFU bevatte de weinig verrassende punten die ook in soms iets andere bewoordingen bij de vele andere grotere en kleinere fascistische partijen worden aangetroffen: economisch protectio-

439. *De Fascist*, 8 oktober 1932.

440. *Het Vaderland*, 24 maart 1932.

441. *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 september 1965.

nisme, een corporatieve staatsinrichting en afschaffing van het parlementarisme. Opmerkelijk zijn de twee volgende punten:

wij eischen corporatief rechtelijk te regelen als minimum grondloon voor den ongeschoolden arbeider *f* 25,- per week⁴⁴² [...] Wij eischen staatspensioenning op 65-jarigen leeftijd.⁴⁴³

Het is niet ondenkbaar dat het hoofddoel van Van Charante was om Baars dwars te zitten door stemmen bij hem weg te kapen. Naast lijsttrekker Van Charante was de tweede kandidaat Tommy Hooykaas. Na de verkiezingen heeft de partij weinig meer van zich laten horen. In de zomer van 1933 verscheen nog wel *De Aanval*, *strijdblad van de Nederlandsche Fascisten Unie*.

Weer een andere afsplitsing van de ANFB was de Unie van Nederlandsche Fascisten (UNEFA). Zij werd op 7 maart 1933 te Den Haag opgericht door Gerard Henri Ekering (1902-1976), afkomstig uit de ANFB. Vanaf juli 1933 gaf de UNEFA tweewekelijks het tijdschrift *De Aanval* uit. Dit blad stond onder redactie van W.A. Ruysch. Het is niet duidelijk of, en zo ja welke verbanden er bestonden tussen de UNEFA en de NFU – ook het tijdschrift van de NFU heette *De Aanval*.

Ook het ontstaan van de Oranje-Fascisten (OF) is een voorbeeld van de voortdurende splitsingsdrang binnen het Nederlandse fascisme. De OF was de kleinste fascistische partij die in 1933 aan de Kamerverkiezingen deelnam. De lijst van deze partij bevatte in de kieskringen Utrecht en Arnhem de namen van J.G.A. van Zijst en H.M. Kempenaar, terwijl in de kieskring Rotterdam slechts op één kandidaat kon worden gestemd: C.J. van Knotsenborg.

Jan Godfried Adriaan van Zijst (1903-1944) was journalist en onder meer hoofdredacteur van de *Amersfoortsche Courant*.⁴⁴⁴ Zijn vader was wethouder van Utrecht en een van de grondleggers van de Jaarbeurs. Na het vroegtijdig overlijden van zijn vader in 1919 had Van Zijst zijn erfdeel verbrast terwijl hij op de Balkan verbleef. Op zestienjarige leeftijd reeds vader geworden, vertrok hij naar het voormalige Nederlandsch-Indië om er journalist te worden. Terug in Nederland bewoog hij zich in kringen van het Neder-

442. Vergelijkbaar met een koopkracht van € 225 in 2013 (<http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>, geraadpleegd november 2014).

443. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 48.

444. Informatie over Van Zijst afkomstig uit Kettmann 1999: 32-34.

lands fascisme. Hij was bevriend met prof. dr. J.L. Pierson en diens echtgenote, Lucy Marie Pierson-Franssen (meer bekend onder haar pseudoniem Ellen Forest). In diezelfde tijd was Van Zijst afdelingsleider van 'De Bezem' te Leusden/Amersfoort en probeerde hij samen met zijn vriend George Kettmann in Amersfoort een nieuw dagblad op poten te zetten. In het najaar van 1931 schreef hij artikelen in *De Bezem*, zich daarbij baserende op het 'De Bezem' in handen gekomen archief van de Communistische Partij Holland. Eind november 1931 werd door communisten ingebroken in Van Zijsts woonhuis in Leusden. Men vermoedde dat daar het gestolen archief van de CPH was ondergebracht. Daarbij werd Van Zijsts echtgenote mishandeld en vastgebonden.⁴⁴⁵ In december 1932 was Van Zijst betrokken bij een coup-poging in de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB). Hij vertrok naar de NSNAP-Bezem maar die verliet hij al weer in mei 1933. Later datzelfde jaar was hij lijsttrekker van de Oranje-Fascisten; een poging om stemmen weg te trekken van de ANFB en zodoende Baars dwars te kunnen zitten. Na een dramatisch verkiezingsresultaat keerde hij eind 1933 terug in de ANFB. Korte tijd later nam Van Zijst deel aan de Corporatieve Concentratie. In 1936 publiceerde hij een Nederlandse vertaling uit het Engels van de roman *Dans des levens* van Eleanor Smith en in datzelfde jaar publiceerde hij zijn eigen roman *Lachspiegel: een kostelijk studentenverhaal*.

De genoemde Hendrik Meinraad Kempenaar (geb. 1876) was ambtenaar bij de gemeente Den Haag. Hij zat vanaf 1910 langdurig in het bestuur van het Verbond van Gemeente Ambtenaren. In 1932 was hij redacteur van het tijdschrift *De Christelijke Ambtenaar*. In de jaren 1931-1933 was hij achtereenvolgens actief in de Algemeene Nederlandsche Fascistenbond (ANFB), in de Vereeniging 'De Bezem' en in de Oranje Fascisten. Voor de ANFB hield hij lezingen, soms samen met Baars. In 1931 was hij een van de oprichters van de Fascistische Jongeren Bond, een afdeling van de ANFB. In het najaar van 1932 werd hij door Jan Baars geroyeerd uit de ANFB – een reden is niet overgeleverd.⁴⁴⁶ In 1933 stond hij op de kieslijst voor de Oranje-Fascisten. Hij behaalde geen Kamerzetel.⁴⁴⁷

Het verkiezingsresultaat van de OF was minimaal: 261 stemmen (0,007%). De OF kwam voort uit de door Adalbert Smit en Alfred Haighton geleide Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij (NSNAP),

445. *Het Vaderland*, 30 november 1931, avondblad A.

446. *De Fascist*, 8 oktober 1932.

447. <http://resources.huysgens.knaw.nl/repertoriumkleinepolitiekepartijen/PersoonDetail?Id=-162>. Geraadpleegd oktober 2014.

een sterk antisemitische beweging rondom het blad *De Bezem*. Vanuit deze partij werden de kandidaten financieel ondersteund om een eigen campagne te voeren, teneinde daarmee het fascistische gedachtegoed vanuit een aantal verschillende invalshoeken onder de aandacht van het kiezerspubliek te brengen – dat althans was de opzet die naar buiten werd gebracht. Het kan ook de bedoeling zijn geweest om onduidelijkheid over de verschillende fascistische en nationaalsocialistische partijen te creëren, om zodoende de grootste partij (de ANFB van Baars) in de wielen te willen rijden. Er ontstond, nog vóór de verkiezingen, echter onenigheid over de kosten van de verkiezingscampagne. Twee weken na de voor de OF desastreus verlopen verkiezingen liet Van Zijst via de pers weten dat hij de NSNAP had verlaten omdat hij zich niet kon verenigen met het door de partij ingenomen antisemitische standpunt. Gedurende een periode van twee weken werd er daarna in de pers met modder gegooid door beide partijen (Van Zijst en P. Marseille namens het hoofdbestuur der NSNAP), waarbij Van Zijst werd beschuldigd van financieel wanbeheer en hij op zijn beurt de NSNAP verweet haar beloften niet te zijn nagekomen. Korte tijd later nam Van Zijst deel aan de ANFB en de Corporatieve Concentratie.⁴⁴⁸

Een andere opportunistische poging om te profiteren van de toegenomen aandacht voor het fascisme was het Nationaal Verbond Plicht, Orde, Recht. Dit Verbond was rechtstreeks afkomstig uit het Neutraal Blok aller Middenstanders. Tussen 1919 en 1939 bezette deze partij continu een of meerdere zetels in de Amsterdamse gemeenteraad. Ten behoeve van de deelname aan de landelijke verkiezingen voor de Tweede Kamer in het voorjaar van 1933 richtte het Blok op 3 maart 1933 het Nationaal Verbond Plicht, Orde, Recht (NVPOR) op. Onder leiding van ene Adolf Bruinsma voerde het verbond een actieve en schreeuwerige campagne, die deed denken aan de campagnes van fascistische partijen als het Verbond van Nationalisten en de Nationaal Socialistische Beweging. Het verbond ontkende zelf overigens iedere verwantschap met het fascisme. Bij een deel van het bestuur van het Blok was desondanks wel degelijk sprake van een fascistische gezindheid. Na de desastreus verlopen verkiezingen zochten enkele bestuursleden van het Blok namelijk contact met de NSB, in de persoon van de Amsterdamse kringleider H. Reydon, om te sonderen of het Verbond zich zou kunnen aansluiten bij de NSB. Hoewel niet 100% zeker is dat het NVPOR, dan wel het Blok, is toegetreden tot de NSB, kan dat worden aangenomen. Na de verkiezingen van 1933 is

448. <https://www.historici.nl/pdf/kpp/oranje-fascisten.pdf>. Geraadpleegd augustus 2016.

namelijk vrijwel niets meer van haar vernomen.⁴⁴⁹ Het titelloze orgaan van het NVPOR stond onder redactie van de destijds zeer bekende J.C. Schröder (1871-1938). Voor de eeuwwisseling kwam een einde aan zijn carrière als aanvoerder van het eerste nationale voetbalelftal en professioneel cricketer, omdat hij voor de journalistiek koos. Als sporter was hij zeer bekend als Kick Schröder. Als journalist van *De Telegraaf* onderhield hij vele jaren lang onder de naam 'Barbarossa' (een verwijzing naar zijn opvallende rode sik) een veelgelezen rubriek.

Mede in een poging de onderlinge partijtwisten te bezweren, richtte Baars zich medio 1933 op de Nationale Unie, een studieclub onder leiding van conservatieve intellectuelen als Gerretson en Groeninx van Zoelen. Rond de jaarwisseling van 1932-1933 bespraken de ANFB en de Nationale Unie onder leiding van Wouter Lutkie de mogelijkheden tot een nauwere samenwerking bij de verkiezingen van 1933. Zij poogden de vele in Nederland aanwezige fascistische partijen, partijtjes en bewegingen samen te bundelen. Vanaf februari 1933 werd daarbij ook het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH) betrokken.⁴⁵⁰

In augustus 1933 werd de samenwerking officieel bezegeld met de oprichting van de Corporatieve Concentratie (CC). De stichtingsakte werd op 18 oktober 1933 gepasseerd.⁴⁵¹ Deze beweging was over het algemeen veel meer conservatief dan revolutionair-fascistisch gekleurd. In talrijke propagandaverzamelingen trachtten met name Baars, Gerretson en Jos Mineur een einde te maken aan de nodeloze verdeeldheid die onder de vele fascistische partijen in Nederland bestond. Het lijkt waarschijnlijk dat de opkomst en bloei van de Nationaal-Socialistische Beweging van Anton Mussert mede de drang tot samenwerking onder de Nederlandse fascisten opriep. Deze Corporatieve Concentratie is nooit goed van de grond gekomen. In de winter van 1934 kwam een einde aan de samenwerking. Op 16 maart 1934 werd de Corporatieve Concentratie opgeheven. De grote verschillen in aard, aanleg en ambitie tussen de inspirators ervan, leidde tot haar einde. Na afloop van de samenwerking liet Jan Baars weten dat de samenwerking succesvol was geweest en tot een natuurlijk einde was gekomen:

449. https://www.historici.nl/pdf/kpp/neutraal_blok_aller_middenstanders.pdf. Geraadpleegd augustus 2016.

450. https://www.historici.nl/pdf/kpp/algemeene_nederlandsche_fascisten_bond.pdf. Geraadpleegd augustus 2016.

451. Archief Wouter Lutkie, KDC-117, inv. nr. 407.

De samenwerking, door de Corporatieve Concentratie, heeft, na het bereiken van het gestelde doel, haar natuurlijk eindpunt bereikt. Sommigen, ook in de A.N.F.B., hebben, zonder de groote voordeelen te miskennen, deze samenwerking destijds niet zonder zekere bezorgdheid tot stand zien komen. Men duchtte een gevaar voor de onafhankelijkheid van de beweging. [...] Wij hebben die bezorgdheid nooit gedeeld. Omdat wij het karakter van de Nationale Unie en het inzicht van haar voornaamste leiders daarvoor te goed kenden. Toen wij de Nationale Unie om medewerking verzochten, verkeerden wij, wat de richting van ons beleid betreft, in een moeilijk stadium van onze ontwikkeling. [...] De Nationale Unie heeft aan ons verzoek voldaan [...] en dat zij zouden mogen terug treden zoodra vastheid van beginsel en beleid zou zijn verkregen.⁴⁵²

Men kan het zich ook lastig voorstellen: de intellectueel Gerretson en de volksjongen Baars die samen optrekken, zonder dat de een de ander overvleugelt. Dit is later bevestigd door de romancier Alberts, die verhaalt over een in zijn aanwezigheid gevoerd telefoongesprek tussen Gerretson en Baars, waarbij de eerste een lesje vergadertechniek gaf aan de laatste. Na afloop van het telefoongesprek zei Gerretson tegen Alberts 'dat men hem niet meer luste, omdat hij te geleerd sprak'.⁴⁵³ Het gros van de leden der ANFB had nu genoeg van Baars en zijn onvermogen een heldere koers uit te zetten. Hij werd geroyeerd en opgevolgd door de classicus M.R.J. Brinkgreve, onder wiens leiding de ANFB een snelle ondergang tegemoet ging. ANFB en Nationale Unie gingen weer hun eigen weg. Wat de Nationale Unie, Gerretson en Groeninx van Zoelen betreft ging die eigen weg niet over rozen. Zij raakten verzeild in een juridisch geschil betreffende de financiële moeilijkheden binnen de Corporatieve Concentratie. Groeninx begon een proces tegen Gerretson omdat hij meende het nodige van hem te kunnen te vorderen.⁴⁵⁴

Het allerlaatste levensteken van de ANFB gaf zij begin mei 1934. In het 'Zwarte Huis' te Breda vond een vergadering plaats waarbij onder ande-

452. *De Fascist*, 16 maart 1934.

453. Alberts 1983: 93.

454. Archief F.C. Gerretson, Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 458 Gerretson, nummer toegang 2.21.246, inventarisnummers 732 en 2235.

ren aanwezig waren Gerretson, Groeninx van Zoelen, Wouter Lutkie en Arnold Meijer. Het gezelschap besloot tot opheffing der ANFB.⁴⁵⁵

Eind 1933, begin 1934 vond een ultieme legalistische poging plaats, die tot doel had het fascisme aan de macht te laten komen. Het betreft de meest ingenieuze poging die er ooit vanuit het Nederlandse fascisme is ondernomen om de staatsmacht in handen te verkrijgen. Auctor intellectualis was de voorman van de Nationale Unie: Gerretson. Hij poogde de parlementaire democratie van binnen uit op te blazen door haar, binnen de vigerende staatsrechtelijke kaders, buiten werking te stellen. Hiertoe had Gerretson een vernuftige staatkundige strategie opgesteld, die afhankelijk was van de medewerking van de voorman en lijstaanvoerder van de Anti-Revolutionaire Partij, Colijn. Deze had zich vóór 1933 laten kennen als een politicus die positief stond tegenover enkele verworvenheden van het Italiaanse fascisme, met name de versterking van het uitvoerend gezag ten koste van de volksvertegenwoordiging. Daarbij wilde Colijn overigens de wettige weg niet verlaten en de door hem gewaardeerde fascistische verworvenheden dienden binnen het bestaande politieke systeem te worden gerealiseerd.⁴⁵⁶ Naar aanleiding van de muiterij op het pantserschip 'De Zeven Provinciën'⁴⁵⁷ had Colijn zich enkele malen in niet mis te verstane bewoordingen uiterst krachtig uitgelaten over de aard en wijze waarop deze muiterij de kop moest worden ingedrukt. Op 6 februari 1933 gebruikte Colijn onparlementaire taal – niet gebruikelijk in die dagen voor een politicus – in zijn hoofdredactionele commentaar in *De Standaard*, diezelfde dag had hij in *Het Vaderland* laten optekenen dat, wat hem betrof, de muiterij desnoods zou moeten worden onderdrukt door 'De Zeven Provinciën' te torpederen en een dag later toonde Colijn zich buitengewoon geëmotioneerd tijdens een vergadering van de antirevolutionaire Kamerclub.⁴⁵⁸ In de communistische krant *De Tribune* werd hij een tijdlang steevast aangeduid als 'Torpedo-Colijn'.⁴⁵⁹ Het moet gezegd: Colijn had in de verkiezingscampagne van voorjaar 1933 weinig gedaan dat zijn bestaande imago van 'sterke man' zou kunnen aantasten en Gerretson had alle reden om Colijn aan zijn

455. *De Telegraaf*, 10 mei 1934.

456. Langeveld 2004: 26 en 30.

457. Op 4 februari 1933 brak op dat schip een muiterij uit, als reactie op een door de regering doorgevoerde salariskorting. Op 10 februari beëindigde de Nederlandse regering de muiterij door een vliegtuigbom boven het schip te laten afwerpen. Drieëntwintig bemanningsleden kwamen om.

458. Langeveld 2004: 31-33.

459. Zie bij voorbeeld *De Tribune* van 8, 9 en 15 februari 1933.

zijde te weten. Zo had Colijn in een rede voor de verkiezingen van april 1933 het parlement een lichaam genoemd, dat het regeren in menig opzicht bemoeilijkte en ook had hij toen gezinspeeld op de kans dat de orde zou moeten worden gehandhaafd ten koste van de vrijheid. Deze woorden hadden hem ook nog een ovatie opgeleverd.⁴⁶⁰ Eind mei 1933 had Colijn te kennen gegeven dat, ‘mits onder goede leiding’, het nationaalsocialisme als staatsvorm in Nederland te proberen zou zijn.⁴⁶¹ Begin september van datzelfde jaar had Colijn laten weten aan A.C.D. de Graeff, minister van Buitenlandse Zaken: ‘Weet ge dat een bevoegd persoon mij gezegd heeft dat, als *ik* mij ervoor liet leenen, ik een Mussolini-rol zou kunnen vervullen?’⁴⁶² Het is al met al dus niet onbegrijpelijk dat menigeen – niet slechts uitsluitend Gerretson – van mening was dat Colijn een krachtdadig en actiebereid politicus was die, vanwege de gebleken sympathie voor resultaten van Mussolini, de persoon bij uitstek was om veranderingen in de Nederlandse politiek door te kunnen voeren in fascistische richting.⁴⁶³

De eerste stap die Gerretson zette, bestond uit een stemadvies voor de verkiezingen van april 1933. Medio maart 1933 maakte Gerretson, voorzitter van de Nationale Unie, het Unie-standpunt bekend: de NU kwam niet met een eigen lijst. In plaats daarvan werden de leden van de NU opgeroepen om op de autocratische krachtfiguur Colijn te stemmen. Gerretson streefde met dit stemadvies naar een ‘koninklijk kabinet’.⁴⁶⁴ Dit diende te regeren, ‘desnoods over het hoofd van het parlement heen’.⁴⁶⁵ Gerretson adviseerde om op Colijn te stemmen, omdat deze degene was ‘die onder de leidende politieke

460. Von der Dunk 1984: 49.

461. Langeveld 2004: 46.

462. Ibid.

463. Op 21 februari 1933 sprak Colijn op een ARP-verkiezingsbijeenkomst te Rotterdam zodanige woorden over Mussolini's fascisme, dat niet alleen zijn socialistische tegenstanders, maar ook het katholieke dagblad *De Tijd* Colijns woorden uitlegden als een sympathiebetuiging aan een sterk gezag in fascistische geest. (Langeveld 2004: 33)

464. Een ‘koninklijke kabinet’ wordt op gezag van de Koning geformeerd, zonder dat de fracties in de Tweede Kamer er aan te pas zijn gekomen. De Londense oorlogskabinetten Gerbrandy I, II en III (september 1940-juni 1945) zijn koninklijke kabinetten, omdat de Tweede Kamer niet meer functioneerde. Ook het eerste naoorlogse kabinet-Schermerhorn/Drees (juni 1945-juli 1946) is als zodanig aan te merken. Het kabinet-Colijn V, dat in juli 1939 na twee dagen zijn ontslag aanbood, is ook als een koninklijk kabinet te beschouwen. Colijn had bij de totstandkoming ervan meer koningin Wilhelmina gehoorzaamd, die hem als minister-president wilde behouden, dan als politicus gehandeld – kijkend naar de politieke verhoudingen van 1939.

465. Uit: *Nationale Unie* van 18 maart 1933.

persoonlijkheden het meest het ideaal van den Leider van een Koninklijk Kabinet, zooals wij dat begeeren, nabijkomt'.⁴⁶⁶ Het voorbeeld hiervoor was het Duitse kabinet-Von Papen.⁴⁶⁷ Dit stemadvies was Gerretson echter niet voldoende. De NU publiceerde in hetzelfde nummer van haar tijdschrift *Nationale Unie* een 'Program van Actie', dat Colijn werd geacht ten uitvoer te brengen zodra hij minister-president van het beoogde koninklijk kabinet zou zijn geworden. Dit programma bevatte de actiepunten die de NU in de periode, voorafgaand aan de verkiezingen, herhaaldelijk naar buiten had gebracht. De belangrijkste twee actiepunten waren: instelling van het ambt van eindverantwoordelijke eerste minister en de instelling van een Corporatieve Raad die taken van het parlement zou overnemen.

Hiermee poogde Gerretson iets unieks, want als zijn plan zou worden gerealiseerd, zou Nederland een majeure stap in fascistische richting zijn opgeschoven – zonder gewelddadige revolutie, zonder bloedvergieten en dit alles zonder ook maar een letter te hoeven wijzigen in de Grondwet. Het resultaat van de verkiezingen van 26 april 1933 zal Gerretson optimistisch gestemd hebben. De Anti-Revolutionaire Partij van Colijn bleek de enige grote politieke partij te zijn die zetelwinst boekte. Omdat daarnaast slechts de kleine, radicale linkse en rechtse partijtjes enige zetelwinst boekten, was de winst van de ARP en Colijn des te opvallender. Gerretson zal met reden gedacht hebben dat het merendeel van rechts en fascistisch Nederland zijn strategie ondersteunde door het stemadvies van de Nationale Unie te volgen. Ook het vervolg van de gebeurtenissen moet hem gesteund hebben: Koningin Wilhelmina benoemde Colijn tot kabinetsformateur die een breed kabinet formeerde, waarin voor het eerst sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog alle grote partijen (met uitzondering van de socialistische SDAP) waren opgenomen. De loop van de gebeurtenissen tot dat moment gaf Gerretson gelijk: de eerste stap was succesvol geweest. Nu was het zaak het momentum vast te houden en de volgende stap te zetten.

Dat beoogde Gerretson te doen met zijn boekje *Koninklijk kabinet of dictatuur?* dat vermoedelijk eind januari 1934 verscheen.⁴⁶⁸ A.A. de Jonge

466. Ibid.

467. Te Slaa 1999: 9.

468. Gerretson zelf noemde deze uitgave een 'open brief aan Dr. H. Colijn' (*Algemeen Handelsblad*, 10 februari 1934). Tot nu toe vindt men in de literatuur als verschijningsjaar 1933 weergegeven. Dat acht ik onjuist. *Brinkman's Catalogus van Boeken 1931-1935* geeft 1934 als jaar van verschijnen, in *Het Vaderland* van 15 januari 1934 wordt geschreven dat *Koninklijk Kabinet of Dictatuur?* van Gerretson 'binnenkort' zal verschijnen en de eerste besprekingen ervan verschijnen medio februari 1934 in de landelijke dagbladen.

noemde dit ‘één der merkwaardigste geschriften uit die tijd’ en hij heeft gelijk.⁴⁶⁹ In deze uitgave (bevattende een verzameling van na de verkiezingen van april 1933 gehouden lezingen, licht bewerkt voor de publicatie in boekvorm) probeerde Gerretson *in politicis* de kwadratuur van de cirkel te realiseren: beëindiging van de parlementaire democratie en invoering van het corporatieve fascisme in Nederland – zonder staatsgreep en zonder revolutie. Ware het gelukt, het zou uniek in de West-Europese politieke traditie geweest zijn. Maar het lukte niet.

In zijn boekje gaf Gerretson de richting aan die Colijn zou moeten inslaan. Essentieel voor Gerretsons opvatting is dat het bestaande politiek stelsel in Nederland verouderd en onmachtig is geworden: ‘afgezien van de eischen van het oogenblik is een volharden bij het bestaande staatsbestel nòch wenschelijk nòch mogelijk.’⁴⁷⁰ Het bestel dat Gerretson nastreeft is een ‘corporatief staatsbestel’.⁴⁷¹ Dat dit bestel desgewenst op autoritaire wijze wordt ingevoerd, acht Gerretson geen bezwaar: ‘Het is waar, dat de dictatuur voor mij geen schrikbeeld is.’⁴⁷² Hij accepteert slechts één manier om het probleem tussen regering en parlement op te lossen: versterking van de regeringsmacht ten koste van de macht van het parlement. Dit achtte hij niet ongrondwettig, want omdat in laatste instantie het gezag bij de Koning berust hoeft de regering – immers tot stand gekomen met behulp van een door de Koning aangestelde formateur – geen verantwoording af te leggen aan het parlement. Het enige dat voor Gerretson werkelijk telde, was de consensus tussen vorst en volk.⁴⁷³ Zijn betoog komt er op neer dat voor de door hem gewenste (op autoritaire leest geschoeide) herinrichting van het Nederlandse staatsbestel geen fascistische revolutie nodig was, en evenmin een grondwetsherziening. Toch was ook Gerretson uiteindelijk niet bang voor een revolutie, mocht dit nodig blijken: ‘Dit doel [Herstel van het overwicht van de Kroon op het parlement – WH] moet derhalve, hoe dan ook, worden verwezenlijkt; zoo mogelijk langs anti-revolutionairen, zoo noodig langs revolutionairen weg’.⁴⁷⁴ In Gerretsons ogen hoefde Colijn niet méér te doen, dan zich op te stellen als een Nederlandse krachtfiguur à la Mussolini en de confrontatie met de volksvertegenwoordiging aan te gaan.⁴⁷⁵ Zo zou het overwicht van de

469. De Jonge 1968-I: 157.

470. Gerretson 1934: 6.

471. Ibid., 10.

472. Ibid., 11.

473. Ibid., 100-101.

474. Ibid., 53.

475. Van Dijk 1999-I: 76.

regering op het parlement definitief kunnen worden veilig gesteld, zodat de ‘onvruchtbaarheid van het parlementaire stelsel’ zou kunnen worden beëindigd.⁴⁷⁶

Het ging anders. Colijn voelde er niets voor de Nederlandse Mussolini te worden. Hij liet Gerretson per brief van 28 januari 1934 weten het met zeer veel uit diens open brief eens te zijn, maar liet achterwege te zeggen welke punten hij bedoelde.⁴⁷⁷ Hij zal het, als doorgewinterde economische liberaal, in ieder geval fundamenteel oneens zijn geweest met de corporatieve uitgangspunten van het fascisme. Wel blijkt uit zijn brief dat Colijn meende dat het positief zou zijn als staatsrechtelijke veranderingen in anti-democratische zin zouden kunnen worden doorgevoerd.⁴⁷⁸ Interessant in dit verband is een opmerking van Colijns biograaf, Herman Langeveld, die schrijft: ‘Opnieuw manifesteerde zich hier Gerretsons neiging zijn anti-democratische opvattingen als antirevolutionair te presenteren’.⁴⁷⁹ Ik acht het echter niet ondenkbaar dat Gerretsons wijze van presenteren getuigt van een goed inzicht in de wezenskenmerken van het fascisme, dat mede vanuit een diepgevoelde onvrede met Verlichting en Franse Revolutie ontstond. Morgan noemde het fascisme ook niet voor niets voortkomende uit een ‘reaction against reason’.⁴⁸⁰ Hoewel enig autoritair optreden de politicus Colijn niet vreemd was, leek het bewust scheppen van een conflict met het parlement hem niet de juiste wijze om Nederland vooruit te helpen. Colijns optreden als ‘krachtfiguur’, zijn voorzichtige voorkeur voor onderdelen van Mussolini’s fascisme en zijn autocratische neigingen werden ingeperkt door zijn wens zich niet buiten de bestaande wetgeving op te stellen. Colijn was zodoende een typisch voorbeeld van een rechts en autocratisch politicus die enerzijds open stond voor wat hij beschouwde als de positieve punten van het fascisme, maar die anderzijds zijn vertrouwen in de monarchie en in behoedzame staatshervormingen binnen de kaders van de door hem gekoesterde parlementaire democratie niet wenste op te geven.⁴⁸¹

476. Gerretson 1934: 103. Interessant in dezen is dat Gerretson zich mede beroept op de opvattingen van Valckenier Kips, die als een voorloper van het Nederlandse fascisme kan worden beschouwd – dit kwam eerder reeds aan de orde.

477. ‘Met *zeer* veel stem ik in.’ (Onderstreping van Colijn. In: Archief F.C. Gerretson, Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 458 Gerretson, nummer toegang 2.21.246, inventarisnummer 730). Zie ook: Van Dijk 1999: 76-77.

478. Als in vorige noot, zie ook Langeveld 2004: 49.

479. Langeveld 2004: 50.

480. Morgan 2003: 19 en 22.

481. ‘The new right advocated authoritarian government, but hesitated to embrace radical

Ook de reacties uit de pers zal Gerretson als teleurstellend hebben ervaren. Publicatie van de artikelen (die later in bewerkte vorm zouden worden samengevoegd in *Koninklijk kabinet of dictatuur?*) in de *Nationale Unie* gedurende de tweede helft van 1933, leidde al tot felle polemieken in de dagbladpers. Gerretson vond weinig steun voor zijn denkbeelden. Na publicatie van *Koninklijk kabinet of dictatuur?* werd op de voorpagina van *Het Vaderland* met veel omhaal van woorden bepleit om Gerretsons ideeën over een staatsrechthervorming nader te bestuderen – dus op de lange baan te schuiven. Ook signaleert de anonieme auteur ‘een corporatief addertje onder het geleerde gras’ zodat al met al Gerretsons brochure als interessant, maar nutteloos wordt beschouwd.⁴⁸² In het *Algemeen Handelsblad* werd Gerretson verweten met zijn brochure een bijdrage te hebben geleverd aan de vergroting van de verwarring ten aanzien van de positie van de Koning in een weifelend staatsbestel. Daarnaast werd hem nagedragen dat zijn betoog geen nadere toelichting over de praktische consequenties ervan bevatte.⁴⁸³ Op de voorpagina schreef *De Tijd* dat de basis van Gerretsons betoog onjuist was, dat hij geen bewijs aanvoerde voor wat hij schreef en dat mede daardoor zijn betoog in zijn geheel verwerpelijk was.⁴⁸⁴

Daarbij bleef het. Gerretsons inventieve actie bloedde dood. Nooit leek Nederland dichterbij een fascistisch staatsbestel. Ziende dat hij alleen was komen te staan en dat hij een doodlopende weg was ingeslagen, gebruikte Gerretson begin 1934 het ambtenarenverbod van 1933 om uit het Nederlandse fascisme te retireren – hoewel hij als bijzonder hoogleraar geen ambtenaar was.⁴⁸⁵ Dat deed hij overigens op een geheel eigen wijze, karakteristiek voor zijn wereldvreemde optreden als fascist. Hij publiceerde in een groot aantal dagbladen op 7 maart 1934 een lang artikel, waarin hij uiteenzette waarom het ambtenarenverbod voor de Nationale Unie op verkeerde gronden berustte, omdat de NU slechts het beste met de natie voorhad. Buigen voor de eis van de overheid om geen geweld tegen haar te gebruiken, kon Gerretson echter niet, omdat naar zijn mening de overheid slechts dient te worden gehoorzaamd zo lang als deze overheid zelf binnen wettige kaders blijft opereren en er zou een situatie kunnen ontstaan waar dit niet het geval

and novel forms of dictatorship and normally relied either on monarchism or Catholic neocorporatism, or some combination thereof.’ (Stanley G. Payne, ‘Fascism as a “generic” concept’. In: Kallis 2003: 87)

482. *Het Vaderland*, 23 januari 1934.

483. *Algemeen Handelsblad*, 27 januari 1934.

484. *De Tijd*, 1 februari 1934.

485. Henssen 1983: 75.

was – hierbij verwees Gerretson fijntjes naar Willem van Oranje die zo’n 350 jaar eerder de wettige vorst Filips II ontrouw was geworden en die daardoor aan de wieg stond van het huidige Nederland.⁴⁸⁶

Zonder de niet-aflattende voorbereidende inzet van Horace van Gybland Oosterhoff was het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH) er vermoedelijk nooit gekomen. Horace Hugo Alexander van Gybland Oosterhoff (1887-1937) doorliep na het gymnasium een universitaire opleiding die leidde tot een dubbele promotie, in de rechtsgeleerdheid en in de staatswetenschappen. Eerst was hij werkzaam bij de overheid, daarna (samen met Gerretson) privé-secretaris van Colijn, directeur van de BPM. Tijdens de Troelstra-revolutie in november 1918 gaf hij samen met Gerretson leiding aan een groepje protestants-christelijke jongeren, die bij de regering aandrongen op het tijdig nemen van tegenmaatregelen. Van 1925 tot zijn overlijden was hij secretaris van het curatorium van de als conservatief bekend staande Indologische Faculteit Utrecht, waar Gerretson doceerde. Ook was hij redacteur en initiatiefnemer van het blad *De Rijkseenheid*, een conservatief-nationalistisch tijdschrift waarvan de ondertitel luidde: ‘Staatkundig economisch weekblad ter versterking van de banden tusschen Nederland en de Indiën’. De doelstelling ervan was duidelijk: ‘Nederland en de koloniën in de West en de Oost waren onlosmakelijk met elkaar verbonden, en zonder de één zou de ander geen gezonde ontwikkeling kunnen doormaken’. Op de weg naar zelfstandigheid zouden de bewoners van de Oost en de West uit deze hoek weinig steun te verwachten hebben. Hij was de initiator en de drijvende kracht achter het Verbond voor Nationaal Herstel. Vanaf het begin tot aan zijn vroege en onverwachte dood in 1937 was hij de vice-voorzitter ervan. Na zijn overlijden zou het Verbond snel aan invloed inboeten.⁴⁸⁷

Vanaf 1931 was Van Gybland Oosterhoff bezig met zijn pogingen om prominente, nationaal-denkende conservatieven samen te brengen. Eerst streefde hij naar een studiegenootschap, waarbij hem iets vergelijkbaars als de Nationale Unie (inhoudelijk-politiek gezien uit dezelfde hoek) voor ogen zal hebben gestaan. Het was zijn bedoeling iets te doen aan wat hij zag als ondermijnende krachten in de samenleving: oprukkend bolsjewisme, verslap-

486. *Het Vaderland* van 7 maart 1934, ochtendblad en Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, documentnummer 11494a, 27 juni 1934.

487. J. Bosmans, ‘Oosterhoff, Horace Hugo Alexander (1887-1937)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 433-434. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/oosterhoff> [12-11-2013])

ping van het koloniale beleid en het in kracht toenemende antimilitarisme. In zijn zoektocht richtte Van Gybland Oosterhoff zich onder meer op personen uit behoudende organisaties: mederedacteurs van *De Rijkseenheid*, leden van de Nationale Unie, het Nationaal Jongeren Verbond en diverse Burgerwachtorganisaties.⁴⁸⁸ Ook benaderde hij een aantal conservatieve CHU'ers (waaronder Gerretson) en enige prominente fascistten, onder wie Blok, Pierson⁴⁸⁹ en Mussert. Het lukte hem echter niet de beoogde studieclub tot leven te laten komen. Daarop wijzigde hij zijn streven: hij wilde nu een politieke partij oprichten, die als een natuurlijk thuis zou moeten fungeren voor nationalistten en conservatieven. In november 1932 vond een eerste bijeenkomst van geïnteresseerden plaats, onder de naam Nationale Herstel Concentratie. Dit leidde dan uiteindelijk tot de oprichting op 28 januari 1933 van het Verbond voor Nationaal Herstel, dat 'gedurende de jaren dertig met wisselend succes in de schemerzone tussen autoritair-conservatisme en fascisme'⁴⁹⁰

488. Dit Nationaal Jongeren Verbond was opgericht in 1927. Het wilde onafhankelijk zijn van iedere politieke en godsdienstige overtuiging, het was in zijn weinige daden zeer conservatief en sterk verbonden met het Vorstenhuis en met de nationale defensie. In een pamflet uit 1930 stond: 'Het Nationaal Jongeren Verbond streeft geen politieke richting na' en heeft tot overtuiging 'dat alleen een volle waardeering van ons Vorstenhuis en een krachtig eensgezind streven in het algemeen belang een zoo groot mogelijke zekerheid geven voor het welzijn van het Nederlandsche Volk.' (Archief J.A. Baars, BHIC-334, inv. nr. 503)

489. Jan Lodewijk Pierson (1893-1979) was een Nederlandse japanoloog, dichter, schrijver en publicist. Hij was de zoon van Jan Lodewijk Pierson Sr., een Amsterdamse bankier, en een kleinzoon van Allard Pierson. Hij doorliep de HBS in Hilversum en was reserve-officier bij de artillerie tijdens de Eerste Wereldoorlog. In die tijd schreef hij poëzie en experimenteel proza, gepubliceerd onder het pseudoniem J.L. Gregory. Daarnaast schreef hij boeken over de spoorwegen in Canada en over Egyptologie. Pierson verbleef begin jaren twintig enige tijd in Japan, en studeerde daarna aan de Universiteit Leiden af in de Japanse taal- en letterkunde. In 1929 promoveerde hij. Kort daarna werd hij in Utrecht benoemd tot bijzonder hoogleraar. Pierson was getrouwd met de schrijfster Lucy Mary Franssen (1878-1959), die onder het pseudoniem Ellen Forest een aantal romans schreef. Ook vertaalde zij een viertal Italiaanse boeken over Benito Mussolini, met wie zij en haar man bevriend waren. Vanaf het einde van de jaren twintig toonde Pierson zich geïnteresseerd in het fascisme. In de jaren 1932-1933 was hij actief in Laren en Hilversum voor de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) van Anton Mussert. Na de oorlog publiceerde J.L. Pierson nog verschillende japanologische werken. (Informatie uit: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*. Amsterdam, 1938, p. 1152 en uit Kettmann 1999: 33.)

490. Zie: http://www.historici.nl/pdf/kpp/verbond_voor_nationaal_herstel.pdf. Geraadpleegd september 2014.

opereerde. A.A. de Jonge meende dat de ideologie van het VNH ‘geheel in fascistische geest’ was.⁴⁹¹

Vaandeldrager van het VNH werd de in behoudende kringen gezagrijke oud-generaal C.J. Snijders. In de begintijd van het VNH fungeerde de partij als een alternatief voor conservatieve nationalisten voor wie de NSB te platvloers was. De maatschappelijke positie van de leden van de groep van initiatiefnemers, samen met het gematigde fascisme in het partijprogramma, zorgden daarvoor.⁴⁹² Hoewel de term ‘fascisme’ niet voorkwam in het eerste Manifest van het VNH, bevatte het wel een aantal fascistisch-klinkende uitlatingen, zoals ‘Onze Maatschappij is doodziek, zij lijdt in al haar geledingen. Partijzucht en klassegeest vierten hoogtij. Het gezag wordt neergehaald.’ en

De eenige wijze, waarop aan de bovengeschetste wantoestanden in Staat en Maatschappij paal en perk kan worden gesteld, is de wedergeboorte van de Nationale Gedachte. Er zal dus moeten komen een Nationaal Réveil: dat beteekent een omzetting van de geesteshouding; dat beteekent het scheppen van een nieuwe orde in Staat en Maatschappij. Oude partijtegenstellingen, die zich overleefd hebben, dienen te verdwijnen. Wij staan in een nieuwen tijd, met gansch andere levensvraagstukken dan in de vorige en het begin dezer eeuw.⁴⁹³

Met Snijders als lijsttrekker behaalde het VNH bij de Tweede-Kamerverkiezingen van april 1933 één zetel – weliswaar geen imponerende uitslag, maar wel het meest succesvolle verkiezingsresultaat van een niet-confessionele partij sinds 1918.⁴⁹⁴ Niet Snijders (die zich daarvoor te oud voelde) werd Ka-

491. De Jonge 1968-I: 186 en 263.

492. Zo zaten in het eerste hoofdbestuur een luitenant-generaal, een kapitein-luitenant ter zee, een kapitein ter zee buiten dienst en een aantal gepromoveerde juristen. (https://www.historici.nl/pdf/kpp/illustraties/verbond_voor_nationaal_herstel/programma2.pdf. Geraadpleegd augustus 2016)

493. https://www.historici.nl/pdf/kpp/illustraties/verbond_voor_nationaal_herstel/programma2.pdf. Geraadpleegd augustus 2016.

494. Vossen 2005: 268. De auteur betoogt daar onder meer dat het VNH zich trachtte te onderscheiden van Musserts NSB door gebruik te maken van ‘een eigen, “vaderlandse” stijl, waarin oranje vlaggen en lintjes, de verering van vaderlandse helden als Michiel de Ruyter en Willem van Oranje en het zingen van vaderlandse liederen een prominente plaats innamen’ (Vossen 2005: 266). Naar mijn mening trachtte juist ook de NSB zich op een dergelijke wijze te presenteren, zodat ik hier juist geen verschil tussen NSB en VNH constateer.

merlid, maar de als fascist bekend staande mr. dr. W.M. Westerman. Hij zou in steeds sterkere mate aansturen op een fusie met de NSB.

Van Gybland Oosterhoff bleef de spil van de partij. Eind 1933 had het VNH tussen de vier- en vijfduizend leden, een aantal dat in de jaren daarna zou verminderen. Na 1935 zakte het partijleven langzaam in. De klap die het plotse overlijden van haar drijvende kracht, Van Gybland Oosterhoff, begin 1937 teweegbracht, kwam de partij niet meer te boven. De feitelijke leiding kwam nu in handen van P.C.L. Eschauzier (lid van de Haagse gemeenteraad) en de filosoof W. Emmens. Het VNH definieerde zichzelf daarna als studieclub met het tijdschrift *Nationaal Herstel*. Na de Duitse inval bleef het nog enige tijd verschijnen, nu onder redactie van L.M.E.H.J. Geradts en Eschauzier. Na de Duitse inval trachtte het VNH nog een rol te spelen als drijvende kracht achter de vorming van een nieuw front samen met de Nederlandsche Unie en het Nationaal Front. Het leidde tot niets. Op last van de Duitse bezetter werd het Verbond voor Nationaal Herstel op 19 juni 1941 officieel opgeheven.⁴⁹⁵

Inzake de aanwezigheid van componenten uit het *fascist minimum* in het ideeëngoed van het VNH valt op dat het palingenetisch en ultranationalistisch was.⁴⁹⁶ Populistisch was het niet, hetgeen zal samenhangen met de conservatieve herkomst van het Verbond. Ook revolutionair was het VNH niet.

Dat het fascisme steeds meer in de publieke belangstelling kwam te staan, zorgde er ook voor dat het een aantrekkingskracht begon uit te oefenen op partijen die zich er graag mee wensten te verbinden vanuit de hoop er verkiezingswinst uit te halen. Zo ook de Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij. In 1917 werd de Plattelandersbond opgericht. Vanaf 1918 was zij aanwezig in de Tweede Kamer. De partij hield zich voornamelijk bezig met het behartigen van de belangen der boeren. Geaccepteerd door de andere politieke partijen werd de Plattelandersbond nooit, vooral wegens het uitzonderlijke en zeer onparlementaire gedrag van haar voorman, Arend Braat. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van april 1933 bleek de Plattelandersbond haar naam te hebben veranderd in Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij (NBTM). De achtergrond van deze naamsverandering is onbe-

495. https://www.historici.nl/pdf/kpp/verbond_voor_nationaal_herstel.pdf. Geraadpleegd augustus 2016.

496. 'Wij wensen en verwachten een Nationaal Réveil; een Nationaal Herstel en de nationale Staat'. In: https://www.historici.nl/pdf/kpp/illustraties/verbond_voor_nationaal_herstel/programma2.pdf. Geraadpleegd oktober 2016.

kend. Ook was er een nieuwe werk- en beginselprogramma aangenomen. Behalve de boer was nu ook de middenstander de doelgroep van de partij geworden. De reden dat de NBTM hier wordt vermeld is dat de naamswijziging gepaard ging met een ideologische koerswijziging: men nam nu openlijk afstand van de parlementaire democratie, koos voor een ‘nationale politiek’, afschaffing van het algemeen kiesrecht en de invoering van ‘corporatistische vakvertegenwoordiging’. Na 1935 belandde de NBTM in het vaarwater van de NSB en na 1937 ontbreekt ieder spoor van de partij.⁴⁹⁷

Ook in Friesland bleken fascistten actief. Het Frysk Fascisten Front (FFF) werd in mei 1933 in het leven geroepen door R.P. Sybesma (dichter-veearts), J.J. van Weringh⁴⁹⁸ en J.M. van der Goot (kandidaat-notaris te Sondel).

Rintje Pieter Sybesma (1894-1975) studeerde diergeneeskunde in Utrecht. Vervolgens vestigde hij zich als dierenarts te Heerenveen. Samen met Douwe Kalma⁴⁹⁹ was hij actief in de Jongfriese Beweging, waarvan hij de belangrijkste dichter was. Hij schreef daarnaast impressionistisch proza. Samen met H.J. Brouwer redigeerde hij in de jaren 1926-1929 het tijdschrift *De Holder*. In maart 1933 meldde hij zich aan als lid van de Nationaal-Socialistische Beweging van Mussert. In 1940 werd hij lid van de NSNAP. Hij trad later toe tot de Nederlandsche SS en in 1944 werd hij lid van de Landwacht. Direct na de meidagen van 1940 schreef hij enkele Friese verzen die in 1941 in het Duits vertaald, verschenen bij ‘Verlag Grenze und Ausland’ in Berlijn. Uit de gedichten sprak de gedrevenheid van de nationaalsocialist die van zijn bewondering blijk gaf over de Duitse militaire suprematie en die hoopte dat na ‘de tiende mei’ de lang-verwachte nieuwe tijd was aangebroken. In het Duitse Weimar, de stad van Schiller en Goethe, organiseerde Hitlers propagandaminister Joseph Goebbels sinds 1938 dichterbijeenkomsten. Uit Nederland mochten Henri Bruning en Sybesma deelnemen. In de dichtbundel *De swetten útlein* (‘de grenzen verlegd’, 1942) bezong Sybesma in lyrische bewoordingen het heil van de SS. In datzelfde jaar ontving Sybesma de Harmen-Sytstraprijs, een door het nationaalsocialistische

497. <https://www.historici.nl/pdf/kpp/plattelandersbond.pdf>. Geraadpleegd augustus 2016.

498. Johannes Jacobus van Weringh (1911-1987). In 1965 promoveerde hij in Utrecht tot doctor in de letteren op *Heliand and Diatessaron*.

499. Voor Douwe Kalma (1896-1953), actief pleitbezorger van de ‘Friese zaak’, zie <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/kalma>. Geraadpleegd april 2016.

Departement van Volksvoorlichting en Kunsten ingestelde literaire prijs die was bedoeld om de Friese letteren te eren.⁵⁰⁰

Jan Melles van der Goot (1903-1940) was een van die merkwaardige warhoofden op wie het fascisme een bijzonder aantrekkingskracht uitoefende. Van beroep was hij kandidaat-notaris te Sondel, later te Heerenveen. Hij viel op door zijn slechte lichamelijke conditie (waarschijnlijk een gevolg van zijn morfine-verslaving) en door zijn gedrag van een slecht geklede dorpszonderling, eeuwig op zoek naar een vrouw die hij nooit zou krijgen. Van reactionair publicist in de Friese Beweging groeide hij uiteindelijk uit tot invloedrijk nationaal-socialistisch ideoloog in Friesland. Hij smeedde zijn eigen variant van het nationaal-socialisme, genaamd nationaal-naturalisme, met als kenmerken ‘natuur boven cultuur’, en een terugkeer naar de natuurlijke orde met een zuiver sterk Fries ras – en daarmee bedoelde hij niet het bekende koeienras. Direct na de Duitse inval in mei 1940 bezocht hij rijkscommissaris Seyss-Inquart om bij hem de Friese onafhankelijkheid af te dwingen. Het lukte niet. Enkele dagen later stierf hij, vermoedelijk aan een overdosis morfine.⁵⁰¹ In een verklaring die aan de pers werd gezonden staat te lezen:

Wij kunnen niet langer wachten met den strijd voor een nieuw, jong en heerlijk Friesland. Iederen dag, dat wij de politieke partijen hun gang laten gaan, zaaien deze meer haat en nijd onder het Friesche volk. De politieke partijen zijn het ongeluk van Friesland. [...] En wij gelooven aan onszelven, wij zijn niet zoo lamlendig als zoovele Friezen, die meenen, dat alles, zal het goed zijn, uit Holland moet komen.⁵⁰²

Uit de verklaring blijkt niet waarom men zich fascistisch noemde. De genoemde onvrede met de contemporaine politieke situatie is op zichzelf immers niet voldoende reden om het fascisme te omarmen. De reden waarom men zich niet wenst aan te sluiten bij de bestaande ‘Hollandsche’ fascistische partijen, lag gelegen in de voortdurende onenigheid binnen die partijen en dat

500. Informatie uit Pieter Jan Verstraete, ‘Rintsje Piter Sybesma: een Fries nationalist verdwaald in de politiek’, in: *De Nederlanden ‘Extra Muros’*, vol. 26 (2004), p. 63-76 en uit http://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_1276.php. Geradpleegd september 2014

501. Informatie uit Zondergeld 1978: 191. ‘In Memoriam’ in *Het Nationale Dagblad*, 31 juli 1940.

502. *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 juni 1933.

het er in de loop der tijd zoveel zijn geworden die alle met elkaar overhoop liggen. Daar moesten de Friezen blijkbaar niets van hebben. Anderhalf jaar later fuseerde het Frysk Fascisten Front met het Fryske Front van Douwe Kalma, ook opgericht in mei-juni 1933. De reden voor de fusie:

De Friesche fascistien hebben destijds dien naam aangenomen als symbool van den nieuwen ‘volkschen’ geest, die over Europa was gekomen. Echter is het langzamerhand aldus geworden, dat het woord ‘fascisme’ een buitenlandsch staatsysteem van dictatuur beduidt, dat voor Friesland niet te aanvaarden is. Zoo beschouwd, gaf de naam ‘fascisme’ aanleiding tot veel wanbegrip. Doel van het ‘Fryske Front’ is de studie van en voorlichting over Friesche sociaaleconomische kwesties. [...] Uiteraard is nu de band met de Hollandsche fascistien-organisaties verbroken.⁵⁰³

Desondanks zal ook het Fryske Front onder Douwe Kalma in de oorlog aan de kant van de bezetter belanden.

Hoewel de fascistien er tot 1933 niet in waren geslaagd zich aaneen te sluiten tot een brede volksbeweging zag het er gaandeweg dat jaar toch naar uit dat het fascisme zou doorbreken en zich zou weten te vestigen als een reële politieke machtsfactor. De kranten stonden dagelijks vol met artikelen over de al dan niet gevreesde of verwachte opkomst van het fascisme.⁵⁰⁴ Het jaar werd

503. Ibid., 4 januari 1935.

504. De databank ‘Kranten 1618-1995’ (<http://www.delpher.nl/nl/kranten>, geraadpleegd november 2014) geeft op de zoektermen ‘fascisme’ en ‘nationaal-socialisme’ de volgende resultaten over de jaren 1930-1939:

<i>fascisme</i>	<i>nationaal-socialisme</i>	<i>totaal</i>
1930 – 2.313	1930 – 95	1930 – 2.408
1931 – 2.446	1931 – 286	1931 – 2.732
1932 – 2.758	1932 – 761	1932 – 3.519
1933 – 10.374	1933 – 3.105	1933 – 13.476
1934 – 7.567	1934 – 3.810	1934 – 11.377
1935 – 6.493	1935 – 2.413	1935 – 8.906
1936 – 5.734	1936 – 2.503	1936 – 8.237
1937 – 4.408	1937 – 2.515	1937 – 6.923
1938 – 5.131	1938 – 2.963	1938 – 8.094
1939 – 3.562	1939 – 2.591	1939 – 6.153

Het evidente ‘topjaar’ voor het fascisme is 1933. Dat de daling ná 1933 van de resulta-

gekenschetst door vele gebeurtenissen. Ik geef een summiere tijdlijn, bevattende de hoogtepunten inzake de opkomst en de groet van het fascisme, met daarnaast de (tegen)maatregelen van de Nederlandse overheid.

Op 7 januari van dat jaar trad de NSB voor het eerst officieel naar buiten met haar eerste landdag (600 deelnemers) en met haar weekblad *Volk en Vaderland*.⁵⁰⁵ De Nederlandse regering reageerde bliksemsnel: nog diezelfde maand werd het Nederlandse militairen verboden lid te zijn van weerbaarheidsorganisaties, verbonden aan fascistische en nationaalsocialistische groeperingen. Eind januari werd Adolf Hitler Duitslands nationaalsocialistische Rijkskanselier – en de bekendmaking van dat feit zal menig Nederlandse fascist en nationaalsocialist als muziek in de oren hebben geklonken. Naast Italië was Duitsland immers al het tweede Europese land dat het fascisme omarmd had. Voorafgaand aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 26 april 1933 werd het op 20 februari aan leden van marine en landmacht verboden om aan politieke bijeenkomsten deel te nemen. Drie weken later, op 12 maart, werd het Nederlandse militairen verboden lid te zijn van fascistische organisaties of hun vergaderingen bij te wonen. Bij de verkiezingen van 26 april kreeg het fascistische Verbond voor Nationaal Herstel een kamerzetel. Colijn, de ‘sterke man’, won voor zijn ARP twee zetels en hij werd premier van het kabinet Colijn-2. Op 22 mei van dat jaar werd het ‘ambtenarenverbod’ afgekondigd: dienaren van de overheid mochten niet langer lid zijn van die politieke partijen die op een nader te publiceren datum (dat werd: 27 juli) op een lijst waren opgenomen. In eerste instantie ontbrak de NSB – zij werd eind december alsnog aan de lijst toegevoegd.⁵⁰⁶ Op 26 juli stelde de Nederlandse regering voor om een verbod op politieke uniformen in te stellen, een voorstel dat op 12 september 1933 door de Tweede Kamer werd goedgekeurd. Op 7 oktober volgde de tweede landdag van de NSB. Ditmaal waren er 6000 deelnemers – maar liefst tien maal zoveel als begin dat jaar! Op 30 december 1933 werd het lidmaatschap van onder meer de NSB en voor alle ambtenaren verboden.

Op basis van dit summier geschetste verloop van de gebeurtenissen zal de tijdgenoot hebben kunnen denken dat het fascisme op het punt stond de macht te verwerven en dat daardoor de afwerende reacties van de Nederlandse overheid zijn ingegeven. Ook fascistten zelf zullen hebben gedacht dat hun

ten van de zoekterm ‘fascisme’ niet wordt veroorzaakt door een stijging ná 1933 van een soortgelijke cijferreeks op basis van de zoekterm ‘nationaal-socialisme’ blijkt uit de cijferreeks van de middelste kolom.

505. Een uitstekend gekozen titel die twee van de vier kernwoorden van het *fascist minimum* bevat: *palingenetic form of populist* (volk) *ultra-nationalism* (vaderland).

506. De Jong 1969-1994, deel I: 292-293.

moment aanstaande was. Toch – en de teleurstelling zal formidabel zijn geweest – gebeurde er niets. Colijn bleef de sterke man, maar hij liet zich niet door Gerretson meeslepen, een ongewis fascistisch avontuur in. De NSB groeide weliswaar snel, maar politieke macht leverde die groei niet op, want Mussert had besloten niet aan de Kamerverkiezingen van 1933 mee te doen – een strategische misser van de al te voorzichtige Mussert die daarmee zijn NSB de mogelijkheid ontnam om te profiteren van het gunstige politieke en publicitaire getij.⁵⁰⁷ De andere grote speler op het fascistische veld was de ANFB van Baars. Zijn partij was er niet in geslaagd een heldere ideologische lijn uit te zetten, waardoor er voortdurend gekrakeel in de eigen gelederen was. In de zomer van 1933 leverde Baars zijn ANFB uit aan de ‘professorenclub’ van de Nationale Unie en samen gingen zij verder als Corporatieve Concentratie – die ook al niets opleverde. Tegen het eind van dat jaar werd de Fascistische Storm Afdeling van de ANFB (een met de Duitse SA en de WA van de NSB vergelijkbare eenheid, bedoeld om de strijd door middel van straatgevechten aan te gaan) opgeheven, een uiterste poging om het revolutionaire aspect van het fascisme uit te bannen.⁵⁰⁸ Het mocht niet baten. Men voelde het elan wegvloeien en menig fascist zal zich hebben gerealiseerd dat de keuze voor de weg van de legaliteit geen succes had geboekt. Radicalisering werd onvermijdelijk.

3.4.4. Radicalisering (1934-1939)

In deze voorlaatste periode van het Nederlandse fascisme zien we de professoren terugkeren naar de studeerkamer. De resterende fascistische radicaliseren verder in snel tempo, mede onder invloed van het sterk opkomende nationaalsocialisme in Duitsland.

Het Nederlandse fascisme kan als een afvalrace worden gezien. De kunstenaars en de jongeren vielen als eersten af: zij zullen niet gecharmeerd

507. Mussert schreef in *Volk en Vaderland* van 25 maart 1933:

Wij bewijzen ons volk, noch onze beweging er een dienst mede, wanneer wij de tientallen partijen en partijtjes, die ernaar hunkeren om in de Kamer te komen met één zouden vermeerderen. Wij, die als beweging nauwelijks een jaar oud zijn, zouden slechts over één of over enkele Kamerzetels de beschikking krijgen. [...] De Nationaal Socialistische Beweging doet dus aan de verkiezing van leden der Tweede Kamer dit jaar niet mede.

508. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, documentnummer 08152a, 19 februari 1934.

zijn geweest van de minutieuze haarkloverijen die in Nederland met zijn honderden jaren geschiedenis van afsplitsingen aan de orde van de dag waren en die ook in het jonge fascisme naar voren kwamen. Ook hielden zij niet van ernstige, lange en veelvuldige vergaderingen, waar de ‘hoeden’ juist zo in excelleerden. Na de half-serieuze ‘grap’ van de Rapaille Partij zijn de kunstenaars en jongeren niet teruggekeerd op de rechterzijde van het politieke strijdtoneel. Als tweede vielen vervolgens de ‘petten’ af, die natuurlijk niet op konden tegen het geld en de relaties van de ‘hoeden’. In de categorie van de ‘petten’ bevonden zich overigens wel de activistische fascistenvan-de-daad, die later een onderdak zouden vinden in Zwart Front en in de NSNAP. Uiteindelijk bleven over na de Tweede Kamerverkiezingen van april 1933 het Verbond voor Nationaal Herstel (voormannen: Van Gybland Oosterhoff, oud-generaal Snijders en Westerman) en de Nationaal-Socialistische Beweging van Anton Mussert. Deze laatste ging er niet voor niets zo prat op dat heren van opleiding, geld en stand met liefst dubbele namen als prof. dr. J.H. Valckenier Kips, M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d’Ansembourg en mr. dr. M.M. Rost van Tonningen hun naam wilden verbinden aan zijn beweging. Mussert was van nature geneigd zich naar de ‘hoeden’ te richten en de ‘petten’ zijn in de NSB nooit ruim vertegenwoordigd geweest.⁵⁰⁹ Maar noch de ‘hoeden’, noch de ‘petten’ zijn er uiteindelijk in geslaagd om, zoals dat tegenwoordig wordt genoemd, het ‘maatschappelijke middenveld’ of de arbeidersklasse aan zich te binden. Mede daarom werden fascisme en nationaalsocialisme in Nederland nooit de massabeweging die in Italië en Duitsland konden ontstaan. Ook de verzuiling en de eenduidige opstelling van de nationale overheid met een uniform- en ambtenarenverbod hebben als bescherming tegen extreemrechts gefungeerd.

Net zoals in de voorgaande jaren bleek het ook in deze voorlaatste periode van het Nederlandse fascisme onmogelijk om tot samenwerking te komen. Opnieuw zagen vele kleine initiatieven het licht – die geen van alle succesvol zijn geweest. Zo verlieten in januari 1934 de Rotterdamse gebroeders Vingerhoets uit onvrede over het gevoerde beleid de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond van Jan Baars. Zij riepen de Neutrale Nederlandsche Fascistenbond (NNF) in het leven. In de anderhalf jaar van haar bestaan heeft de NNF

509. ‘De NSB oefende [vanaf het begin] weinig aantrekkingskracht uit op de arbeiders. Het zou in de jaren die volgden niet veel beter worden.’ (Te Slaa & Klijn 2009: 135)

twee pamfletten het licht doen zien. Medio 1935 hieven de broers hun bond op en gingen over naar Musserts NSB.⁵¹⁰

In de laatste maanden van 1933 vond Alfred Haighton een opvolger voor zijn zieltogende NSNAP-Haighton. Het werd Anton F. Schouten, wiens financieel wanbeheer het eind van de partij betekende. Schouten zelf werd failliet verklaard en hij vertrok met de noorderzon. In Zuid-Limburg vormden deze ontwikkelingen de aanleiding tot het oprichten van een nieuwe fascistische organisatie, genaamd het Nationale Front. De oprichters bepleitten eenheid, opoffering en samenwerking tot het realiseren van een groot nationaal front, strijd tegen alle internationale en – hoewel op christelijke grondslag gefundeerd – alle confessionele partijen, voorts de opheffing van alle bijzondere scholen en een volksvertegenwoordiging op grondslag van de beroepsstanden. De organisatie was antisemitisch gezind en Oranjegezind. De voorzitter was P.M.M.H.H. Wehrens uit Kerkrade, bijgestaan door J.J. Rademacher uit Vaals. In februari 1935 is deze groep, onder leiding van Wehrens en W.Th.M. Goelen overgegaan naar de NSNAP-Kruyt.⁵¹¹

Nadat Baars in april 1934 uit de ANFB werd gezet, richtte hij op 1 mei 1934 de Nederlandsche Fascistische Beweging (NFB) op. Hiermee sloeg hij een meer radicale koers in. Zijn medestrijder was Hooykaas, een voormalig bestuursambtenaar uit Nederlandsch-Indië. Hij gaf een tijdschrift uit dat erg geleek op *De Bezem* van de ANFB: het had weliswaar een bezem als illustratie in de kop van de eerste pagina, maar het woord ‘bezem’ was afwezig. In het allereerste nummer gaf Baars zijn mening over de ANFB en over zijn nieuwe organisatie en wat hij ermee beoogde:

Wij hebben reeds verschillende vormen van fascistische organisaties gekend, onder allerlei namen, het laatst de eens zoo gevreesde A.N.F.B. Deze organisatie leek in den beginnen te kunnen standhouden. Helaas, heeft zij echter in den korten tijd van zes maanden, mede door ondeskundige en onzakelijke leiding, het loodje moeten leggen, en is thans bezig van de politieke markt te verdwijnen. Dit is echter niet alleen de schuld harer leiders, doch ook voor een gedeelte de schuld harer leden, die

510. Archief Wouter Lutkie, KDC-117, inv. nr. 509.

511. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, overzicht 1934/03, p. 6.

door lakschheid en een Jan Saliegeest den waren geest der A.N.F.B. ondermijnden, met alle gevolgen van dien.⁵¹²

Zijn nieuwe NFB stelde zich tot taak te strijden ‘tegen alle misstanden in deze chaotische maatschappij, strijdend met alle wettig geoorloofde middelen’.⁵¹³ In de daarop volgende maanden begon Baars geleidelijk aan van mening te veranderen. Na de zomer van 1934 begon hij in openbare vergaderingen te zeggen dat hij niet langer de legale weg om de macht te verkrijgen, als de enig juiste zag. Hij riep op tot strijd om de macht te verkrijgen, als het niet met legale middelen kon, moest het maar met illegale. Hij was van mening dat het fascistische doel alle benodigde middelen heiligt. Baars gebruikte in deze fase van zijn ontwikkelingsgang de term ‘extreem fascisme’.⁵¹⁴ De kranten uit die tijd deden getrouw verslag van Baars’ activiteiten, steevast onder vermelding van de door Baars gehanteerde term ‘extreem fascisme’. Dat die term inderdaad een nieuwe fase in Baars’ denken met zich meebracht blijkt uit het verslag van een NFB-bijeenkomst op 25 oktober 1934 te Groningen:

Aan het eind van zijn rede merkte de heer Baars nog op, dat het extreem fascisme met alle beschikbare middelen zal trachten te brengen den corporatieven staat en de corporatieve maatschappij, ook langs illegalen weg.⁵¹⁵

Hiermee plaatste Baars zich duidelijk tegenover Musserts NSB, die herhaaldelijk had aangegeven dat voor hem de legale weg de enig juiste was.

Baars’ NFB werd echter een regelrechte mislukking, ondanks het enthousiasme zoals tentoongespreid in het partijblad *NFB De Bezem*. De grote massa van de voormalige leden van de ANFB vergaf het Baars niet dat hij eind 1933, begin 1934 een ongewis avontuur was aangegaan met de ‘heren van de Nationale Unie’ door met hen samen te gaan in de Corporatieve Concentratie. Dit had immers tot gevolg dat het revolutionaire elan van de ANFB zodanig verwaterde dat het onzichtbaar werd. De meer revolutionair-gezinde voormalige ANFB-leden vonden een nieuw tehuis een van de NSNAP’en of wellicht zelfs bij de NSB van Mussert. Na november 1934 werd niets meer

512. *De Bezem – NFB*, 20 juli 1934.

513. *Ibid.*

514. *Algemeen Handelsblad*, 9 oktober 1934.

515. *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 oktober 1934.

vernomen van Baars en zijn NFB. Vanaf die tijd richtte Baars zich op zijn nieuwste geesteskind: het Revolutionair Fascistisch Eenheidsfront (RFE). In oktober 1934 vonden Baars en Kees Frenay elkaar kortstondig in het Revolutionair Fascistisch Eenheidsfront (RFE). Frenay, voordien actief als agressief NSB-propagandist, was uit de NSB gezet omdat de partijleiding meer nadeel dan voordeel van hem ervoer – zijn extremistische uitspraken pasten niet langer bij het fatsoenlijk imago dat de NSB-leiding begon na te streven. Frenay en Baars vonden elkaar in hun afkeer van Musserts burgerlijke NSB en in hun voorkeur voor het zogeheten ‘extreme fascisme’, waarmee zij wilden aangeven dat voor hen de legale weg naar de macht niet meer de voor de hand liggende keuze was. Zij hielden her en der in het land enkele drukbezochte propagandabijeenkomsten. Omdat beide heren nalieten een partijapparaat op te bouwen en een partijprogramma op te stellen, duurde het niet lang voordat ook deze allernieuwste loot aan de revolutionair-fascistische stam kwam te overlijden.⁵¹⁶

In juli 1934 was naar buiten gekomen dat R.F. Groeninx van Zoelen en Louis Felten van zins waren een nieuwe fascistische partij op te richten.⁵¹⁷ Felten was een voormalig NSB’er die wegens financiële malversaties rond Kettmanns toneelstuk ‘De dag die komt’, opgevoerd door het NSB-toneelgezelschap ‘Fascio’, uit de Beweging was gestoten. Zij besloten de restanten van ‘De Vuurslag’ daarvoor te gebruiken, onder de nieuwe naam Nederlandsch Volks Fascisme (NVF). In diezelfde maand schijnen er vanuit de NSB pogingen te zijn ondernomen om tot samenwerking te komen. Van Geelkerken en De Marchant hebben getracht met Groeninx van Zoelen afspraken te maken, maar dit heeft de laatste afgehouden – zijn redenen zijn niet overgeleverd.⁵¹⁸ Nadat Groeninx van Zoelen van het toneel was verdwenen – hij was klaarblijkelijk van mening veranderd over de bestaansgrond van de NVF – vervolgde Felten zijn missie. Hij wilde zijn leden onder NSB-twijfelaars zoeken en hij had natuurlijk nog een rekening met de NSB te vereffenen vanwege zijn roeyement. Met de NVF wilde Felten op christelijke grondslag een fascistische socialistische maatschappij vestigen, zonder het antisemitisme. Zijn initiatief sloeg niet aan en in april 1935 sloot hij zich met de NVF aan bij Zwart Front van Arnold Meijer.

516. *Het Vaderland*, 2 oktober 1934 en *Algemeen Handelsblad*, 13 oktober 1934.

517. *De Tijd*, 3 juli 1934.

518. *Het Vaderland*, 27 juli 1934.

De radicalisering van het Nederlandse fascisme zien we echter niet slechts bij Jan Baars. Ook het antisemitisme van Arnold Meijers Zwart Front, de directe opvolgster van Baars' ANFB, is in dit licht te bezien. Na de Nationaal-Socialistische Beweging van Mussert en de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond van Baars was Zwart Front wellicht de meest spraakmakende fascistische partij die Nederland gekend heeft. Arnold Meijer opereerde met zijn Zwart Front op radicale wijze, juist om Mussert dwars te zitten. Hij verwierp honend de 'legale' tactiek van de NSB en hij preekte een volstrekte revolutionaire verwerping van de bestaande staat. Ook was hij – toen de NSB op dat punt nog halfslachtig en onduidelijk was – scherp antisemitisch. Zijn 'revolutionaire tactiek' bracht Meijer herhaaldelijk in aanraking met de justitie, als gevolg waarvan hij van februari tot mei 1938 in de gevangenis te Breda zat. In november van datzelfde jaar 1938 zat hij in Nijmegen nog eens drie dagen in de cel, nadat hij in een rede aldaar de joodse bevolkingsgroep beledigd had.⁵¹⁹

Zwart Front kwam voort uit de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (ANFB). Na het gedwongen vertrek van Baars werd op 5 mei 1934 de ANFB gesplitst in een noordelijke afdeling, De Vuurslag, geleid door Groeninx van Zoelen en een zuidelijke afdeling, Zwart Front genaamd. Deze stond onder leiding van Arnold Meijer, die vanaf februari 1934 binnen de ANFB in Noord-Brabant (vooral onder de meer radicale jongeren) furore had gemaakt als propagandaleider.⁵²⁰ In juni 1933 was Meijer lid van de ANFB geworden.⁵²¹

Arnold Jozephus Meijer (1905-1965)⁵²² was afkomstig uit een gelovig katholiek gezin. Hij bezocht diverse seminaria en hij kwam er onder de invloed van de katholiek-fascistische stromingen van die tijd (in Nederland vertegenwoordigd door mensen als Wouter Lutkie en Henri Bruning). Onder sterke aandrang van het episcopaat te Haarlem zag hij af van de voltooiing van zijn priesteropleiding. In 1933 publiceerde hij zijn brochure *Waarheen? Fascisme, R.K. Staatspartij*, waarin hij zich positief uitliet over het fascisme.

519. A.A. de Jonge, 'Meijer, Arnoldus Jozephus (1905-1965)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 378-379. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/meijeraj> [12-11-2013])

520. In *De Fascist* van 16 februari 1934 staat te lezen dat 'Kam. Arnold Meijer te Oisterwijk' is benoemd tot District-Propagandist.

521. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 1887.

522. Informatie uit: A.A. de Jonge, 'Meijer, Arnoldus Jozephus (1905-1965)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 378-379. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/meijeraj> [12-11-2013])

In mei 1933 leverde hij zijn eerste bijdrage aan *De Fascist*, het orgaan van de ANFB van Baars. Begin 1934 werd hij propagandaleider van de ANFB in het zuidelijk deel van Nederland. Nadat Meijer door de felheid van zijn propaganda in botsing gekomen was met de ANFB-leiding, maakten de zuidelijke gewesten zich in mei 1934 van de ANFB los. De nieuwe organisatie, met Oisterwijk als organisatiecentrum en de meeste aanhang onder katholieke jongeren in Noord-Brabant, ging weldra ook boven de Moerdijk leden werven, veranderde haar naam in Zwart Front en nam de restanten van de ANFB grotendeels in zich op. Meijer trachtte – in het veranderde politieke klimaat van na januari 1933 – aanhang te winnen door te radicaliseren; daarbij zat ook de wens om de NSB in radicaliteit te overtreffen. De dagelijkse propaganda van Zwart Front bevatte veelvuldig rabiaat antisemitische componenten. De ‘revolutionaire tactiek’ bracht Meijer herhaaldelijk in aanraking met de justitie. In 1938 zat hij geruime tijd gevangen. Anders dan zijn grote concurrent Mussert wist Meijer geen grote en heterogene partij achter zich te krijgen. Van 1939 tot mei 1940 nam Meijer een vaderlandslievend standpunt in, maar nadat de Duitse bezetting een feit geworden was begon hij de gunst van de bezetter te zoeken om zijn beweging uit te breiden. Begin 1940 veranderde hij de naam van zijn beweging in Nationaal Front. In de eerste helft van 1941 groeide het aantal leden ervan aan tot meer dan 10.000. Gaandeweg raakte Meijer uit de gunst van de Duitse bezetter. Op 13 december 1941 werd Nationaal Front door de Duitsers verboden. Het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch veroordeelde hem op 26 juni 1946 tot vijf jaar gevangenisstraf. De Bijzondere Raad van Cassatie veranderde dit een jaar later in een gevangenisstraf van vier jaar. Na vervroegde vrijlating in juli 1948 vestigde Meijer zich weer in Oisterwijk, waar hij in 1956 het hotel en bungalowpark De Rosep stichtte. Hij onthield zich nadien van politieke actie (al bleef hij contacten onderhouden met de ex-fascistische kring rond *Aristo*- van Wouter Lutkie).

De merkwaardige situatie van een noordelijke en een zuidelijke afdeling hield niet lang stand. Groeninx van Zoelen, van nature eerder een studeerkamergeleerde dan een activistisch politicus, kon niet op tegen de volkse Meijer en hij stapte daarom op als leider van De Vuurslag. In april 1935 ging het De Vuurslag een fusie aan met Zwart Front. Een maand later volgde een tweede fusie, nu met de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij (NSNAP)-De Bezem van Alfred Haighton. Enkele in het katholieke circuit als vooraanstaand beschouwde anti-democratische intellectuelen als

Tom Kerssemakers, Louis Kuitenbrouwer en Ad Sassen sloten zich al snel aan bij Meijers Zwart Front.⁵²³

Vanaf medio 1934 had Meijer getracht zijn beweging een radicaal en revolutionair imago te geven. Er vonden vele, met name publicitaire activiteiten plaats die de radicalisering onderstreepten.⁵²⁴ Eind 1935 had Meijer zijn Zwart Front gevormd, een eigen paramilitaire organisatie, Zwarte Storm, was tot stand gekomen, evenals een vrouwenorganisatie en een jongerenbeweging. Met de brochure *Wat wil Zwart Front?* beschikte de partij over een nieuw partijprogramma. In de Beknopte Beginselverklaring staat te lezen wat Zwart Front wenste te realiseren: 'Wij, Nederlandsche Fascisten, verwachten van de Overheid: gezag; eischen van de Burgers: Tucht, Plicht en Trouw; wenschen in ons Volk: Eendracht'.⁵²⁵ En, even verder in hetzelfde document:

Het Nederlandsch Volksfascisme [...] streeft naar [...] invoering van de corporatieve staats- en gemeenschapsorde, d.i. vervanging van den parlementaristischen vorm door den corporatieven vorm, als de wijze waardoor het volk aandeel neemt in 's lands bestel.⁵²⁶

Meijers partij telde, volgens een rapport van de Centrale Inlichtingen Dienst, toen ongeveer 1100 leden, een aantal dat in de jaren daarna nauwelijks zou groeien.⁵²⁷ Zwart Front kreeg al snel een rellerig en ordinair imago door de vele ordeverstoringen die de Zwarte Stormers op hun naam brachten en de hetzerige, antisemitische artikelen in het blad *Zwart Front*. De partij werd een vergaarbak van revolutie-gezinde fascistten, beroepsquerulanten en radicale antisemieten. Men vond elkaar in de gezamenlijke afkeer van de verburgerlijkte NSB. Op ideologisch vlak streefde trachtte Meijer naar een verregaande decentralisatie van overheidstaken naar de regio's. De zwarte kameraden in het Zuiden des lands (waar veel Zwart Fronters woonden) voelden zich al jaren achtergesteld bij en gedomineerd door het Westen en zij wensten dit gecorrigeerd te zien. Zwart Front wilde een beweging zijn waarin het primaat lag bij de daad, bij het actie voeren:

523. http://www.historici.nl/pdf/kpp/zwart_front.pdf. Geraadpleegd september 2014.

524. Schippers 1986: 83.

525. Archief Jan Baars, BHIC-334, inv. nr. 524, p. 1.

526. Ibid., 3.

527. De Jong 1969-1994, deel I: 389.

Met bijzonderen klem en aandrang zal hier week aan week tot DADEN aangespoord worden. Het kan goed en noodzakelijk zijn om met een grooten uilenbril op den neus allerlei vraagstukken te bestudeeren, maar wanneer daaraan de daad niet gepaard gaat heeft dit geen zin.⁵²⁸

In 1937 nam Zwart Front deel aan Tweede-Kamerverkiezingen. Het resultaat was teleurstellend: er werd geen zetel gewonnen omdat de partij slechts 8178 stemmen wist te behalen (0,2%).⁵²⁹ Ook nog eens ruim de helft van dit aantal was afkomstig uit de kieskring Tilburg. De als rampzalig ervaren verkiezingsuitslag leidde een koerswijziging in, die uiteindelijk zou leiden tot de omvorming van het Zwart Front in het Nationaal Front. Meijer wilde het ordinaire imago van de partij verbeteren. Een zuivering volgde, waarbij de radicale elementen het veld moesten ruimen. In het najaar van 1937 bracht Meijer een bezoek aan Spanje, dat in een burgeroorlog verzeild was geraakt. Dit bezoek overtuigde hem van de noodzaak om te komen tot de vorming van een breder nationaal front, om hiermee een gezamenlijke coalitie tegen met name het marxisme en liberalisme te kunnen vormen.

De koerswijziging kwam niet gemakkelijk tot stand. Het blad *Zwart Front* continueerde zijn vaak sterk antisemitische hetzes. In 1938 schreef Meijer echter een open brief aan Hitler waarin hij de Jodenvervolging in Duitsland als onmenselijk veroordeelde. Er kwam geen antwoord. Meijer moest zelf begin 1938 drie maanden gevangenisstraf ondergaan wegens smaad aan het adres van de toenmalige minister van Justitie Van Schaik.⁵³⁰ Op 11 april 1940 werd Zwart Front officieel ontbonden.

Zwart Front is de enige Nederlandse fascistische politieke partij geweest die alle vier componenten van het *fascist minimum* in zich bergde. De revolutionaire neiging is de revue in het voorgaande gepasseerd, het populisme bleek uit de door Zwart Front gehanteerde tegenstelling tussen regering en volk⁵³¹, ultranationalistisch toonde Zwart Front zich onder meer in zijn standpunt jegens Nederland en zijn geschiedenis: uitsluitend

528. *Zwart Front*, 26 april 1934.

529. Schippers 1986: 110.

530. Mr. J.R.H. van Schaik, voorzitter Tweede Kamer der Staten-Generaal van 1929 tot 1933, minister van Justitie van 1933 tot 1937, daarna weer voorzitter Tweede Kamer der Staten-Generaal 1937 tot 1948.

531. Zie de *Beknopte beginselverklaring van het Nederlandsch Volksfascisme*, Archief Jan Baars, BHIC-334, inv. nr. 524, p. 1.

zich richtend tot het Nederlandsche volk in al deszelfs lagen [...] overeenkomstig Nederlandsche Historische, traditioneele, cultu-
rele, politieke, economische en psychologische mogelijkheden
en behoeften.⁵³²

en palingenetisch was Zwart Front onder meer in zijn uitlating ‘Wij zijn het volk dat met zijn waterschappen corporatie’s schiep en erkend zag, alleer men ergens ter wereld van corporatie’s sprak of zelfs maar droomde’.⁵³³

Uiteindelijk zal ook de politieke partij die in de tweede helft van de jaren dertig de boventoon gaat voeren, de van oorsprong fascistische (en dus niet vanaf het begin antisemitische) Nationaal-Socialistische Beweging van Anton Mussert in deze laatste periode van het Nederlandse fascisme niet ontkomen aan de radicalisering.⁵³⁴ Door overheidsmaatregelen en door consequente tegenwerking vanuit brede velden in de samenleving werd de NSB meer en meer geïsoleerd en daardoor radicaliseerde zij. Dit leidde overigens binnen de NSB-leiding niet tot een mogelijke acceptatie van de revolutie om het fascistisch doel te realiseren. De radicalisering van de NSB bleef beperkt tot het overnemen van antisemitische denkbeelden en het Duitse gedachtegoed rondom de volkse bloed-en-bodemideologie. In oktober 1935 verklaarde Mussert zich solidair met Italië, dat Ethiopië was binnengevallen, en sedertdien steunde de NSB door dik en dun de agressieve politiek van Hitlers Duitsland en Mussolini’s Italië.⁵³⁵ Ook de binnenlandse politiek van de NSB kenmerkte zich door het opzoeken van de randen van wat legaal mogelijk en acceptabel was. Een belangrijke rol speelde daarbij mr. dr. M.M. Rost van Tonningen.⁵³⁶

Ook binnen de NSB ontstonden, naarmate de tijd verstreek, steeds meer spanningen. Het ontstaan van de Vereeniging tot Studie van den Staat is daarvan een symptoom. In februari 1936 ziet een open brief aan het Nederlandse volk het licht. Titel: ‘De ware taak van den Volkenbond’. De opstellers zijn: prof. J. Hessing (voorzitter), ir. B. Wigersma (ondervoorzitter), C.H. Henny (secretaris) en mr. J.A.P.C. ten Bokkel (penningmeester). Deze vier personen vormden eerder binnen de NSB de ‘Commissie tot bestudering van het fascisme’. Ook werd wel de benaming ‘Nederlandsche Vereeni-

532. Ibid., p. 4.

533. *Zwart Front*, 26 april 1934.

534. Zie hiervoor Havenaar 1983: 101-130.

535. Ibid., 112-113.

536. Barnouw 1994: 47-58.

ging tot Studie van het Fascisme' gebruikt. In de loop van 1935 zijn er moeilijkheden ontstaan tussen de Commissie en Mussert. De Commissie was namelijk van mening dat het volgen van het Duitse nationaal-socialisme (inclusief het daarbij behorende antisemitisme) de beste keuze voor de NSB zou zijn. Mussert distandeerde zich daarop van de Commissie, waarvan de leden vervolgens uit de NSB zijn getreden en onder de naam Vereniging tot Studie van den Staat zelfstandig naar buiten traden. Men streefde er niet naar een partij of een beweging te vormen, maar slechts het publiek voor te lichten. In de twee jaren van haar bestaan heeft de vereniging een aantal publicaties het licht doen zien. In 1938 ging de vereniging over in de Stichting De Waag, die het gelijknamige tijdschrift uitgaf. Deze stichting was vlak daarvoor opgericht omdat de financier van het tijdschrift *De Waag*, sir Henry Deterding zich had teruggetrokken – hij had het vanaf de oprichting in januari 1937 gefinancierd. In 1940 werd de kring rondom *De Waag* beschouwd als 'gematigd anti-semitisch en gematigd pro-Duitsch'. De schrijven van deze woorden beschouwde *De Waag* juist door die gematigdheid als een groot gevaar, omdat daardoor 'allerlei intellectueelen toetreden en aldus, misschien ongewild, de weg voor een staatkundige ommekeer wordt voorbereid'.⁵³⁷ Tot augustus 1941 zou *De Waag* zich ontwikkelen tot een polemisch en intellectueel tijdschrift dat een toon koos die wordt gekarakteriseerd door anti-internationalisme, anti-parlementarisme en bij uitstek conservatief. In toenemende mate zou het pro-Duits worden. Het verbond zich nooit onvoorwaardelijk aan de NSB. Na augustus 1941 werd het gefinancierd door de SS en dat bleek vanaf dat moment dan ook uit de inhoud en de toonzetting.⁵³⁸

In de loop van 1935 zijn er een aantal personen, voor het merendeel afkomstig uit de NSB, die zich pogen te verenigen in het Nederlandsch Volksfront (NV). Wat hen bindt is hun aversie tegen de manier waarop Mussert de NSB leidt. Het zijn Louis Felten, Kees Frenay, de prominente NSB'er K.H. Tussenius en J.C. Oversteegen. Het NV heeft verder geen sporen nagelaten. Nadien ging Frenay over naar de NSNAP-Kruyt, waar hij landelijk propagandaleider werd.

Eind 1934 was Tussenius zijn machtspositie in de NSB al kwijtgeraakt. Nadat hij in november 1935 als lid van de NSB werd geroyeerd, bleef hij actief. In februari 1936 kwamen berichten naar buiten over de oprichting door de klaarblijkelijk nog altijd strijdbare Tussenius van alweer een nieuwe

537. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, documentnummer 01181b, 15 januari 1940.

538. Schöffer 1956: 277-278.

fascistische organisatie: het Nationaal Arbeids Genootschap (NAG). Het doel van het NAG was: het bevorderen van de nationale eenheid door liefde in de verhouding tussen volksgenoten en het betrachten van gerechtigheid door de overheid, te bereiken door alle wettelijke en geoorloofde middelen. Er moest een corporatieve staat worden opgebouwd met handhaving van de bestaande regeringsvorm, maar met een gewijzigd kiesrecht en een regering op corporatieve grondslag. Of het NAG ooit verder is gekomen dan de allereerste oprichtingsfase, is niet bekend.⁵³⁹

In 1936 richtte de Zandvoortse tandarts Victor C. de Munck de Economische Fascistische Beweging (EFB) op. In datzelfde jaar verscheen een brochure van zijn hand met dezelfde titel, en met als veelbelovende ondertitel 'nummer 1'. Het aantal uitgaven kwam voor zover bekend nooit verder dan dit ene nummer. De EFB heeft verder geen sporen achtergelaten.⁵⁴⁰

De Nederlandsche Volkspartij (NVP) was in de periode 1937-1940 een naar het fascisme neigende politieke partij in Nederland. Zij werd in het najaar van 1937 opgericht door de uit de NSB gezette ds. Gerrit van Duyl, de oud-redacteur van *De Waag* dr. ir. M.D. Dijt⁵⁴¹ en de oud-sociaaldemocraat mr. J.E.W. Duys. Deze laatste was ten tijde van de oprichting van de NVP overigens ook nog lid van de NSB.

Gerrit van Duyl (1888-1952) was een vrijzinnig-hervormde dominee die bekend stond wegens zijn welsprekendheid.⁵⁴² Hij werd in 1933 op verzoek van Anton Mussert lid van de NSB en hij ging al snel tot de kring van intimi rond Mussert behoren en werd zodoende een prominent lid van de Be-

539. Tusenius zelf belandde uiteindelijk in de gelederen van Arnold Meijers Nationaal Front. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 1879.

540. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, overzicht 1936/03.

541. Marius Dirk Dijt (1893), landbouwkundige. Hij promoveerde in 1933 op de dissertatie *Conjunctuurbeheersing door goederenschappen*. Medio jaren dertig werd hij adviseur van sir Henri Deterding in landbouwaangelegenheden en uitvoerder van het Plan-Deterding. Van juni 1942 tot mei 1944 was hij 'Sympathiserend lid' van de NSB, daarna 'Begunstiger'. Vanaf december was hij 1942 'Begunstigend lid' van de Duitse SS. Actief op economische gebied, onder meer voor de Nederlandsche Oostcompagnie. In november 1943 werd hij benoemd tot hoogleraar in Groningen. Na de bevrijding werd die benoeming ongedaan gemaakt.

542. Informatie uit H.J. Dam, 'Duyl (Duijl), Gerrit van', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, deel 3 (1988), p. 97. (http://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#page=98&size=1173&accessor=accessor_index&source=3&view=imagePane) Geraadpleegd september 2016)

weging. Hij werd hoofd van de afdeling Vorming van de NSB en riep het vormingsblad *Ontwakend Volk* in het leven. Vanaf het midden van de jaren dertig werd hij een belangrijk propagandist van de NSB. Kritiek op het leiderschap van Mussert leidde in 1937 tot een breuk tussen beiden. Ook was er sprake van een buitenechtelijke relatie met de vrouw van een andere, hooggeplaatste NSB'er. Hij nam daarom direct na zijn beëdiging ontslag als Eerste Kamerlid. In 1938 richtte hij met M.D. Dijt de Nederlandsche Volkspartij op. In maart 1941 werd hij lid van en spreker voor de Nationaal Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij van Van Rappard. Hij werd een aanhanger van de Groot-Germaanse gedachte en de rassenleer en werd begunstigend lid van de Germaanse SS. In 1948 werd hij veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf en in 1951 werd hij op vrije voeten gesteld.

De ex-NSB'er ds. G. Hofstede behoorde eveneens tot de leiding van de NVP. Uit de in september 1938 in het tijdschrift *Nederland* afgedrukte beginselverklaring bleek onder meer dat de NVP het antisemitisme uitdrukkelijk verwierp, dat de minister-president verregaande bevoegdheden zou dienen te krijgen en dat hij terzijde zou moeten worden gestaan door een corporatieve Kamer van Arbeid om sociale kwesties op te lossen. In 1939 fuseerde de NVP tijdelijk met de Nederlandse afdeling van het Verdinaso, maar die fusie hield niet lang stand. Vermoedelijk daaraan voorafgaand zijn er pogingen in het werk gesteld te fuseren met Arnold Meijers Zwart Front.⁵⁴³ Dat lukte niet. Spoedig na het begin van de Duitse bezetting hield de NVP op te bestaan.

Op 6 oktober 1932 richtte de Vlaamse politicus Joris van Severen het Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen (Verdinaso) op.⁵⁴⁴ Voornaamste doelstelling: tucht, hiërarchie en gezag. Voorts bepleitte het programma van het Verdinaso een nationale en sociale hervorming in fascistische en corporatieve richting. Het Verdinaso betoonde zich sterk nationalistisch, even sterk anti-democratisch en nog sterker antisemitisch. Staatskundig zou Van Severen ijveren voor de 'Dietsche Volksstaat', te begrijpen als een vereniging van Vlaanderen en Nederland in een zogeheten 'Groot-Nederland'. Het Verdinaso was een Vlaamse beweging, die zich in de loop der tijd natuurlijk op Nederland zou richten, gezien haar Groot-Nederlandse ambitie. Dit leidde uiteindelijk in juli 1938 tot de oprichting van Verdinaso-Nederland, onder lei-

543. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 142.

544. Informatie over het Verdinaso afkomstig uit Schöffers 1956: 55-56 en Joosten 1964: 329-363.

ding van Ernst Voorhoeve. De scheiding tussen de Vlaamse en de Nederlandse tak behield iets gekunstelds, ook al omdat zij voor een groot deel tot stand kwam na een maatregel van de Nederlandse overheid. Deze hield in, dat een vereniging met een werkterrein in het buitenland en die leden telde van een niet-Nederlandse nationaliteit, in Nederland aan zeer strikte termen moest voldoen.⁵⁴⁵ Ieder Verdinaso-lid in Vlaanderen, zowel als in Nederland, zag Van Severen als de opperste leider in Vlaanderen en in Nederland, wat de positie van Voorhoeve aantastte. Dit leidde ertoe dat de scheiding vanaf het begin onder druk stond. Nauwelijks een jaar na de verzelfstandiging van de Nederlandse afdeling, stelde haar leider Voorhoeve alles in het werk om te fuseren met Nederlandse, gelijkgestemde politieke bewegingen. De toenaderingspogingen waren in eerste instantie gericht op de NSB en daarna op Zwart Front, maar zij liepen op niets uit. Meer succes boekte Voorhoeve met zijn contacten met de Nederlandsche Volkspartij van ds. Gerrit van Duyl. Nadat aanvankelijk werd besloten tot een samenwerking waarbij beide organisaties hun zelfstandigheid zouden behouden, werd al snel besloten een stap verder te gaan. Verdinaso-Nederland en de Nederlandsche Volkspartij fuseerden op 20 oktober 1939 tot het Verbond der Nederlanders. Al ras bleek dat deze fusie voor veel leden van Verdinaso Nederland een stap te ver was. De samenwerking liep uit op een fiasco, maar pas na de Duitse inval in mei 1940 stapte Voorhoeve uit het Verbond der Nederlanders, dat daarmee ophield te bestaan. De dood van Van Severen in mei 1940 had tot gevolg dat de leden van Verdinaso Nederland geen toekomst meer zagen voor hun partij en opnieuw werd toenadering tot gelijkgestemde partijen gezocht. Contacten met Zwart Front en met de nieuwe Nederlandsche Unie leidden tot niets. Nadat ook de contacten met de NSNAP-Kruyt tot niets leidden, werd besloten tot een fusie met de NSB, die plaatsvond op 9 november 1940.

Ook in Friesland bleven fascistten niet werkloos. De Fryske Folks Partij (FFP) werd op 24 november 1938 te Akmarijp opgericht door Jan Melles van der Goot en Douwe Kiestra. De laatste vervulde de voorzittersrol en hij was tegelijkertijd redacteur van het partijblad *It Fryske Folk*, dat later werd omgedoopt in *Frysk Folksblêd*. Tsjalling Terpstra was de propagandaleider. Deze partij onderscheidde zich nauwelijks van iedere andere Nederlandse nationaalsocialistische partij, inclusief de rassenleer. Meer dan 30 leden heeft de partij nooit gehad. Een bekend lid was de latere collaborateur Douwe Kalma, schrijver, dichter en leider van de Jongfriesse Beweging. Dat het Friese fascis-

545. Joosten 1964: 338.

me en nationaalsocialisme ook leidde aan de scheuringsdrift die zo karakteristiek is voor het Nederlandse rechts-extremisme van voor de Tweede Wereldoorlog, blijkt in 1939 uit het ontstaan van het Frysk Nasjonael Front – een afsplitsing van de Fryske Folks Partij. Verder is er niets over bekend.⁵⁴⁶

In 1939 stelde de Haagse tandarts Willem van Renesse (via zijn moeder geparenteerd aan de familie Rost van Tonningen) pogingen in het werk om een nieuwe radicale antisemitische nationaalsocialistische partij in het leven te roepen onder de naam De Dietsche Stam. Van Renesse was medio jaren dertig een vooraanstaand lid van de NSNAP-Kruyt maar in mei 1937 trad hij, samen met enige andere vooraanstaande leden, uit de partij. Hij was ontevreden over het wanbeheer en het gebrekkige leiderschap van Kruyt. Ook in algemene zin was hij niet te spreken over de vele elkaar bestrijdende fascistische en nationaalsocialistische partijen en partijtjes. Hij voerde gesprekken met Kruyt, Arnold Meijer en Van Rappard om te inventariseren of tot samenwerking zou kunnen worden gekomen. Daarnaast trachtte hij in het grootste geheim een nieuwe partijorganisatie op te bouwen. Hij gaf het Haagse tijdschrift van de NSNAP uit, getiteld *De Volksche Heraut*. Uit de augustusnummers van 1937 blijkt dat hij wilde overgaan tot de oprichting van een Nationaal-Socialistisch Nederlandsch Arbeiders Front. Het kwam er niet van. *De Volksche Heraut* hield spoedig daarna op met verschijnen, wellicht in samenhang met de oprichting eind 1937 van het ‘Comité tot bestudeering van het Joodsche vraagstuk’, dat het fel antisemitische tijdschrift *De Misthoorn* ging uitgeven. *De Misthoorn* zou *De Volksche Heraut* in antisemitisme al spoedig naar de kroon steken. Van Renesse bereidde nauwe samenwerking voor met *De Misthoorn* voor. De initiatiefnemers van *De Misthoorn* waren dr. P. Molenbroek en J. Nijse. Renesse en Molenbroek kenden elkaar omdat zij als sinds de jaren twintig samenwerkten in de Bond voor Internationale Humaniteit en Gerechtigheid. Van Renesse legde zijn denkbeelden vast in de grondbeginselen van zijn nieuwe partij. Daaruit:

De nationaalsocialistische wereldbeschouwing ligt in de ziel van ons RAS van Noordschen bloede, is daarin ontkiemd, gegroeid en door Adolf Hitler in Duitschland tot overwinning gevoerd... Alle PARTIJEEN en de PARLEMENTEN moeten worden opgeheven... Zij, die behooren tot het JOODSCHE RAS OF ANDE-

546. Informatie afkomstig uit Vries 1971.

RE NIET-ARISCHE RASSEN kunnen geen Nederlandsche staatsburgers zijn.

Of zijn voorbereidende werkzaamheden ook daadwerkelijk hebben geleid tot het gewenste einddoel, is onbekend.⁵⁴⁷

3.4.5. *Aan Duitse leiband (1940-1945)*

Het is paradoxaal dat in de periode waarin het Nederlandse fascisme dicht bij de macht was gekomen, zij daar tegelijkertijd verder dan ooit van was verwijderd. Vanaf eind 1941 was Musserts NSB de enige door de Duitse bezetter toegelaten politieke partij in Nederland, op den duur kreeg Mussert zijn pseudo-ministerie, de Secretarie van Staat, de NSB mocht bestuursambtenaren leveren op het niveau van het landsbestuur, de provincies en de gemeenten – maar beleid bepalen en voeren werd op geen enkel van deze niveaus toegestaan.⁵⁴⁸ De NSB was en bleef een zetbaas zonder bevoegdheden. Ik acht het daarom niet onredelijk te stellen dat de aanwezigheid van de Duitse bezetter (de ontwikkeling van) het Nederlandse fascisme definitief de nek heeft omgedraaid. Hieronder volgen beknopt de wederwaardigheden van de partijen die een rol (hoe klein soms ook) hebben kunnen spelen tijdens de Duitse bezetting van Nederland.

Direct na de Duitse inval ondernam de Haagse accountant L.F. Slebos pogingen om te komen tot een bundeling van krachten, nu de vooroorlogse politieke partijen hun activiteiten hadden gestaakt. Hij stelde een manifest op en legde dit voor aan voormalig minister-president Colijn.⁵⁴⁹ Deze zal geweten

547. Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940, Geheim Overzicht nr. 4, jaargang 1939. <http://resources.huysens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/2100-2199/2138.pdf>. Geraadpleegd augustus 2016.

548. In de zomer van 1944 waren ongeveer 30% van alle Nederlandse burgemeesters NSB'ers maar omdat nagenoeg alle grote en middelgrote gemeenten door hen bestuurd werden viel bijna tweederde van de bevolking onder een NSB-burgemeester. (De Jong 1969-1994, deel VI-1: 429). Zie ook: Romijn 2006: 143. Voor wat betreft de mislukte greep naar de staatsmacht via het NSB-lichaam de Secretarie van Staat, zie De Jong 1969-1994, deel VI-2: 569-570 ('Men gaat niet te ver wanneer men, achteraf, de Secretarie van Staat annex Musserts "gemachtigden" een wassen neus noemt.')

549. In dit manifest bepleitte hij een 'gentleman's agreement' tussen de grote vooroorlogse politieke partijen, met als doel te komen tot 'Volledige onvoorwaardelijke samenwerking door alle Partijen en hare leden ter behartiging van de belangen en de welvaart van Staat en Partij'. Uit paragraaf 5 van het manifest bleek de ideologische herkomst van de

hebben uit welke wind de hoek waaide. Hij verwees Slebos door naar de groepering die bezig was met de voorbereidingen voor het oprichten van de Nederlandsche Unie. Deze contacten hebben voor zover bekend niet geleid tot samenwerking. Slebos wijzigde de naam van zijn partij-in-oprichting in Nederlandsche Staats Partij en hij organiseerde nog een eerste bijeenkomst op donderdag 1 augustus 1940, 14.00 uur, waar hij de leiding van de Nederlandsche Unie voor uitnodigde. Die middag zal het stil op zijn kantoor aan de Haagse 1^e Van de Boschstraat geweest zijn. Slebos' geesteskind heeft de teken tafel nooit verlaten en hijzelf heeft geen rol van betekenis gespeeld in de Nederlandsche Unie. Hij was een van de vele politieke avonturiers die in het fascisme zijn heil gezocht heeft.

In de *Haagsche Courant* van 14 september 1940 wordt melding gemaakt van een nieuwe politieke partij: de Nationaal-Socialistische Partij der Nederlanden (NSPN). Blijkens het programma stelde de NSPN (leider: de verder onbekend gebleven D. de Jeu) zich tot doel het nationaalsocialisme op Nederlandse grondslagen in corporatieve vorm te vestigen.

Kort voor de Duitse inval werd op 17 maart 1940, na langdurige onderhandelingen met diverse kleine partijen uit het extreemrechtse politieke spectrum, het door Arnold Meijer gewenste Nationaal Front opgericht. Op 20 april 1940 vond de eerste openbare vergadering plaats. Het hoofdkwartier van de partij werd verplaatst vanuit het Brabantse Oisterwijk naar Den Haag en het blad *Zwart Front* vervangen door het *Nationale Weekblad De Weg*. Meijer poogde hiermee onder andere het revolutionaire en plebejische karakter van Zwart Front te fatsoeneren.⁵⁵⁰

Na de Duitse inval riep Meijer zichzelf uit tot de nieuwe Nederlandse leider. Het nieuwe, corporatief geordende Nederland zou in het nieuwe Europa de weg gaan aanwijzen. Met Nationaal Front wilde Meijer het Nederlandse volk voor het fascisme winnen door zich als alternatief voor de in zijn ogen 'landverraderlijke' NSB te presenteren. In die eerste maanden ging het hem voor de wind. Nieuwe afdelingen werden opgericht en het aantal leden

opsteller: 'Algemeen Belang in plaats van Eigen Belang' – dit was de slogan van de NSNAP van Adalbert Smit geweest. Paragraaf 6 maakte melding van het nieuwe staatkundige orderingsprincipe: corporatief. En, alsof het de goede verstaander nog niet duidelijk was, besloot Slebos met: 'De tijd van praten en marchandeeren is voorbij. Er moeten daden komen.' De naam van zijn partij was Nationaal-Socialistische Nederlandse Staatspartij.

550. Schippers 1986: 145.

verdrievoudigde (van 4000 leden in augustus 1940 tot zo'n 12.000 een jaar later). Het Nationaal Front was echter niet het enige alternatief voor de NSB. Vanaf zomer 1940 ervoer het Nationaal Front stevige concurrentie van de in ledental veel omvangrijkere en meer gematigde Nederlandsche Unie. Er werden weliswaar besprekingen gevoerd over een mogelijk samengaan tussen Nationaal Front en de Nederlandsche Unie, maar er waren te grote ideologische verschillen tussen beide partijen. Wat de samenwerking natuurlijk ook niet echt vergemakkelijkte, was de aanspraak van Meijer op het leiderschap van de te vormen beweging. Er waren twee machtsfactoren die Meijer niet wist te neutraliseren: de opkomst van de Nederlandsche Unie en de Duitse bezetter. Deze laatste gaf meer en meer de voorkeur aan de NSB. Op 13 december 1941 werd Meijers Nationaal Front door de bezetter verboden.⁵⁵¹

Zo'n tien weken nadat Nederland had moeten capituleren voor de Duitse overmacht, werd De Nederlandsche Unie op 24 juli 1940 opgericht door een driemanschap bestaande uit Louis Einthoven, Johannes Linthorst Homan en Jan de Quay. Zij richtten zich tot het Nederlandse volk en riep het op zich te verenigen 'tot doelbewuste arbeid voor het behoud en de versterking van vaderland en volksgemeenschap en tot voorbereiding van de voorwaarden en de wegen van hun bestaan en welzijn in de toekomst.'⁵⁵² Het doel van de Unie was naar eigen zeggen, onder erkenning van de sinds 15 mei 1940 ingrijpend gewijzigde politieke verhoudingen in Nederland, en in samenwerking met de Duitse en Nederlandse autoriteiten, een maatschappij op te bouwen op basis van een brede nationale samenwerking, een harmonische structuur en sociale rechtvaardigheid. Juist het klaarblijkelijk aanvaarden van de als gevolg van de Duitse inval ontstane situatie, was tijdens de bezetting – maar zeker daarna – aanleiding voor een fundamentele kritiek van defaitisme. Het defaitisme bleek uit het aanvaarden van de onherroepelijkheid van de Duitse dominantie in Europa en de onnationale houding bleek volgens critici uit de bereidwilligheid tot (beperkte) samenwerking met de bezetter. Daarnaast bleek uit het optreden van de leiders van de Nederlandsche Unie een zekere minachting voor de parlementaire democratie en een duidelijke voorkeur voor de inrichting van Nederland als een corporatieve staat.⁵⁵³ Beide fenomenen zouden kunnen wijzen op een inhoudelijke voorkeur voor een fascistische staatsin-

551. Ibid., 289 en Zondergeld 1986: 248.

552. A.E. Kersten, 'Necrologie Johannes Linthorst Homan', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Leiden, 1988: 105.

553. Ten Have 1999: 495-499.

richting. De Nederlandsche Unie was geen fascistische politieke partij, maar in haar afkeer van de parlementaire democratie en haar voorkeur voor een corporatieve staatsinrichting toonde zij zich niet geheel ongevoelig voor de fascistische ideologie. Ook is haar streven om met Zwart Front te fuseren een indicatie daarvoor, evenals het overleg dat De Quay in het voorjaar van 1940 had gevoerd met de fascist M.R.J. Brinkgreve over zaken als corporatieve ordening.⁵⁵⁴

Op haar hoogtepunt had de Nederlandsche Unie ongeveer 1 miljoen sympathisanten. Hiervan waren ongeveer 600.000 personen lid.

Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, bepleitte de NSB voor Nederland strikte neutraliteit.⁵⁵⁵ Haar sympathie lag echter geheel aan de Duitse kant: zij verwachtte als resultaat van de oorlog een 'nieuw Europa' op nationaalsocialistische grondslag onder Duitse hegemonie. Nederland zou daarin nog slechts een plaats kunnen vinden als het Mussert en de NSB aan de macht bracht. Na de Duitse inval in Nederland werden alle politieke partijen behalve de NSB verboden.

Musserts politieke doel – de staatsmacht voor de NSB in een met België verenigd Nederland als lid van een Germaanse statenbond – werd niet bereikt.⁵⁵⁶ Zijn streven werd tegengewerkt door het Groot-Germaanse annexatiestreven van de SS, dat ook binnen de NSB ondersteuning vond in de personen van Rost van Tonningen en Henk Feldmeijer. De feitelijke rol van de NSB'ers tijdens de bezetting was slechts die van hulptroepen van de Duitsers. Vele NSB'ers aanvaardden bestuursfuncties (burgemeester, commissaris, secretaris-generaal, enz.). Duizenden van hen namen dienst bij de Waffen-SS, vooral aan het Oostfront. Vanaf de zomer van 1943 waren de meeste mannelijke leden georganiseerd in de Landwacht, die de bezetters hielp de bevolking te terroriseren.

Na 'Dolle Dinsdag' (5 september 1944) stortte het NSB-apparaat grotendeels in elkaar en weken vele leden uit naar Duitsland. Het achtergebleven deel viel uiteen door onderlinge onenigheid. Na de bevrijding werd de NSB verboden en werden veel van haar leden wegens landverraad berecht (Mussert zelf kreeg de kogel, Van Geelkerken levenslang). Van pogingen om de beweging clandestien voort te zetten is nauwelijks sprake geweest: de NSB verdween roemloos uit de geschiedenis.

554. Ibid., 220.

555. De Jonge 1968-II: 148.

556. De Jong 1969-1994, deel IV-1: 204.

Na de Duitse bezetting was er geen sprake meer van enig zelfstandig opereren door Nederlandse fascistten en nationaalsocialisten. Van Nederlands fascisme was toen geen sprake meer.

3.5. FASCISME EN CONSERVATISME

In het Nederlandse fascisme, zoals zich dat tussen beide wereldoorlogen manifesteerde, onderscheid ik twee varianten: het ‘zuivere’ fascisme en het nationaalsocialisme.⁵⁵⁷ Daarnaast, eraan voorafgaand en gedeeltelijk overlappend, onderscheid ik het reactionair-conservatisme. Zowel inhoudelijk als chronologisch lopen de drie categorieën geleidelijk in elkaar over. Desondanks maakt dit onderscheid een diepergaand begrip mogelijk in achtergronden en functioneren van het Nederlandse fascisme. Ik onderscheid chronologisch ten eerste het reactionair-conservatisme. Uitingvormen hiervan waren de Economische Bond (1917-1921), de Staatspartij voor de Volkswelvaart (1921-1925), het Vaderlandsch Verbond (1924-1932), de Nationale Unie (1925-1941) en het Verbond van Nationalisten (1928-1934). Ook het Verbond voor Nationaal Herstel (1933-1941), in zijn naam buiten treden een politieke partij die verwant was aan het fascisme, vertoonde in de dagelijkse praktijk en in zijn publicaties sterke trekken van een conservatieve partij. Dit Verbond was overigens de enige fascistische politieke partij die ooit na verkiezingen een zetel in de Tweede Kamer heeft gekregen. Ten tweede onderscheid ik de bij uitstek ‘zuivere’ (op het Italiaanse fascisme gebaseerde) fascistische partijen als het Verbond van Actualisten (1923-1928), de Vereeniging ‘De Bezem’ (1928-1932), de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond (1932-1934) en Zwart Front / Nationaal Front (1935-1941). Als laatste onderscheid ik de nationaalsocialistische partijen, waaronder als de belangrijkste de Nationaal-Socialistische Beweging (1931-1945) en de Nationaal Socialistische Nederlandsche Arbeiders-Partij (tussen 1931 en 1941 waren er maar liefst negen kleine partijtjes die deze naam droegen). De Nationaal-Socialistische Beweging was in den beginne overigens eerder fascistisch dan nationaalsocialistisch – dat laatste werd zij pas in de tweede helft van de jaren dertig). Uiteindelijk, tijdens de Duitse bezetting, werden slechts uit deze

557. De Jonge onderscheidt voor de jaren 1918-1923 in het vroege Nederlandse fascisme vier groeperingen: liberalen en de uiterste rechtervleugel van confessionele partijen; de volgelingen van Bolland; integralistische katholieke jongeren en kunstenaars; rebelse kunstenaars en intellectuelen (De Jonge 1968-I: 30). Voor de jaren 1923-1940 onderscheidt hij in het Nederlandse fascisme de conservatieve versus de revolutionaire stroming. (De Jonge 1968-I: 65)

derde categorie enkele partijen toegelaten in het Nederlandse politieke spectrum, waarvan alleen de NSB het tot het einde in mei 1945 heeft volgehouden.

Het reactionair-conservatisme ontstond uit en bouwde voort op het conservatisme van de negentiende eeuw, dat zich in het algemeen gesproken niet had georganiseerd in een partijverband. Toch kan er in die periode wel een zekere mate van groepsvorming van niet-religieuze conservatieven worden gesignaleerd rondom de Utrechtse chemicus Gerrit Jan Mulder.⁵⁵⁸ In de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw poogde hij tevergeefs het conservatisme een vaste plek te laten krijgen in het landsbestuur. In de Nederlandse politiek was het conservatisme dus geen onbekende factor. Na de opkomst van het fascisme, dat bij eerste beschouwing veel gemeen leek te hebben met het reactionair-conservatisme,⁵⁵⁹ voelden aanhangers van de laatstgenoemde stroming zich in het nauw gebracht. Zij dreigden, met een eigentijdse uitdrukking, ‘rechts te worden ingehaald’. Het is daarom niet verwonderlijk dat beide ideologieën na 1925 naar elkaar toe groeiden – waarbij het conservatisme meer trekken van het fascisme begon te vertonen dan omgekeerd het geval was. Toch bleven er verschillen zichtbaar. In de woorden van Martin Blinkhorn:

Nevertheless in important respects – both ideological and social – they [de fascisten – WH] were *different*. For one thing, they were [...] ‘more extreme in every way’: shriller in their nationalism, more plebeian in composition and style, less respectful of tradition and of established hierarchies, more violent in their behaviour and, specifically and crucially, their anti-leftism.⁵⁶⁰

De overeenkomsten tussen fascisme en reactionair-conservatisme zijn: het verzet tegen democratie, marxisme, anarchisme, internationalisme⁵⁶¹, pacifis-

558. Zie Van Raak 2001.

559. Het programma van de eerste fascistische politieke partij in Nederland, het Verbond van Actualisten, bevatte een aantal klassiek-conservatieve onderwerpen als eerbied voor Koningshuis en leger. Het Verbond vermeed het gebruik van de term ‘fascisme’.

560. Martin Blinkhorn, ‘Fascists and Conservatives: between alliance and rivalry’. (Kallis 2003: 438)

561. De aartsconservatieve Franse maarschalk-politicus Philippe Pétain formuleerde het als volgt: ‘À mon avis, ce qui est international est discutable. Ce qui est national est utile et fécond.’ (Vergez 2014: 276)

me en dekolonisatie. De essentiële verschillen zijn echter te vinden in de mid-delen die het fascisme inzet om zijn doelen te bereiken en in de houding jegens de bestaande sociale hiërarchie in de samenleving. Fascisten streefden naar een fundamenteel andere status, waarbij de *nieuwe mens* een totaal andere rol en positie zou krijgen dan tot dusver het geval was. Conservatieve politiek was er integendeel op gericht om de bestaande sociale stratificatie te handhaven, in het bijzonder wat betreft de dominante positie van de maatschappelijke bovenlaag.⁵⁶² Het fascisme gebruikte destijds moderne methoden van massaorganisatie en massapropaganda. In samenhang daarmee maakte het fascisme gebruik van opvallende uiterlijke kenmerken: een strakke hiërarchische organisatie met een eenhoofdige leiding, velerlei uniformen en een de massa aansprekende symboliek. Deze moderne vormen van communicatie gaven het fascisme zijn karakteristieke revolutionaire imago.

Volgens Payne verschilt de autocratisch-rechtse politiek die in Europa ontstond na de Eerste Wereldoorlog, fundamenteel van het meer gematigde negentiende-eeuwse conservatisme:

It thus becomes crucial for purposes of comparative analysis to distinguish clearly between fascist movements per se and the nonfascist (or sometimes protofascist) authoritarian right.⁵⁶³

En:

As a broad generalization, then, the groups of the new conservative authoritarian right were simply more moderate and generally more conservative on every issue than were the fascists.⁵⁶⁴

Ook in de Nederlandse politiek zijn die gesignaleerde verschillen waar te nemen. Toch is het niet gemakkelijk om een scherpe grens te trekken tussen de beide groeperingen. Een voorbeeld: de eerste Kamerzetel die het Nederlandse fascisme wist te bemachtigen, is die van het Verbond voor Nationaal Herstel, na de Tweede Kamerverkiezingen van april 1933. Zij werd ingenomen door mr. dr. W.M. Westerman. Maar of hij als een ‘zuivere’ fascist te beschouwen is, staat te bezien. Enerzijds stond hij bekend als een bewonderaar van Mussolini, vertaalde hij in 1928 onder de titel *De fascistische staatstheorie* een

562. Stanley G. Payne, ‘Fascism as a “generic” concept’. (Kallis 2003: 87)

563. Payne 1995: 15.

564. Ibid., 18.

boek van de fascistische Italiaanse minister van Justitie Rocco, bezocht hij in 1936 op uitnodiging van de Italiaanse regering de kolonie Libië om te kunnen beoordelen hoe het fascisme in die kolonie werkzaam was en werd hij in 1937 lid van de NSB (maar bedankte al snel toen hij niet op de kandidatenlijst voor de eerstvolgende verkiezingen werd geplaatst). Anderzijds sprak hij gedurende zijn vierjarig lidmaatschap van de Tweede Kamer slechts over zaken op het gebied van koloniën, defensie, economische en staatkundige verhoudingen en nationaal belang.⁵⁶⁵ Van toepassing lijken de woorden van Blinkhorn:

[...] not merely was a boundary between fascists and authoritarian conservatives never drawn with total clarity, but it became more blurred with every year that passed.⁵⁶⁶

In 1975 onderzocht Von der Dunk de afwezigheid van het georganiseerde vooroorlogse conservatisme in de Nederlandse politiek.⁵⁶⁷ Hij onderscheidde het alledaagse conservatisme (behoudzucht, ook wel traditionalisme genoemd) van het algemene, dat hij definieerde als volgt:

afkeer van geforceerde veranderingen op basis van abstracte beginselen en rationalistische dogmata, afwijzing of althans twijfel aan de vooruitgangsgedachte en het geloof in de perfectibiliteit van de mens en verwerping van de daarmee samenhangende gelijkheidsgedachte, doch integendeel het geloof in een fundamentele ongelijkheid van de mens; het geloof in een door de natuur of door God gegeven gezag; het geloof in de historie en de traditie als belangrijke richtingwijzers en in de ervaring.⁵⁶⁸

Dit conservatisme was in de Nederlandse politiek afwezig – behoudens een korte periode in de tweede helft van de negentiende eeuw – omdat Nederland geen feodaal-agrarische traditie had, meende Von der Dunk. Daarentegen was Nederland voortgekomen uit een burgerlijke en verstedelijkte achter-

565. Informatie uit http://www.parlement.com/id/vg09llcx06ye/w_m_westerman (geraadpleegd oktober 2014) en uit: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*. Amsterdam, 1938, p. 1622-1623

566. Martin Blinkhorn, 'Fascists and Conservatives: between alliance and rivalry'. (Kallis 2003: 439)

567. Von der Dunk 1975.

568. Ibid., 18.

grond en daardoor kwam het zwaartepunt van het Nederlandse conservatisme, dat er vanzelfsprekend wel was, maar ongeorganiseerd bleef, te liggen bij de christelijk-calvinistische krachten in de samenleving; slechts 'het protestantisme vermocht de feodaal-agrarische traditie te vervangen en een geïnspireerd anti-liberaal conservatisme te ontwikkelen'.⁵⁶⁹

Het aantrekkelijke van deze benaderingswijze is, dat het enerzijds verklaart waarom het conservatisme in Nederland zich gedurende de negentiende eeuw nauwelijks in georganiseerde vorm heeft geconcretiseerd, en anderzijds onderbouwt waarom het conservatisme in het interbellum voortkomt uit liberale en confessionele hoek. Het zijn met name de anti-democraten uit beide kampen die zich vanuit een gevoelde ergernis over het haperende parlementaire stelsel van na 1918 als aanhangers van een nieuwe conservatisme betuigen. De reden waarom conservatisme zo dicht tegen fascisme aan komt te liggen in dat tijdsgewricht, is gelegen in datgene wat zij innerlijk deelden: het palingenetische aspect in beider opvattingen. Maar er was een essentieel verschil: conservatieven streefden naar 'een ordening, waarbij de oude waarden en samenlevingsvormen weer opnieuw tot hun recht zullen komen'⁵⁷⁰ terwijl de fascistische ideologie terug wenste te gaan naar een ideaal punt in het verleden om daarvandaan een nieuwe samenleving te bouwen, zonder de fouten te begaan die hadden geleid tot de samenleving waartegen fascistten zich verzetten. Bij oppervlakkige beschouwing lijkt dit bijzonder op het fascistisch ideaal van wedergeboorte van de natie en dat verklaart dan ook dat in de kringen van Het Vaderlandsch Verbond, de Nationale Unie of het Verbond voor Nationaal Herstel veel inhoudelijke sympathie te signaleren viel voor fascistische programmapunten als een sterk personalistisch gekleurd uitvoerend bewind, de afwijzing van de parlementaire democratie, en het propageren van een 'organische' ordening der samenleving. Blijkbaar werden de majeure verschillen tussen beide ideologieën als minder zwaarwegend beschouwd – voor zolang het duurde. Het valt lastig in te zien hoe conservatieven en fascistten ooit overeenstemming zouden hebben kunnen bereikt op gebieden als de maakbaarheid van mens en maatschappij, het mobiliseren van de massa en de revolutie als instrument om de macht te verwerven, waar beide groeperingen diametraal tegenover elkaar stonden.

569. Ibid., 23.

570. Ibid., 27.

3.6. VAN CONSERVATISME NAAR FASCISME NAAR NATIONAALSOCIALISME

Dat conservatisme en fascisme gedurende het interbellum erg dicht tegen elkaar zijn blijven liggen, blijkt ook uit de wederwaardigheden van enkele politieke activisten uit die tijd. Neem bij voorbeeld de al meermalen aan de orde gekomen C.J. van Eijdsen. Zijn activistisch-politieke loopbaan bracht hem van het conservatisme naar het fascisme. In 1927 was Van Eijdsen lid van de Centrale Raad van het Verbond van Actualisten. Toen dit Verbond zichzelf ophief, kregen de actualisten het advies om aansluiting te zoeken bij de groepering rondom het blad *De Bezem*. Van Eijdsen zocht echter contact met de Nationale Bond voor Bezuiniging (ook wel Bezuinigingspartij genoemd). Hieruit blijkt dat Van Eijdsen op dat moment in zijn politieke ontwikkelingsgang zich eerder aangetrokken voelde tot het conservatisme van de Bezuinigingspartij dan tot het fascisme van de kringen rond *De Bezem*. De oud-actualisten en de voormalige bezuinigers hadden als overeenkomst de afkeer van het marxisme, maar ook van het vigerende politieke systeem als zodanig. Tegenover dit negativisme werd geen positief ideaal gesteld, zoals de fascistten wel deden, die immers een nieuwe samenleving wensten te creëren. In de Tweede Kamerverkiezingen van 1929 was hij samen met C.H.A. van der Mijle kandidaat voor het Verbond van Nationalisten, dat hij samen met Van der Mijle had opgericht. Ten tijde van het ambtenarenverbod in 1933 was hij werkzaam bij de PTT en daardoor moest hij aftreden als bestuurslid van het Verbond van Nationalisten. Hij richtte daarna het Nationaal Oranje Verbond op.⁵⁷¹ Gedurende korte tijd was hij actief in het Verbond voor Nationaal Herstel, in Zwart Front en (als chef van de afdeling Amsterdam-Centrum) in Nationaal Front.⁵⁷² In 1942 laat hij weten tevreden terug te kijken op zijn activistenbestaan sinds 1923 – dat hij zich in die brief oprichter en voorzitter van het Verbond van Actualisten noemt, is misplaatste groot-spraak.⁵⁷³ Het artikel kan ook een bewuste ‘canard’ zijn van de redactie van *De Misthoorn* om Van Eijdsen in diskrediet te brengen. Ook na 1945 bleef hij maatschappelijk actief.⁵⁷⁴

571. Scheffer 1982: 86.

572. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 1282.

573. *De Misthoorn*, 2 mei 1942.

574. Aan het eind van de jaren vijftig komen we hem tegen als secretaris van de stichting ‘Het leven begint bij veertig’. Deze stichting stelde zich tot doel ‘in kringen van werkgevers de gedachte te verbreiden, dat ook oudere administratieve krachten recht hebben op arbeid en de werkgevers op te wekken, waar maar enigszins mogelijk is, oudere krachten te werk te stellen’. In januari 1960 wordt Van Eijdsen voor de rechtbank te

Dan de al genoemde dichter-politicus-huisarts Cornelis Herfst Adriaan van der Mijle.⁵⁷⁵ Tussen 1919 en 1945 ontwikkelde hij zich van conservatief tot fascist en vervolgens tot antisemitisch nationaalsocialist. Vanaf 1919 was hij politiek actief, in veel verbanden, partijen en partijtjes, vandaar zijn bijnaam de ‘veelpartijenman’.⁵⁷⁶ Zo was hij van 1920 tot 1922 voorzitter van de Nederlandsche Bond van Belastingbetalers. In zijn publicaties in *De Controleur*, het tijdschrift van de NBvB, toonde hij zich rechts-autoritair en antidemocratisch. Zijn anti-liberale opvattingen komen overeen met de conservatieve ideologie van het Vaderlandsch Verbond.⁵⁷⁷ Van 1922 tot 1927 was hij voorzitter van de Nationale Bond voor Bezuiniging. De politieke ideologie van deze bond kan worden gekarakteriseerd als volgt: anti-vernieuwing, anti-socialisme, anti-communisme en voorts zo weinig mogelijk overheidsbemoeiing.⁵⁷⁸ Voor de Nationale Bond voor Bezuiniging was hij de lijsttrekker bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1925. Hij was in de jaren 1929 tot 1933 voorzitter van het Verbond van Nationalisten en ook voor deze partij was hij lijsttrekker bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, in 1929 en in 1933. Van 1933 tot 1935 was hij voorzitter van de Nationaal-Socialistische Partij. Bij de kamerverkiezingen in 1933 was hij lijsttrekker voor deze partij. In 1943 was hij lid van de Nederlandsch-Duitse Kultuurgemeenschap. Tegelijkertijd met zijn vele politieke functies had hij een aantal redacteurschappen van aan de politieke partijen verbonden partij-organen. Zo was hij in de jaren 1922 tot 1941 onder meer hoofdredacteur van *De Tegenstroom*, van *De Controleur*, van *De Belastingbetaler* en van *De Financieele Revue*. Ook was hij enige tijd redacteur van het literaire tijdschrift *De Ploeger*. Hij was een trouw bezoeker van de partijdagen van de Duitse NSDAP in Neurenberg, maar van de NSB is hij nooit lid geworden. Wel werd hij in 1943 lid van de Nederlandsch-Duitse Kultuurgemeenschap. Na de oorlog werd hij buiten vervolging gesteld.⁵⁷⁹

Amsterdam in kort geding gedaagd door het bestuur van de stichting, omdat hij weigert de administratieve bescheiden van de stichting over te dragen aan zijn opvolger. (*De Telegraaf*, 26 januari 1960)

575. Informatie uit Scheffer 1982: 72-94.

576. <http://resources.huylgens.knaw.nl/repertoriumkleinopolitiekepartijen/PersoonDetail?Id=159>. Geraadpleegd oktober 2014.

577. Scheffer 1982: 74.

578. Ibid., 76-77.

579. Ibid., 92.

Vervolgens de politicus mr. dr. William Marten Westerman (1892-1950) die een ontwikkeling doormaakte van conservatief naar fascist naar nationaalsozialist.⁵⁸⁰ Na afronding van het gymnasium studeerde Westerman rechtsgeleerdheid en staatswetenschappen aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij sloot zijn studie af met een dubbele promotie. Daarna maakte hij carrière in het bankwezen. Westerman was onder meer president-commissaris van Lotisico (De Eerste Nederlandsche Maatschappij tot Verzekering van Risico in Loterijen), eigendom van de familie Haighton. Van 1924 tot 1933 was hij als oprichter en bestuurder betrokken bij de Nationale Unie. Vervolgens maakte hij de overstap naar de ambtenarij: hij was van 1930 tot 1933 chef kabinet van de Haagse burgemeester. Op 9 mei 1933 nam Westerman voor het uiterst conservatieve en naar het fascisme neigende Verbond voor Nationaal Herstel plaats in de Tweede Kamer. In 1933 antwoordde hij op de vraag of hij fascist was:

Ja, ik ben fascist in zuiver Nederlandschen zin, dat wil zeggen: ik pleit voor een zoo sterk mogelijk staatsgezag, voor een terugbrengen van deskundigheid, waar deskundigheid behoort te zijn, en voor het aankweeken van gemeenschapszin. Als men dat fascisme noemt, dan ben ik fascist.⁵⁸¹

In 1937 werd hij lid van de NSB, maar bedankte reeds na enkele maanden omdat men hem niet op de kandidatenlijst wilde plaatsen. Van 1941 tot 1946 was Westerman raadadviseur bij het ministerie van Justitie. Op de rijksweg Den Haag-Utrecht had hij op 21 februari 1950 nabij Bodegraven een aanrijding met een vrachtwagen, waarbij zijn auto over de kop sloeg. Westerman raakte ernstig gewond en hij overleed tijdens het vervoer naar het ziekenhuis te Gouda.

Ook noem ik hier Anton Mussert, leider van de NSB, en zijn tweede man, Cees van Geelkerken. Beiden begonnen hun politieke loopbaan in conservatieve rechtse kringen en schoven geleidelijk aan op in fascistische en nationaalsocialistische richting.

580. Informatie uit http://www.parlement.com/id/vg09llcx06ye/w_m_westerman (geraadpleegd september 2014) en uit: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*. Amsterdam, 1938, p. 1622-1623.

581. *Utrechts Nieuwsblad*, 5 oktober 1933 en *Het Vaderland*, 6 oktober 1933.

Anton Adriaan Mussert (1894-1946)⁵⁸² studeerde weg- en waterbouwkunde aan de Technische Hogeschool te Delft. Hij trad na zijn studie in dienst bij de Rijkswaterstaat om in 1920 als ingenieur over te gaan naar de Provinciale Waterstaat in Utrecht; in 1927 kreeg hij de rang van hoofdingenieur. Mussert was rond 1922 lid van de Vrijheidsbond. Enige jaren later was hij lid van de Nationale Unie en van de Dietsche Bond. Een landelijke politieke rol speelde hij voor het eerst in 1925, toen hij het initiatief nam tot een actie tegen het ontwerpverdrag met België, dat onder andere voorzag in de aanleg van enige grote kanalen en door velen als schadelijk voor Nederlands nationale belangen gezien werd. De actie had succes: het verdrag werd in februari 1927 door de Eerste Kamer verworpen en de verantwoordelijke minister H.A. van Karnebeek trad af. In 1928-1929 was hij geabonneerd op *De Bezem*.⁵⁸³ De geslaagde actie tegen het ontwerp-verdrag met België bracht hem in aanraking met autoritair gezinde kringen. Hij werd lid van de Nationale Unie, de autoritair-corporatistische beweging, waarin Groeninx van Zoelen en Gerretson de hoofdrol speelden. Geleidelijk evolueerden zijn denkbeelden van in eerste instantie liberaal, via de Groot-Nederlandse gedachte naar een anti-democratische opvatting en uiteindelijk naar het fascistische gedachtegoed.⁵⁸⁴ Mussert richtte op 14 december 1931 te Utrecht de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) op. In oktober 1935 koos Mussert de zijde van Italië bij de aanval van dat land op Ethiopië. Vanaf dat moment heeft hij alle agressieve daden van Mussolini en Hitler goedgepraat. Op 16 november 1936 werd hij door Hitler in audiëntie ontvangen. Geleidelijk werden de banden met nazi-Duitsland sterker en dat bleek onder meer uit een toename van de antisemitische propaganda in de NSB-pers na oktober 1937. Na mei 1940 meende hij Nederland in het nieuwe Europa alleen nog een kans op een zelfstandig bestaan zou hebben, als het zich onder zijn leiding stelde. Zijn politiek tegenover de Duitsers legde hij neer in een nota van 27 augustus 1940. Daarin bepleitte hij een ‘Bond der Germaanse volkeren’ onder leiding van Duitsland, waarvan Nederland lid zou zijn. In dit Nederland zou Mussert staatshoofd en de NSB de enig toegelaten partij moeten zijn. Aan deze denkbeelden is Mussert tijdens de bezetting trouw gebleven. In vier bezoeken aan Hitler heeft Mussert zijn staatkundige ideeën kunnen bepleiten.

582. Informatie uit A.A. de Jonge, ‘Mussert, Anton Adriaan (1894-1946)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 416-419. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/mussert> [12-11-2013]), Havenaar 1984, Meyers 1984 en Te Slaa & Klijn 2009: 108-116.

583. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 18.

584. Te Slaa & Klijn 2009: 116.

Kans op verwezenlijking ervan was er niet, omdat de Duitsers uit waren op annexatie van Nederland in enigerlei vorm. De laatste twee bezettingsjaren was Mussert een satelliet van de Duitsers. Op 7 mei 1945 werd hij gearresteerd. Op 12 december 1945 veroordeelde het Haagse Bijzonder Gerechtshof hem ter dood op grond van een poging om Nederland onder vreemde heerschappij te brengen, aanslag op de grondwettige regeringsvorm en hulpverlening aan de vijand. De Bijzondere Raad van Cassatie bevestigde op 20 maart 1946 het doodvonnis, dat op 7 mei 1946 op de Waalsdorpervlakte voltrokken werd.

Cees van Geelkerken (1901-1976)⁵⁸⁵ was de tweede man van de NSB. Van Geelkerken was in de jaren twintig lid van het Verbond van Actualisten en van de Nederlandsche Oranje Nationalisten voordat hij in 1931 medeoprichter van de NSB werd. Na 1945 blikte hij terug op de tijd waarin hij zijn keuze maakte voor het fascisme, de tweede helft van de jaren twintig. Hij was destijds van mening dat het vaderland na de Eerste Wereldoorlog in een deplorabele situatie was terechtgekomen. Dit was veroorzaakt door twee factoren: de parlementaire democratie en de opkomst van het socialisme en het communisme. De partijbonzen hadden er vanuit hun eigen gewin alle belang bij om het Nederlandse volk verdeeld te houden. De klassenstrijd, gepredikt door het internationale socialisme, kweekte daarnaast desastreuze verdeeldheid binnen de Nederlandse natie. Het enig ware symbool van de Nederlandse eenheid was het koningshuis en dat lag bij voortduring onder socialistisch en communistisch vuur. De enige beweging die in Van Geelkerkens ogen sterk genoeg was om het tij van de parlementaire democratie te keren, was het fascisme. In Italië had de fascistische leider Mussolini laten zien hoe dat moest. Dat voorbeeld verdiende navolging in Nederland, vond Van Geelkerken.

Het blijft de vraag in hoeverre de betrokkenen zelf hun politieke loopbaan hebben gekwalificeerd in de termen van conservatief en fascist. De geschiedschrijver kijkt terug, signaleert, analyseert, interpreteert en concludeert dat betrokkenen een Werdegang maakten van conservatief naar fascist en dat sommigen ook de stap zetten naar het nationaalsocialisme. Zoals altijd bij classificeren en categoriseren, is de werkelijkheid minder gemakkelijk in

585. Informatie uit N.K.C.A. in 't Veld, 'Geelkerken, Cornelis van (1901-1976), in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p. 192-193. Den Haag, 1979. (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/geelkerken> [12-11-2013]) en uit Van der Boom 1990.

hokjes te verdelen. Zo is Zwart Front / Nationaal Front enerzijds de natuurlijke opvolgster van de zuiver fascistische ANFB, want daaruit rechtstreeks voortgekomen. Toch is zij anderzijds niet als zuiver fascistisch te beschouwen – ondanks haar onverdund revolutionair karakter.⁵⁸⁶ Ze bezat naast het extremisme en het populisme van het fascisme, ook een sterke, door de leiding van de partij toegejuichte, antisemitische component. De verklaring hiervoor ligt in de radicalisering van het Nederlandse fascisme zoals zich dat vanaf 1935 voordeed – een radicalisering die onvermijdelijk verbonden is aan de ontwikkelingsgang van het fascisme. Bij de transformatie van Zwart Front tot Nationaal Front in 1939 bleek Meijer in een spagaat te zijn terechtgekomen: hoe kon hij Zwart Front ‘fatsoeneren’ zonder het revolutionaire elan te verliezen? Het risico op verlies van dat elan liep hij echter door zich sterker dan voordien te wenden tot het kapitalistische, nationalistische en conservatieve volksdeel.⁵⁸⁷ Ook bij de NSB past een kanttekening. Zeker in het eerste anderhalf jaar van haar bestaan is zij eerder te karakteriseren als een onderdeel van de reactionair-conservatieve stroming dan als een fascistische politieke beweging – al was het alleen maar door de gebrekkige theoretische ideologische onderbouwing en de hoge maatschappelijke positie van het leidinggevend kader van de NSB.

Menig fascist maakte een persoonlijke ontwikkelingsgang door die hem van conservatisme voerde naar fascisme en soms naar nationaalsocialisme, waarbij deze ontwikkeling niet scherp is in te delen in helder van elkaar te onderscheiden stappen. Ook binnen politieke partijen is een dergelijke ontwikkeling te signaleren en ook daar is het niet altijd duidelijk of de idealen en doelstellingen op ieder ogenblik exclusief conservatief of fascistisch zijn te noemen. Ik wijs op het Verbond van Actualisten dat begin 1923 als zijn doelstelling noemde: ‘Gezag, geen meerderheid! Eén hoofd: één volk!’ – een door zijn anti-democratische insteek een bij uitstek fascistische uitroep, gevolgd door de al evenzeer fascistische wens tot een eenhoofdig leiderschap zoals Mussolini in Italië uitoefende:

Aan het hoofd van den ministerraad sta een Eerste Minister zonder portefeuille, die uitsluitend verantwoordelijk is aan de(n)

586. ‘Opstand is gewettigd, waar het gezag nalatig is.’ (*Zwart Front* van 13 februari 1937)

587. Schippers 1986: 142.

Koning(in) en aan wie de andere ministers verantwoordelijk zijn.⁵⁸⁸

Aan het eind van dat jaar werd echter een plakkaat openbaar gemaakt waarin niets te vinden is van de fascistische wens tot vernieuwing van het staatsbestel. In dit plakkaat toonde het Verbond zich anti-democratisch, anti-socialistisch en pro-koloniaal en werd er gefulmineerd tegen 'het tweede kamertje', tegen de bedreigers van 'onze nationale waardigheid' en tegen de 'Jan-Saliewind' die door Nederland waaide – punten waarin een conservatief zich ook zou kunnen herkennen.⁵⁸⁹ En in november 1924 publiceerde het Verbond een programma met actiepunten, getiteld 'Wat het actualisme wil' waarin we de fascistische wens tot een eenhoofdig leiderschap niet meer aantreffen. Wel bevat dit programma de wens tot: 'Herziening van ons belastingstelsel in dien zin, dat kapitaalvorming niet belemmerd worde en de spaarzin worde aangewakkerd'.⁵⁹⁰ Dit is een bij uitstek conservatief-liberale uitspraak. In het tijdsbestek van ruim anderhalf jaar bewoog het Verbond van Actualisten zich heen en weer tussen conservatisme en fascisme.

Ten aanzien van het Verbond van Nationalisten, dat deels kan worden beschouwd als opvolgster van het Verbond van Actualisten, geldt iets dergelijks. Vlak na de oprichting werd een 'Oproep tot het Nederlandsche Volk' gepubliceerd. Hierin liet men weten anti-democratisch, anti-socialistisch en anti-communistisch te zijn:

Van alle vormen die de 'demokratie' aanneemt zijn de sociaal-demokratie en het communisme de meest verwerpelijke. Zij toch treden met de grootste aanmatiging op en beloven een heilstaat, maar voeren onvermijdelijk tot beschavingsverlaging.⁵⁹¹

De gewenste 'Nationaal-Corporatieve Staat' van het Verbond van Nationalisten zou gebaseerd zijn op 'het Nationaal Herstel' dat mede kon worden gerealiseerd door een 'Nationalistische Militie, een instituut, dat onder leiding van deskundigen oefeningen houdt en bedoeld is als militante organisatie tegen het roode gevaar'.⁵⁹² Corporatisme en nationalisme gekoppeld aan

588. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 1.

589. Van der Pauw 1987: 36.

590. *De Vaderlander* van 7 november 1924.

591. Archief Hugo Sinclair de Rochemont, BHIC-328, inv. nr. 89.

592. Ibid.

de wens om geweld te gebruiken kunnen worden gekarakteriseerd als fascistisch. In hetzelfde document staat echter: 'Op voor het Gezin! Op voor het Vaderland! Op voor het Vorstenhuis!', wat ook als rechts-conservatief kan worden beschouwd. In de artikelen 1 en 2 van de 'Bijzondere Beginselen van het Verbond van Nationalisten' staat te lezen dat de 'uitvoerende macht berust in handen van een vakkundigen ministerraad' en dat deze raad wordt gecontroleerd door de Raad van State.⁵⁹³ Hier blijkt geen sprake van de voor het fascisme zo kenmerkende eenhoofdige leiding. Ook het Verbond van Nationalisten toont zich hier dus als een mengvorm van fascisme en conservatisme.

Geconcludeerd kan worden dat het Nederlandse fascisme gedurende lange tijd een conservatieve inslag heeft gehad. Deze eindigde pas na het voor het Verbond voor Nationaal Herstel desastreus verlopen Tweede-Kamerverkiezingen van 1937, waarbij de enige zetel verloren ging. De radicalisering van het Nederlandse fascisme trad vanaf dat moment sterk naar voren, maar zij was reeds in 1934 ingezet met Baars' oproep tot revolutionaire actie.

3.7. CONTINUE TWEEDRACHT

Ook in de hoogtijdagen van het Nederlandse fascisme hadden buitenstaanders reeds in de gaten dat het een zeer in het oog vallende eigenschap van de herstelbeweging en/of het fascisme (beide termen worden sinds de begindagen van het Nederlandse fascisme door elkaar gebruikt) was, dat er met grote regelmaat ruzie werd gemaakt en dat steeds dezelfde mensen elkaar tegenkwamen – en voor de voeten liepen. Partijen en bewegingen ontstonden, fuseerden, splitsten en gingen ten onder. In het archief van de Roomsche-Katholieke Staatspartij bevinden zich stukken waaruit kan worden geconcludeerd dat vanuit de RKSP in de jaren 1933-1934 een publicitaire actie is geëntameerd in de richting van de landelijke pers.⁵⁹⁴ Men beoogde om de fascistische bewegingen in diskrediet te brengen door aandacht te besteden aan hun opmerkelijke ontwikkelingsgang met de vele ruzies, splitsingen en fusies. Bertus Smit, in 1931 de oprichter van de Nationaal-Socialistische Nederland-

593. Ibid.

594. Zie: Stukken betreffende de ontwikkelingsgang van de Nederlandsche Herstel-Beweging vanaf 1923, archief Roomsche-Katholieke Staatspartij, KDC-107, inv. nr. 80 en Stukken betreffende de uitgave van de brochure 'De koddige geslachtstafel van het Nederlandsche Fascisme 1923-1934', archief Roomsche-Katholieke Staatspartij, KDC-107, nr. 95.

sche Arbeiders-Partij (NSNAP), vervaardigde (wellicht in opdracht van de RKSP) een historisch overzicht, dat naar alle waarschijnlijkheid de voornaamste bron van de publicitaire actie is.⁵⁹⁵

Allereerst verscheen in het katholieke tijdschrift *De R.K. Staatspartij* van april 1933 een ‘stamboom’ van het Nederlandse fascisme, rijkelijk voorzien van sarcastisch commentaar. In 1934 verscheen de anonieme brochure *De koddige geslachtstafel van het Nederlandsche fascisme 1923-1934*, uitgegeven door de R.K. Staatspartij. Op 10 maart 1934 verscheen in de *Leidsche Courant* een uitgebreide, al weer niet van humor en sarcasme gespeende beschouwing over ‘De geschiedenis van het fascisme in Nederland’. Een soortgelijke publicatie verscheen tegelijkertijd ook in het katholieke dagblad *De Tijd* en wellicht ook in andere landelijke dagbladen. Al deze publicaties zijn gebaseerd op dezelfde brontekst, vervaardigd door Bertus Smit.

Het is al eerder gezegd: het Nederlandse fascisme lijkt waarachtig wel een chemisch proces, met al zijn splitsingen en fusies (*dixit* Joosten⁵⁹⁶). Wat zou daarvan de oorzaak kunnen zijn? Zonder de ambitie te hebben deze vraag uitputtend te kunnen beantwoorden, kunnen desondanks enkele mogelijkheden de revue passeren.⁵⁹⁷

Sinds de Tachtigjarige Oorlog was Nederland een protestantse natie en al vrij snel na de afscheiding van Spanje ontstond in die nieuwe natie een religieuze ruzie: de Gomaristen en de Arminianen bestreden elkaar op leven en dood. In de driehonderd jaar die daarop volgden, kende Nederland met regelmaat strijdpunten tussen de verschillende religieuze protestantse stromingen. De Nederlander was gewend geraakt aan langdurige en spitsvondige disputen waarin men elkaar fel bestreed. En aan het eind van een dergelijk proces stond vaak splitsing; zo ontstonden dan ook de vele takken van het Nederlandse protestantisme. Dit proces van afsplitsing op basis van een ideologisch verschil van inzicht zou deels de verklaring voor het veelvuldige splitsingsproces binnen het Nederlandse fascisme kunnen zijn.

Samenhangend met het zojuist genoemde punt wijs ik op het feit dat alle grotere politieke partijen na de invoering van het algemeen kiesrecht en de afschaffing van het districtenstelsel, te maken kregen met controverse, scheiding der geesten, gevolgd door afsplitsing. De CHU en de ARP kregen

595. Archief Roomsche-Katholieke Staatspartij, KDC-107, inv. nr. 80.

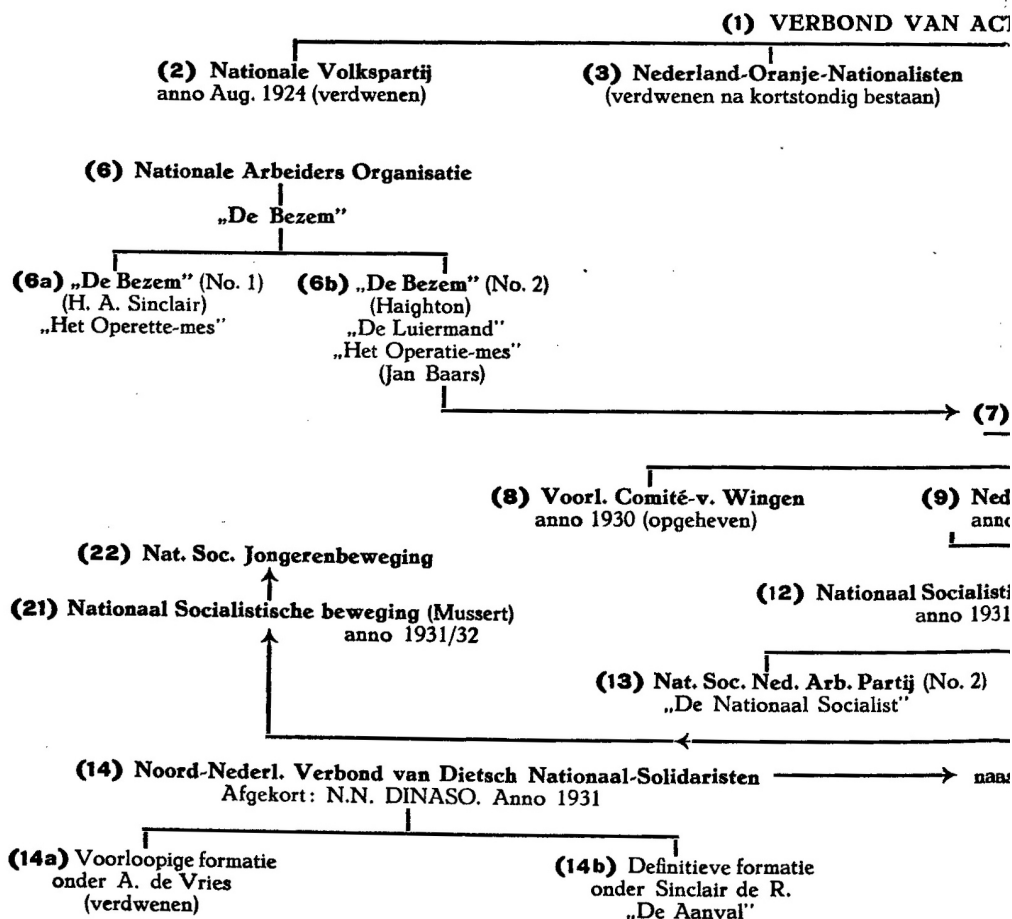
596. Joosten 1964: 249.

597. Het is van belang om op te merken dat ook onder binnen- en buitenlandse socialisten en communisten het gebruikelijk was elkaar te verketteren. Zo konden ook de Franse fascistten het ruziën kennelijk niet laten, Robert Belot noemde ze: ‘divisés, en rivalité permanente.’ (Belot 2015: 8)

Van Nationale Eenl

Het „tableau de la t

Kom daar nu eens

Bovenstaande wilde stamboom van min of meer Nationaal Herstel heeft tenslotte bij de a.s. verkiezingen de navolgende stekken uitgezet:

I. Verbond van Nationalisten.
V. Alg. Nederl. Fascisten Unie.

II. (23) Verbond van Nationaal Herstel.
VI. (24) Partij voor opbouw en algemeene ve

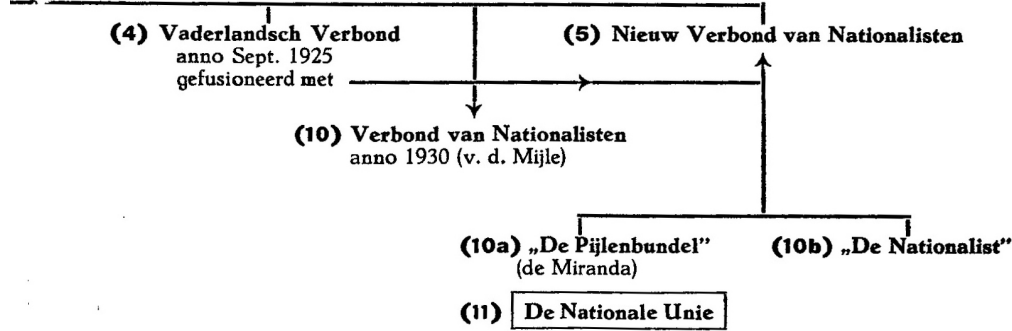
Als wij het voor het kiezen hadden, zouden wij het voorloopig

heid gesproken....!

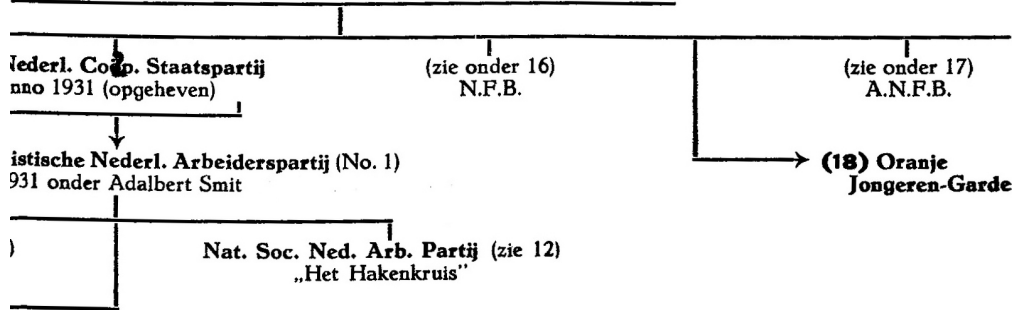
troupe", sinds 1923.
 ns uit, als gij kunt!

Dat nevenstaand panorama in ons nummer van 1 April wordt gegeven, is bloot toeval.

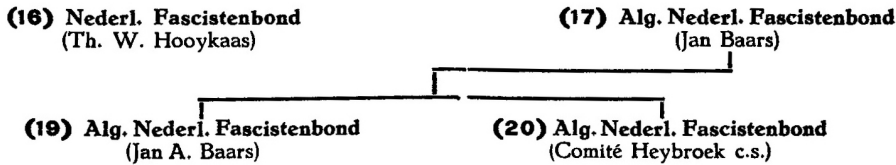
ACTUALISTEN (begin 1923)

(7) Fascistenbond „De Bezem”, Coöperatief Uitgeversbedrijf U.A.

laast ← (15) Verbond van Dietsch Nationaal-Solidaristen in Vlaanderen

III. Nationaal Socialistische Partij. verbroedering. VII. (25) Nationaal Verbond van Plicht, Orde en Recht. IV. Nederlandsche Fascisten Unie. (K.)
 g maar houden op dien: opbouw en algemeene verbroedering!!

te maken met respectievelijk de Hervormde Gereformeerde Staatspartij en met de Staatkundig Gereformeerde Partij. De Roomsche-Katholieke Staatspartij vond de splinter van de Roomsche-Katholieke Volkspartij tegenover zich en vanaf 1932 kreeg de SDAP te maken met de Onafhankelijke Socialistische Partij.⁵⁹⁸ In dit licht bezien gedroegen de fascistische politieke partijen zich niet wezenlijk anders dan de overige spelers op het politieke speelveld, waarbij een essentieel verschil is gelegen in de omstandigheid dat bij de genoemde, gevestigde partijen er uiteindelijk steeds één grote partij overbleef – in het fascisme was dat niet het geval.

Een factor van belang kan natuurlijk ook gelegen zijn in de persoonlijkheden die in de diverse partijen een rol hebben gespeeld. Ik wijs op Alfred Haighton, die met zijn gedrag en karakteraanleg aan de wieg stond van menig conflict tussen fascistten – zeker in de periode 1923-1933. Hij was vanaf het begin betrokken bij het Nederlandse fascisme als een van de vier oprichters van het Verbond van Actualisten. Met zijn vermogen gaf hij het Nederlandse fascisme ruim voldoende armslag. Tussen 1923 en 1932 heeft hij, naar het schijnt f 480.000 (prijsniveau 2013: ruim 4,2 miljoen euro) geïnvesteerd in de Nederlandse herstel-beweging; een enorm bedrag.⁵⁹⁹ Maar het paradoxale is dat Haighton dit bedrag heeft geïnvesteerd, maar niet heeft laten renderen. Met zijn wantrouwende aard, zijn manipulatief gedrag en zijn twistzieke opstelling frustreerde hij stevast iedere serieuze poging om tot de constructieve opbouw van een fascistische beweging te komen. Hij omringde zich met mensen die hij financieel steunde, maar die hij bleef wantrouwen. Wat hij met zijn geld opbouwde, brak hij met zijn persoonlijkheid weer af. Zijn gedrag is er mede debet aan dat het concept ‘wantrouwen’ ingebakken lijkt in de hoofdrolspelers van de beginjaren van het Nederlandse fascisme.⁶⁰⁰

De persoonlijkheid van een andere hoofdrolspeler in de eerste tien jaren, Hugo Sinclair de Rochemont, heeft niet geholpen een tegenwicht te vormen tegen die van Haighton – integendeel. Sinclair, evenals Haighton een van de vier oprichters van het Verbond van Actualisten, was een eenling, die het liefst als een spion uit een driestuiversroman opereerde. Steeds over zijn schouder kijkend of er achter hem geen dreiging opdoemde, een voorliefde voor geheime complotten en mysterieuze wachtwoorden tentoonspreidend en met een persoonlijkheid die het hem onmogelijk maakte om ooit het achterste

598. Vossen 2003: 68.

599. Zie: Stukken betreffende de ontwikkelingsgang van de Nederlandsche Herstel-Beweging vanaf 1923, archief Roomsche-Katholieke Staatspartij, KDC-107, inv. nr. 80.

600. Informatie uit De Gier 1988.

van zijn tong te laten zien. Kortom, ook geen man om samen met anderen in constructieve samenwerking iets op te bouwen.⁶⁰¹

Als derde noem ik George Labouchere, al vanaf de Bezemtijd een strijdmakker van Sinclair de Rochemont. Hij trad zelden of nooit op de voorgrond, maar vanaf de achtergrond was hij voortdurend actief en vanaf die plek invloedrijk genoeg. Zijn omgeving zei van hem dat hij moeilijk was om mee samen te werken: hij was rechtlijnig en zat vol grootse plannen, waarvan weinig terechtkwam.⁶⁰²

Dan was er nog Jan Baars, gedurende korte tijd de meest invloedrijke en naar voren tredende fascist van Nederland. Hij sprak met zijn populistisch redenaarstalent ‘de gewone man’ aan, maar daar stond tegenover dat hij niet de leiderschapskwaliteiten bezat om de goede mensen te selecteren in zijn beweging. Daardoor verzandde zijn partij in onderling gekonkel om de baantjes, om geld en om invloed. Alle conflicten die optraden tussen de elkaar bestrijdende politieke partijen traden ook op in de boezem van Baars’ partij. Ook hij was geen man om mee samen te werken.⁶⁰³

Als laatste wijs ik op Bertus Smit. In de jaren twintig was hij fascist; na een ruzie met Alfred Haighton richtte hij in 1931 eerst een corporatistische partij op en vlak daarna richtte hij de allereerste Nederlandse nationaal-socialistische partij op; in 1932 schreef hij voor de Rooms-Katholieke Staatspartij een terugblik op tien jaar herstelbeweging waarin hij met naam en toenaam zijn vroegere medestrijders in het volle licht van de publiciteit stelde; begin 1932 was hij antisemiet, medio 1932 had hij dat standpunt verlaten maar medio 1933 was hij opnieuw antisemiet; in 1933 verzoende hij zich weer met Haighton, maar een paar maanden later gingen beiden weer met ruzie uit elkaar; in 1940 werd hij gearresteerd door de Duitse bezetter; in 1944 bleek hij in Den Haag uitermate goed ingevoerd te zijn in kringen rond diezelfde bezetter; hij gebruikte in de loop der tijd vier verschillende voornamen (Bertus, Bob, Adalbert en Adalberto) en drie verschillende achternamen (Smit, Van Outvorst en Smit van Outvorst) – hij lijkt wel de meest opportunistische van alle fascistische leiders.⁶⁰⁴ Mij dunk dat het opbouwen van een nieuw politiek stelsel met mensen als Haighton, Sinclair, Labouchere, Baars en Smit bijkans onmogelijk is.

601. Informatie uit Haffmans 1999: 58-61.

602. Hoekstra & Wynia 1997: 160.

603. Te Slaa & Klijn 1999: 150-153.

604. Informatie uit Huberts 2016.

Een vierde punt van belang in dezen is het religieuze aspect dat aan het fascisme kleeft. Wie daadwerkelijk gelooft in een nieuwe en sterk-idealistische politieke beweging, kent gedragingen die lijken op die van ware gelovigen. Geloofsafval wordt dan nauwelijks getolereerd en soms zelf bestraft, twijfel evenmin, jaloezie en fanatisme liggen steeds op de loer. Het fascisme kende een hiërarchische en piramidale organisatiestructuur met aan de top daarvan een alles wetende en alles kunnende leider. Bovendien worden aan deze leider charismatische en naar het religieuze neigende eigenschappen toegeschreven. Zowel Hitler als Mussolini gebruikten dit in hun positionering als onaantastbaar leider van hun beweging, aldus Burleigh:

Both Mussolini and Hitler explicitly, and repeatedly, identified themselves as agents of Providence, dispatched to lead their respective chosen peoples from helotry and ignominy.⁶⁰⁵

Maar in het Nederland zoals dat in de loop der eeuwen is gegroeid, is een leiderschapscultus ongebruikelijk.⁶⁰⁶ In Nederland is consensus in de besluitvorming van groot belang en dat was dan ook een eigenschap van de politiek van die dagen.⁶⁰⁷ Aan de bron van menige afsplitsing in het Nederlandse fascisme stond nu juist datgene wat in wezen anti-fascistisch is: verzet tegen de leider: iedereen wilde zélf leider worden, maar niet geleid worden. De weigering om het autoritaire leiderschap in de praktijk te accepteren zorgde voor ruzie en uiteindelijk afscheiding.

Als vijfde en voorlaatste punt noem ik de geweldsfactor. Het fascisme vereerde machtsvertoon en het gebruik van geweld. In de woorden van Payne:

[...] important was the positive evaluation of violence and struggle in fascist doctrine. All revolutionary mass movements have initiated and practiced violence to a greater or lesser degree, and it is probably impossible to carry violence to greater lengths than have some Leninist regimes, practitioners of, in the words

605. Burleigh 2000: 8.

606. Hoewel het fascisme sterke charismatische eigenschappen kende en versterkte, voorzag de theorie van het fascisme niet noodzakelijkerwijs in een leiderschapscultus. Zie Griffin 1995: 5.

607. De historicus Blok beschouwde compromispolitiek gepaard gaande met tijdige en noodzakelijke hervormingen, zelfs als een Nederlandse traditie, als een nationale verworvenheid. (De Jong 1999: 43)

of one Old Bolshevik, 'infinite compulsion'. The only unique feature of the fascist relationship to violence was the theoretical evaluation by many fascist movements that violence possessed a certain positive and therapeutic value in and of itself, that a certain amount of continuing violent struggle, along the lines of Sorelianism and extreme Social Darwinism, was necessary for the health of national society.⁶⁰⁸

En, iets verder:

In his seminal *Réflexions sur la violence* (1908), Sorel emphasized the 'moral' character of violence, its importance in generating a sense of seriousness, commitment, purpose, solidarity, and common bonding. Sorel held that violence was not merely a necessary evil or an unfortunate means to a higher end, but a creative aspect of group conflict that in and of itself produced benefits provided by no other form of activity.⁶⁰⁹

Inzichtelijk is ook de opmerking van Geoff Eley: 'Fascism is an aggressively plebeian movement, espousing a crude and violent egalitarianism'.⁶¹⁰ Niet slechts de fascistten maakten overigens graag en veel gebruik van geweld bij hun publieke optredens, ook de communisten deden dat. Het geüniformeerde uiterlijk van de fascistten staat in directe relatie tot het gebruik van geweld.⁶¹¹ De uniformen verwijzen naar de oorspronkelijke afkomst van de fascistten: de Eerste Wereldoorlog. Het waren de groeperingen van oud-strijders waarin het naoorlogse fascisme zijn oorsprong vond. De combinatie van uniform en geweld bracht de wereld van kameraadschap terug, van een gemeenschappelijke vijand die samenbond in een strijd voor een betere wereld. Wanneer macht wordt uitgeoefend met (verbaal) geweld zoals de fascistten deden, dan

608. Payne 1995: 10-11.

609. Ibid., 28. Zie verder voor de rol van geweld in het fascisme ook Blinkhorn 2000: 11 en Orlow 2009: 9-10.

610. Geoff Eley, 'Fascism as the product of "crisis"'. (Kallis 2003: 132)

611. Het geüniformeerde uiterlijk was overigens niet voorbehouden aan de fascistten. Ook binnen bij voorbeeld de Katholieke jeugdbeweging was het uniform een geaccepteerde kledingdracht bij publieke optredens. Ook de 'soldaten' van het Leger des Heils gingen (en gaan) in het uniform gekleed. Bij deze groepen is het geweldsaspect natuurlijk afwezig, het uniform wordt gebruikt om eenheid en gebondenheid binnen de eigen groep te benadrukken.

maakt dit specifieke gebruik van geweld deel uit van het politieke discours. Iedere poging om de ander met gebruikmaking van redelijke argumenten te overtuigen, wordt dan vergeefs. Daarom is de geweldscomponent van het fascisme debet aan het afscheidingsproces zoals dat in Nederland waar te nemen valt.

Dat men zich overigens niet tot verbaal geweld beperkte, blijkt uit de geregelde verslaglegging door de pers van de ongeregeldheden die vaak gepaard gingen met de door fascistten georganiseerde openbare vergaderingen. In de praktijk van het Nederlandse fascisme was geweld aan de orde van de dag. In het bijzonder in de periode 1929-1934 werden zeer veel fascistische bijeenkomsten verstoord door 'collega-fascisten' die een nét iets andere kijk op de zaken hadden of door communistische actievoerders. Steevast maakt de pers melding van de noodzakelijke politie-inzet om vechtpartijen te voorkomen, dan wel om vechtenden uit elkaar te halen. Een zeer gewelddadige bijeenkomst vond plaats op 14 juli 1932 nabij Overschie, waar fascistten en communisten elkaar gewapend te lijf gingen, als gevolg waarvan fascisttenleider Baars gewond raakte. Slechts na inschakeling van mariniers en militaire politie uit Rotterdam konden rust en orde hersteld worden.⁶¹² Bijna een jaar later, in mei 1933, kon de leiding van de NSB (Mussert, Van Geelkerken en Van der Voort van Zijp) zich ternauwernood het vege lijf redden na een openbare vergadering in het Duitse provincieplaatsje Goch, net over de grens met Nederland. Het NSB-drietal werd belaagd door aanhangers van de NSNAP-Van Waterland.⁶¹³ In november 1933 moest NSNAP-leider Bertus Smit worden opgenomen in het ziekenhuis, nadat hij bij een bijeenkomst die in een massale vechtpartij eindigde, door messteken van aanhangers van de NSNAP-Kruyt gewond was geraakt.⁶¹⁴ Als laatste wijs ik op de bijeenkomst van 26 mei 1934 in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen in Den Haag. Hier had de NSB een openbare vergadering belegd waar onder meer Kees Frenay en Baars het woord zouden voeren. Na de pauze werd echter meegedeeld dat Baars het woord toch niet zou krijgen. Hierop ontstond grote commotie onder de in de zaal aanwezige fascistten en dit leidde tot felle vechtpartijen tussen nationaalsocialisten van de NSB en fascistten van de ANFB. De in de zaal aanwezige communisten mengden zich in het gevecht. Vele gewonden waren het gevolg. Nadat met hulp van de politie de vechtenden waren verwijderd, kreeg Baars het woord, zodat hij zijn toespraak alsnog

612. *Algemeen Handelsblad*, 15 juli 1932.

613. Te Slaa en Klijn 2009: 257-260.

614. In 't Veld 1976: 178 en Schouten 1982: 69-70.

kon houden. Na beëindiging van de bijeenkomst ontstonden buiten het vergadergebouw opnieuw ongeregelde heden die door de politie slechts met de grootste moeite (de blanke sabel en het pistool bleken onontbeerlijk) konden worden beheerst.⁶¹⁵ Het was al met al een van de meest gewelddadige vergaderingen van die tijd. Hoewel het geweld een essentieel onderdeel uitmaakte van het fascisme, was dat in de Nederlandse politiek en samenleving van de jaren dertig een onbekend en door de overheid ongewenst verschijnsel. Dit gewelddadige aspect van het fascisme zal zeker menig in beginsel geïnteresseerde hebben afgeschrikt.

Een interessante observatie en mogelijke verklaring voor de veelvuldige conflicten wordt gegeven door Georgi Verbeeck: 'Juist omdat fascistten zo gericht zijn op de mythische oervorm van hun eigen volk, zijn de onderlinge verschillen (en conflicten) vaak zo groot'.⁶¹⁶ In zijn visie is het de wezenskern van het fascisme die ervoor zorgt dat er voortdurend conflicten ontstonden. Hier wrekt zich de intrinsieke ideologische vaagheid van het fascisme, dat het altijd heeft moeten doen zonder een alomvattend 'heilich schrift'.⁶¹⁷

Tot slot is er nog het aspect van het overtuigd zijn van het eigen gelijk. Leden van ideologische getinte politieke partijen die van mening zijn het beste voor te hebben met de samenleving, zijn over het algemeen bereid om erg ver te gaan in het realiseren van hun doelstellingen. Zelfs ideologisch gelijkgestemde strijdmakkers met een nét even afwijkende mening, kunnen als 'de vijand' worden beschouwd – en dus zonder aanzien des persoons en met veronachtzaming van hetgeen wél bereikt is, *rücksichtslos* terzijde worden geschoven. Dat is overigens geen exclusieve eigenschap van politiek extreemrechtse bewegingen als fascisme en nationaalsocialisme; het komt eveneens bij extreem-links voor. Ik wijs op de bittere strijd tussen communisten en socialistten in de jaren twintig van de twintigste eeuw in Nederland en – in ruimere zin: Europa en Rusland. Ook verwijs ik naar de strijd tussen de diverse groepen communisten: trotskisten, maoïsten. Zonder enige moeite kunnen recente gedragingen van diverse groeperingen religieuze fundamentalisten her en der in de wereld in ditzelfde licht worden gezien. Dit fenomeen kan deels verantwoordelijk worden gehouden voor de continue strijd die de Nederlandse fascistten hebben uitgevochten.

615. De kranten gaven in de dagen erna kleurrijke verslagen van de bijeenkomst en haar verloop, zie de voorpagina's van *Het Vaderland* van 27 mei 1924 en *De Tijd* van diezelfde datum.

616. Verbeeck 2003: 64.

617. Ibid., 63. Zie ook Paxton 1998: 4, waarin: 'There was no "Fascist Manifesto", no founding fascist thinker'.

Vrijwel alle bij het Nederlandse fascisme betrokken personen vertoonden met een verbazingwekkende en hardnekkige frequentie ongehoorzaamheid aan de leider. In chronologische volgorde een – niet volledig – overzicht.

Vanaf 1925 was het Verbond van Actualisten krachteloos geworden als gevolg van de strijd tussen de leiding van de organisatie en de extremistisch gezinde financier Alfred Haighton. Hij accepteerde de keuzes van de leiding niet en volgde zijn eigen agenda. In maart 1930 viel de Vereeniging 'De Bezem' uiteen toen Jan Baars zó populair begon te worden, dat secretaris Sinclair vreesde voor het zuivere volgen van de rechte partijlijn: populisme versus zuiverheid in de leer. Sinclair zette Baars uit de vereniging, maar omdat Haighton Baars bleef steunen, vond Sinclair zich de facto terug aan de zijlijn – zonder middelen en zonder invloed. In het voorjaar van 1931 kwam partij-ideoloog prof. dr. H.P. Blok in opstand tegen de leiding van het Verbond van Nationalisten, te weten voorzitter Van der Mijle en secretaris Van Eijdsen. De laatste twee royeerden Blok en diens medestanders. Het gevolg was het einde van het Verbond. Eind 1931 werd de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij opgericht. Nauwelijks enkele maanden later waren er reeds drie partijen met dezelfde naam actief, allemaal ontstaan uit onvrede met de leider van de (vorige) partij. Medio 1932 pleegde Baars een paleisrevolutie binnen de gelederen van 'De Bezem', waardoor geldschietster en partijleider Alfred Haighton het veld moest ruimen. In het najaar van 1932 werd het leiderschap van Baars van de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond aangevallen door een groep leden, onder leiding van C.J. van Knotsenborg. Ditmaal wist Baars zijn positie te behouden, maar in het voorjaar van 1934 werd hij alsnog ten val gebracht als leider van de ANFB. Al met al kan worden gezegd dat het Nederlandse fascisme op dit vlak in aanzienlijke mate afweek van de zusterbewegingen in Italië en Duitsland. Musserts NSB is de enige partij die van begin tot eind haar leider heeft behouden. Er is in de loop der tijd weliswaar gepoogd om Mussert af te zetten, maar geen enkele van die pogingen had ook maar in de verte een schijn van kans om te slagen.⁶¹⁸

Er zijn in de loop der jaren een aantal min of meer 'halfhartige' pogingen ondernomen om splitsingen ongedaan te maken of om samen te werken in nieuw op te richten fusiepartijen of -verbanden. Maar steeds is dat mislukt. Wellicht omdat betrokkenen rituele dansen uitgevoerd hebben en er nooit

618. Zie Meyers 1984: 102-104 (Gerrit van Duyl die in 1937 trachtte Mussert van de troon te stoten), Barnouw 1994: 99-101 (Henk Feldmeijer, 1943).

echt in geloofd hebben. Een vermoedelijk incompleet overzicht van fusieopgingen:

In de herfst van 1931 zochten de fascistten van het eerste uur Sinclair de Rochemont en Labouchere samenwerking met Mussert die toen op het punt stond zijn politieke ambities in de vorm van een partij te gieten.⁶¹⁹ Mussert liet hen echter aan de zijlijn staan.

In diezelfde maanden overlegde Sinclair de Rochemont ook met de Belg Joris van Severen die toen net zijn fascistische Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen had opgericht. Van Severen zag echter niets in samenwerking.⁶²⁰

Gedurende het voorjaar van 1932 sprak Mussert enige malen met tegenwoordigers van het Nieuw Verbond van Nationalisten (door Te Slaa en Klijn onjuist als ‘Nederlandsch Verbond van Nationalisten’ betiteld) over een mogelijke fusie. Het werd andermaal niets.⁶²¹ Later dat jaar zou het NVvN fuseren met de Nationale Unie.

In januari 1933 trad Sinclair de Rochemont opnieuw voor het voetlicht met een ultieme poging tot samenwerking van de fascistische gelederen: hij richtte de Federatie van Samenwerkende Organisaties in de Nationaal-Maatschappelijke Beweging op. Tot deze federatie traden toe het Verbond van Nationaal-Solidaristen in Nederland, de ANFB (met zijn onderafdeling de Fascistische Jongeren Bond) van Baars, de NSNAP van Albert van Waterland (die eigenlijk Albert de Joode heette), de Nationaal-Socialistische Volksgemeenschap van de gebroeders Koerloo en de restanten van ‘De Bezem’, onder leiding van Alfred Haighton. In het oog springt de afwezigheid van Musserts NSB. Ook dit samenwerkingsverband stierf al snel een stille dood.

In diezelfde maand overlegde Mussert met een aantal afvalligen uit Baars’ ANFB, onder wie C.J. van Knotsenborg, over samenwerking, evt. fusie. Dit initiatief leidde eveneens tot niets.

In de tweede helft van 1933, toen Musserts NSB de wind in de zeilen begon te krijgen, probeerden Baars met zijn ANFB en aan de andere kant Gerretson en Groeninx van Zoelen met hun Nationale Unie, hem de pas af te snijden. Ze fuseerden tot de Corporatieve Concentratie – die slechts een half jaar weinig succesvol heeft bestaan. In haar korte bestaan trachtte de CC te

619. Te Slaa en Klijn 2009: 133.

620. Joosten 1964: 333-334.

621. Te Slaa en Klijn 2009: 147.

fuseren met het Verbond voor Nationaal Herstel en met Van Severens Verdinaso. Het leidde tot niets.

In het voorjaar van 1934 verschenen berichten in de landelijke pers over fusiegesprekken tussen NSB en het Verbond voor Nationaal Herstel. Men kwam echter niet tot overeenstemming.⁶²²

Een van de meest opvallende is wel de poging die dr. P. Molenbroek in mei 1940 deed, enkele weken na de Duitse inval. Molenbroek was als publicist verbonden aan het antisemitische tijdschrift *De Misthoorn*. Blijkbaar was hij ook lid van de NSB, want op 27 mei 1940 richtte hij een schrijven aan George Labouchere, Hugo Sinclair de Rochemont, Arnold Meijer en Ernst Voorhoeve, waarin hij de vier heren voorstelde met hun politieke bewegingen toe te treden tot de NSB. Ook deze poging leidde nergens toe. Het is overigens ook niet duidelijk of deze toenaderingspoging de steun had van de leiding der NSB.⁶²³

Relevant om te constateren is, dat de leiders van de diverse bewegingen klaarblijkelijk nooit in staat zijn geweest om over hun eigen schaduw te springen. Zij zijn er nimmer in geslaagd om, ten behoeve van wat nota bene hun eigen ideaal was, hun eigen individueel of partijbelang opzij te willen zetten voor het hogere einddoel: een fascistische samenleving. Dit werd ook door 'het gewone partijlid' gezien. Zo is er de getuigenis van een jonge Haagse fascist, lid van 'De Bezem' die vanuit de jaren tachtig van de vorige eeuw terugkijkt: 'Er was áltijd ruzie en als jongen die enthousiast een beweging wilde opbouwen begreep je dat niet. Je zou toch zeggen: je hebt allemaal één ideaal.'⁶²⁴ In een dagblad werd het als volgt geformuleerd:

Het is eeuwig hetzelfde met al die groepen en groepjes van fascistten, welke we totnutoe in ons land hebben gekend: Ruzie maken en sectes vormen zonder eind. En dat verwijt dan aan anderen gebrek aan discipline!⁶²⁵

Ook binnen de eigen fascistische gelederen bestond er ergernis over de onmogelijkheid om constructief samen te werken:

622. Ibid., 454-459.

623. Archief Zwart Front, BHIC-234, inv. nr. 954.

624. Schouten 1982: 64.

625. *De Tilburgsche Courant* van 11 maart 1930.

O splijtzwam, o sectarisme. Het is wel iets kenmerkend Nederlandsch: 807 godsdienstige gezindten, de niet erkende nog niet eens meegerekend; eenige dozijnen politieke partijtjes. Wanneer zullen de Fascistisch denkende Nederlanders elkaar vinden en één, slechts één partij vormen? We zullen hopen dat deze tijd niet ver weg is.⁶²⁶

Het voortdurend ruziën en weigeren om constructief samen te werken heeft de ontwikkeling en de groei van het Nederlandse fascisme aanzienlijke schade toegebracht.

3.8. WAAROM MISLUKTE HET NEDERLANDSE FASCISME?

De staatsmacht in Nederland bleef tussen beide Wereldoorlogen in de ongewijzigde handen van staatshoofd, regering en parlement. Het Nederlandse fascisme heeft dus gefaald, want het kwam niet aan de macht, zoals dat wel gebeurde in Italië en Duitsland. Waarom lukte niet in Nederland wat daar wel lukte? Op die vraag is geen simpel, eenduidig antwoord te geven. Wel zie ik acht factoren die allemaal, sommige in sterkere mate dan andere, een belangrijke rol hebben gespeeld: gebrek aan politieke speelruimte door de verzuiling, afwezigheid van steun van buiten, onderlinge verdeeldheid, belemmerende externe factoren, opstelling van de overheid, opstelling van de kerken, tegenwerking door maatschappelijke organisaties en reacties in de pers.

Als eerste noem ik de verzuiling. Na de eerste aanzetten tegen het eind van de negentiende eeuw, was Nederland in de jaren dertig een sterk verzuilde samenleving geworden. Er hadden zich toen drie gescheiden 'zuilen' gevormd in de samenleving, met als gemeenschappelijk kenmerk een sterke scheiding aan de basis en gelijktijdig een nauwe samenwerking aan de top. De rigoureuze scheiding aan de basis zou kunnen leiden tot politieke instabiliteit, maar de samenwerking aan de top fungeerde succesvol als compenserende factor. De drie zuilen waren: de rooms-katholieke, de protestants-christelijke en de socialistische. Dit maatschappelijke stelsel leidde tot een grote mate van politieke passiviteit van de massa, gekoppeld aan trouw aan en respect voor de leiders in de eigen zuil.⁶²⁷ Voor het Nederlandse fascisme was

626. Het eerste nummer van *Fascistisch studieblad voor de jeugd* (18 maart 1932, p. 3). Dit tijdschrift was het orgaan van de Fascistische Jongerenbond, de jeugdafdeling van de Fascistenbond 'De Bezem'.

627. Zie Lijphart 1990 en Stuurman 1983.

dit verzuilde stelsel fnuikend. In overgrote meerderheid bleef men in dit stelsel trouw aan de eigen zuil, zodat de fascistische partijen niet slechts hun eigen denkbeelden voor het voetlicht moesten zien te krijgen in een verzuilde pers – wat al lastig genoeg was – maar ook nog eens mensen moesten zien over te halen om hun zuil te verlaten voor een ongewisse nieuwkomer zonder bewezen resultaten. Dit gelukte niet omdat het stabiele politieke klimaat in Nederland dat voorkwam.⁶²⁸ Vervolgens is er het gebrek aan ‘politieke speelruimte’.⁶²⁹ In Nederland kwamen tijdens het interbellum grote verschuivingen in de verkiezingsuitslagen nauwelijks voor. De speelruimte voor een nieuwkomer in de politiek was gering als gevolg van de sterke verzuiling. De enorme verkiezingswinst van de NSB in 1935 (vanuit het niets naar 7,94%) was de hoogste score die een fascistische partij in Nederland ooit behaald heeft. Een kleine speelruimte maakte het bijkans onmogelijk om op basis van een verkiezingsuitslag de staatsmacht te verwerven.

Om de stap van politieke partij of beweging naar staatsmacht te maken, is steun van diverse groepen onontbeerlijk gebleken. Het Italiaanse fascisme in Italië en het Duitse nationaalsocialisme in Duitsland aan de macht gekomen omdat zij op doorslaggevende momenten belangrijke steun van invloedrijke groeperingen in de samenleving verkregen: vermogende belanghebbenden, industriëlen, conservatieve politici, politieke machthebbers, Kerk, leger.⁶³⁰ Deze steun verschaftte het fascisme tevens enige vorm van respectabiliteit en legitimiteit.⁶³¹ Deze essentiële steun ontbrak in Nederland grotendeels. Weliswaar hadden Brabantse industriëlen een bijdrage geleverd aan de allereerste stappen van het Nederlandse fascisme⁶³², besteedde Alfred Haighton een flink deel van zijn vermogen aan het fascisme en had Anton Mussert zijn NSB een vliegende start kunnen geven door een financiële bijdrage van een onbekend gebleven persoon⁶³³, maar daarbij bleef het dan ook.

Een van de belangrijkste factoren die het falen van het Nederlandse fascisme hebben beïnvloed, is wel de onderlinge verdeeldheid. Er is vrijwel

628. ‘But the severity of the political crisis, and the resilience of established political forms, determined the broader attraction of the fascist ideology.’ (Geoff Eley, ‘Fascism as the product of “crisis”’. In: Kallis 2003: 134)

629. ‘Fascism needed some form of political “space” in which to operate.’ (Eatwell 2003-I: 39)

630. Griffin 1993: 79 en Kallis 2003: 251.

631. Eatwell 2003-I: 39.

632. Zie: <http://www.thuisinbrabant.nl/personen/b/boogaard,-fons-van-den>. Geraadpleegd oktober 2012.

633. Te Slaa & Klijn 2009: 137.

geen enkele Nederlandse fascistische politieke partij geweest, of zij ging niet ten onder aan chaos, ruzie of splitsing. Het is hier al vaker aan de orde geweest, maar de wijze waarop Nederlandse fascistten elkaar naar het leven stonden is op zijn minst opmerkelijk. Er zijn weliswaar pogingen tot samenwerking bekend, maar geen van alle had blijvend succes. Het adagium 'verdeel en heers' hoefden de tegenstanders van het Nederlandse fascisme niet toe te passen; door hun constante geruzie maakten de Nederlandse fascistten het hun tegenstanders heel gemakkelijk. En met iedere onderlinge strijd kwam het einddoel verder buiten bereik.

Het vierde punt hangt samen met hetgeen Griffin stelt in zijn studie *The Nature of Fascism*. Hij geeft een aantal mogelijke oorzaken waarom sommige fascismen zijn bleven steken in de allereerste beginfase: de beweging heft zichzelf op omdat elke hoop om het doel te bereiken, vervlogen lijkt (van toepassing op veel Nederlandse fascistische partijen); de beweging fuseert met een andere, die dynamischer lijkt, maar die op de langere termijn even weinig succesvol blijkt te zijn (idem); de beweging wordt gemarginaliseerd en veroordeeld tot een bestaan zonder significante steun vanuit de bevolking (idem); de beweging wordt door de bestaande regering aan de kant geschoven ondanks substantiële steun vanuit de bevolking; de beweging wordt verboden of anderszins onderdrukt door de regering, hetzij liberaal, hetzij autocratisch (idem); de beweging wordt rechts ingehaald door het regime zelf, dat zich in fascistische richting begeeft en tot slot de beweging wordt geïncorporeerd door de nationaalsocialistische bezetter en verwordt tot een collaborerend onderdeel van de bezettingsmacht (de NSB in oorlogstijd).⁶³⁴ Toch zijn deze punten niet de volledige verklaring waarom het Nederlandse fascisme is blijven steken in een gemarginaliseerd bestaan, ver verwijderd van de staatsmacht. Er zijn minimaal drie voorwaarden waar aan voldaan moet worden, wil een fascistische beweging ook maar in de verte een kans hebben om haar doelen te bereiken: er moet allereerst binnen grote groepen in de samenleving een zeer sterk gevoel van ultranationalisme voorhanden zijn, er moet ten tweede sprake zijn van een bij grote groepen van de bevolking ervaren acute crisis in het staatsbestel die extra politieke speelruimte genereert voor nieuwkomers op het politieke toneel en er moet ten slotte een instabiele regeringsvorm zijn die in niet staat kan worden geacht het opkomend fascisme het hoofd te bieden.⁶³⁵ Geen van deze drie voorwaar-

634. Griffin 1993: 116-117.

635. Zie Griffin 1993: 218. Belangrijk ook hier te vermelden is de rol van de verzuiling in Nederland. Deze zorgde ervoor dat de sociale cohesie op geen enkele moment in het

den waren aanwezig in Nederland tijdens het interbellum en dit zal er mede de verklaring voor zijn waarom het fascisme in Nederland marginaal was en bleef. In samenhang hiermee zie ik de afwezigheid tot ca. 1930 van een grote, diep-ingrijpende en breed-gevoelde crisis in de samenleving. Het was juist een crisis die een noodzakelijke voorwaarde bleek om het fascisme in het zadel van de macht te plaatsen.⁶³⁶

Als vijfde punt kan de eenduidige opstelling van de Nederlandse overheid gelden. Met een continue reeks van acties werd het fascisme tegengewerkt.⁶³⁷ Dat gebeurde niet in de beginfase van het fascisme – integendeel, want toen kregen fascistische partijen zelfs nog Koninklijke goedkeuring. Pas met de snelle opkomst van de NSB in 1933 werd het de overheid duidelijk dat er van die kant iets te vrezen viel en de maatregelen die de overheid nam logen er niet om. Als eerste werd het eind januari 1933 aan militairen verboden om lid te zijn van de weerbaarheidskorpsen die linkse en rechtse politieke partijen bezaten. Twee maanden later werd het lidmaatschap van een burgerwacht onverenigbaar verklaard met het lidmaatschap van een fascistische organisatie. Later dat voorjaar werd het overheidspersoneel verboden om lid te zijn van een ‘revolutionaire groepering’. Dit ambtenarenverbod gold in eerste instantie niet voor de Nationale Unie en de NSB, maar die klaarblijkelijke fout werd eind van dat jaar hersteld. In de zomer van 1933 werd het uniformverbod van kracht, waardoor opnieuw de NSB sterk werd geraakt. Zonder de uiterlijke kenmerken als het befaamde zwarte hemd, de koppelriem en de zwarte laarzen verloor de NSB veel van haar uiterlijke herkenbaarheid. Al deze maatregelen speelden een grote rol in het dagelijks functioneren van de NSB en in dat van de andere fascistische politieke partijen. Wellicht was even belangrijk de uitstraling en de onderliggende boodschap van al deze verboden: de Nederlandse overheid vertrouwde de NSB en de andere fascistische partijen niet en dat gold zwaar in een overwegend gezagsgetrouw en verzuild Nederland.

interbellum in gevaar is geweest en dat was een belangrijke factor die de verspreiding van het fascisme tegenging. (Geoff Eley, ‘Fascism as the product of “crisis”’. In: Kallis 2003: 134-135)

636. Geoff Eley, ‘Fascism as the product of “crisis”’. In: Kallis 2003: 129-136. Zie: ‘[Fascism was] unsuccessful in those societies in which war and defeat had not created a serious national crisis’. In: Juan J. Linz, ‘Fascism as “Latecomer”’: an ideal type with negations’. In: Kallis 2003: 66.

637. Zie voor een goede weergave en analyse van de overheidsmaatregelen De Jonge 1980: 624-625.

De opstelling van de kerken in Nederland was ook al niet ondersteunend bij het opbouwen van het Nederlandse fascisme. Nederland was in de jaren dertig een overwegend religieus land en dus woog de mening van de kerkelijke leiders zwaar. Het bisschoppelijke Vastenmandement van februari 1934 was daarom een zware klap voor met name de NSB. In alle katholieke kerken werd voorgelezen dat fascisme en nationaalsocialisme niet passend werd bevonden voor een goed katholiek. Daardoor werd de werving van nieuwe NSB-leden onder het katholieke volksdeel zo goed als onmogelijk.⁶³⁸ Eenzelfde teneur was waarneembaar onder het protestantse volksdeel. Dat leidde najaar 1936 tot een uitspraak van de synode van Gereformeerde Kerken in Nederland, die het lidmaatschap van de NSB onverenigbaar verklaarde met dat van de gereformeerde kerk.⁶³⁹

Wat het Nederlandse fascisme ook parten gespeeld zal hebben is het actieve optreden van twee, in beginsel politiek-neutrale organisaties: het Comité van Waakzaamheid⁶⁴⁰ en de buitenparlementaire beweging Eenheid door Democratie⁶⁴¹. Het Comité van Waakzaamheid was een Nederlandse organisatie van intellectuelen en het ledenbestand omvatte grotendeels wetenschappers, studenten, journalisten en schrijvers. Tussen 1936 en 1940 waarschuwde het Comité voor de bedreigingen van de vrijheid door vooral het nationaalsocialisme. Eenheid door Democratie was een Nederlandse buitenparlementaire beweging die zich van 1935 tot 1940 tegen zowel het nationaalsocialisme als het communisme richtte. Beide organisaties maakte de buitenwacht duidelijk dat er van fascisme en nationaalsocialisme niets goeds viel te verwachten.⁶⁴² Dat zorgde er in het Nederland van de jaren dertig voor

638. Te Slaa & Klijn 1999: 374-376.

639. Ibid., 420.

640. Voluit: 'Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische Intellectueelen'. Het werd opgericht in juni 1936. Onder de leden van het eerste uur bevonden zich bekende schrijvers, dichters en wetenschappers als bij voorbeeld Menno ter Braak, Jan en Annie Romein-Verschoor, Jan Tinbergen en Simon Vestdijk. De oprichtingsvergadering stelde dat 'het nationaal-socialisme en alle andere groeperingen van denzelfden aard een ernstig gevaar beteekenen voor de vrijheid van onderzoek en meningsuiting, en daarmee voor de ontwikkeling van maatschappij, cultuur en wetenschap'.

641. Voluit: 'Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie'. Zij werd in juni 1935 opgericht door onder andere Pieter Geyl en Willem Schermerhorn, als reactie op het succes van de NSB bij de Provinciale Statenverkiezingen van april 1935.

642. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 1: Voorspel*. Wetenschappelijke editie. 's-Gravenhage, 1969: 367-369.

dat er binnen intellectuele kringen weinig voedingsbodem ontstond voor het fascisme.⁶⁴³

Het achtste punt betreft de opstelling van de dagbladpers. Deze berichtte na het aan de macht komen van Adolf Hitler in Duitsland in januari 1933, in zeer kritische zin over fascisme en nationaalsocialisme. In de jaren daaraan voorafgaand werd over het algemeen welwillend verslag gedaan van de ontwikkelingen op politiek en maatschappelijk gebied in Italië, maar ook de toonzetting in de berichten over het Italiaanse fascisme veranderde na januari 1933. Na dat moment, dat als een keerpunt kan worden beschouwd, konden fascisme en nationaalsocialisme hoogstens nog rekenen op neutrale berichtgeving – positieve zat er niet meer in.⁶⁴⁴ Ik zie hierbij vanzelfsprekend af van de persorganen van de fascistische en nationaalsocialistische partijen, waarvan de toon en de inhoud stevast juichend en enthousiast waren.

Bovengenoemde acht punten zijn er mijns inziens de oorzaak van dat het Nederlandse fascisme nimmer heeft kunnen uitgroeien tot een brede maatschappelijk gedragen ideologie die met succes een greep naar de macht zou kunnen doen, zoals in Italië en Duitsland is gebeurd.

Er zijn drie verschillende vormen waarin het Nederlandse fascisme naar buiten is getreden. Allereerst zijn er politieke partijen met een reactionair-conservatieve achtergrond als (Het) Vaderlandsch Verbond en het Verbond van Nationalisten. Vervolgens kunnen we de oorspronkelijke fascistische partijen als het Verbond van Actualisten en de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond onderscheiden. Deze groep, met Zwart Front als de belangrijkste onder hen, ging na 1933 over tot het extreme fascisme, toen de revolutie openlijk werd gepredikt. Tot slot is er de groep van nationaalsocialistische partijen, waarvan de NSB de belangrijkste was, met de NSNAP als goede tweede.

Van de drie grote lijnen in het Nederlandse fascisme, het reactionair-conservatisme, het fascisme en het nationaalsocialisme, zal ik per lijn weer geven wat de doelstellingen van de toonaangevende politieke partijen uit die lijn waren. Daarna geef ik per partij en stroming de mate waarin de doelstellingen zijn gerealiseerd. Op basis hiervan kan op, tot op zekere hoogte objectieve basis, worden vastgesteld in hoeverre het Nederlandse fascisme succesvol is geweest.

643. Nadere inhoudelijke informatie, vooral over het Comité, in: Wiersma 1971.

644. Informatie, verkregen uit <http://www.delfpher.nl/nl/kranten>.

Uit de lijn van het reactionair-conservatisme leg ik als eerste de belangrijkste doelstellingen van het Verbond van Nationalisten onder de loep. Dat waren er twee: een krachtig staatsgezag onder het huis van Oranje en de bestrijding van socialisme en communisme. Geen enkele doelstelling is gerealiseerd. Het Verbond voor Nationaal Herstel had slechts één doelstelling: het bevorderen van de nationale gedachte. Dit werd geconcretiseerd in een aantal actiepunten, waarvan de belangrijkste zes waren: behoud van het huis van Oranje, behoud van het Christelijk karakter der natie, een krachtig staatsgezag, versterking van de krijgsmacht, afschaffen van de klassenstrijd en aanvaarding van het corporatieve beginsel. Van deze zes zijn slechts de eerste twee gerealiseerd in die zin dat de bestaande situatie niet is gewijzigd – een mager resultaat.

Belangwekkend om in dit verband te reveleren is de legalistische poging van Gerretson (voorzitter van de Nationale Unie) om in Nederland het corporatieve fascisme ingevoerd te krijgen. Hij trachtte in de tweede helft van 1933 minister-president Colijn zo ver te krijgen, dat deze als een Nederlandse Mussolini de macht aan zich zou trekken door het parlement buitenspel te zetten. De Nationale Unie en haar voorzitter zullen gemeend hebben dicht bij het gestelde doel te zijn gekomen, maar Colijn liet zich niet voor hun karretje spannen. Ook deze actie mislukte, waarbij de vraag gerechtigd is of zij ooit kans van slagen zou hebben gehad. Opmerkenswaard aan deze actie is het legalistische karakter ervan, naast het volkomen ontbreken van alles wat naar het revolutionaire zweemde.

Uit de lijn van het fascisme noem ik de belangrijkste uitgangspunten van het Verbond van Actualisten. Deze waren: afschaffing van het materialisme, behoud van het huis van Oranje, een krachtig staatsgezag, inperking van de parlementaire democratie, internationale ontwapening, afschaffing van de klassenstrijd, een winstaandeel voor werknemers en bestrijding van het socialisme. Van deze acht punten is slechts het tweede gerealiseerd in die zin dat de bestaande situatie niet is gewijzigd – alweer een mager resultaat. De Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond had als belangrijkste uitgangspunten: instelling van de corporatieve staat, een winstaandeel voor werknemers, strenger straffen van wetsovertreders en de instelling van preventieve censuur op onwelgevallige publicaties en kunstuitingen. Geen van deze vier punten is gerealiseerd. De laatste partij uit deze tweede stroming is Zwart Front. De belangrijkste doelstellingen hiervan waren: instelling van een krachtig staatsgezag, afschaffing van de parlementaire democratie en instelling van de corporatieve staat. Geen van deze drie doelstellingen is gerealiseerd.

Uit de derde lijn, die van het nationaalsocialisme belicht ik allereerst de belangrijkste doelstellingen van de NSB: een krachtig staatsgezag, instel-

ling van de corporatieve staat, totale controle door de staat over de interne economie, een arbeidsplicht van één jaar voor alle jongeren en een winstaandeel voor werknemers. Geen van deze vijf doelstellingen is voor 1940 gerealiseerd. Het enige dat de NSB (haars ondanks) wél heeft weten te realiseren is de vaststelling van de kleuren rood-wit-blauw van de Nederlandse vlag. De NSB claimde dat oranje-blanje-bleu de echte Nederlandse vlag was – historisch gezien onjuist. Er was echter geen wet die de status van het oranje-wit-blauw als de nationale vlag ontkende. De toenmalige regering onder Colijn wilde daarom de kleuren rood-wit-blauw officieel vastleggen. Zo kwam het dat dankzij het door het gezag als ongewenst ervaren drijven van de NSB, koningin Wilhelmina op 19 februari 1937 in haar vakantieverblijf in het Oostenrijkse Zell am See het kortste Koninklijk Besluit ooit ondertekende, dat luidde ‘De kleuren van de vlag van het Koninkrijk der Nederlanden zijn rood, wit en blauw.’⁶⁴⁵ Tot slot de belangrijkste doelstellingen van de NSNAP – waarbij ik een selectie heb gemaakt uit de doelstellingen van de diverse NSNAP’en. Dit waren: afschaffen van de parlementaire democratie, bestrijding van socialisme en communisme, stringent doorgevoerd antisemitisme, instelling van preventieve censuur, bewaken van de zuiverheid van het Germaanse ras, invoering van de corporatieve staat en opname van het Nederlandse volk in de te bouwen Groot-Germaanse volkseenheid. Geen van deze doelstellingen is gerealiseerd.

645. Een nationaalsocialistisch ‘succes’ dat ik hier niet ongenoemd wil laten, is de cultuurpolitiek van de NSB’er Tobie Goedewaagen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij enkele jaren secretaris-generaal op het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten en als zodanig voerde hij culturele hervormingen door die tot in het hedendaagse cultuurbeleid van de Nederlandse overheid een positieve doorwerking hebben. De kunstenbegroting vervijftienvoudigde tussen 1941 en 1944 en die bleef ook na 1945 op datzelfde hoge niveau. Dat, gekoppeld aan de door Goedewaagen geïnitieerde grotere overheidsbemoeienis met de kunsten die ook ná 1945 intact bleef, zorgde voor een infrastructuur die positief doorwerkte op het huidige overheidsbeleid jegens kunst en kunstenaars. Toch is dit ‘succes’ eerder toe te schrijven aan de Duitse bezetter (die Goedewaagen immers benoemd had) dan aan de NSB (Van Berkel 2013: 400-403). Relevant in dit verband zijn ook de raakvlakken die er op dit terrein bestonden tussen het vooroorlogse sociaal-democratische streven naar een intensivering van de overheidsbemoeienissen met de kunst en de nationaalsocialistische cultuurpolitiek van Goedewaagen. (Wesselink 2014: 381)

3.9. TOT SLOT

De Nederlandse economie in de jaren twintig had zich vrijwel volledig hersteld van de depressie die de nasleep van de Eerste Wereldoorlog vormde. Doordat deze wereldoorlog aan Nederland voorbij was gegaan, hadden de Nederlandse staatsinstellingen deze periode ongeschonden doorstaan⁶⁴⁶ en daardoor had ook de verzuiling zijn greep op de Nederlandse samenleving kunnen behouden. Ook ontbrak in Nederland een ‘lost generation’ van verbitterde en verarmde oud-strijders, die in landen als Duitsland, Italië en Frankrijk vaak het kader leverden voor rechts-radicalen organisaties. In de jaren dertig was Nederland een sterk verzuilde samenleving en dit maakte het rekruteren van aanhangers voor een nieuwe ideologie bijkans onmogelijk. Daarnaast vielen vrijwel alle fascistische bewegingen op door een gebrek aan een eigen herkenbare ideologische identiteit, waardoor ze in de ogen van mogelijk geïnteresseerde buitenstaanders erg op elkaar leken. Ook overheersten onderlinge conflicten die de betrouwbaarheid ondermijnden en vertoonden ze allemaal (afgezien van de NSB en later Zwart Front) een gebrek aan overtuigend leiderschap. Alleen de NSB is er in geslaagd een beperkte vaste voedingsbodem voor zijn ideeën te vinden – maar misschien is de persoon van Mussert hier de samenbindende factor geweest, eerder dan de ideologie van de NSB. Toch heeft ook deze partij nooit meer dan bijna 8% van de Nederlandse kiezers aan zich weten te binden.⁶⁴⁷

Het Nederlandse fascisme kende een schrijnend gebrek aan samengang, gekoppeld aan een overmaat aan ego's. Beide kenmerken zijn fnuikend geweest voor het opbouwen van een krachtige en effectieve Nederlandse fascistische beweging. In Nederland heeft het fascisme mede daarom nooit wortel geschoten en zodoende is het ook nooit invloedrijk geweest op het politieke speelveld – vijf Tweede-Kamerzetels in twintig jaar is een wel heel erg mager resultaat, afgezet tegen de enorme hoeveelheid energie, tijd en geld die erin gestopt is door alle betrokkenen.⁶⁴⁸ Er waren veel te veel partijen en par-

646. De introductie van respectievelijk het algemeen kiesrecht (mannen in 1917, vrouwen in 1919) en het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging in 1922 was weliswaar een fundamentele wijziging van het Nederlandse politieke bestel, maar beïnvloedde de kracht van de verzuiling niet.

647. Het beste verkiezingsresultaat van 7,94% dat de NSB ooit boekte, was in 1935 bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten.

648. En dan zie ik voor het gemak maar even af van de energie die al het onderling ruziën zal hebben opgeslorpt. Zoals het in de brochure van de RKSP, getiteld *De koddige geslachtstafel van het Nederlandsche fascisme 1923-1934* niet zonder reden onder

tijtjes en die waren over het algemeen veel te veel bezig met het bestrijden van elkaar. In deze interne strijd is heel veel negatieve energie gaan zitten. Men had zijn tijd en energie beter kunnen steken in serieuze pogingen om het politieke systeem in Nederland gewijzigd te krijgen. Ook is door al die betrokkenen veel te weinig energie gestoken in het verwerven van een cruciaal breed maatschappelijk draagvlak.

Een ander opmerkelijk feit is dat een kleine groep van betrokkenen in vrijwel iedere politieke partij is terug te vinden. Men kon kennelijk niet zonder elkaar, maar men wilde zeker ook niet met elkaar. Mij dunkt dat de overheid in de jaren twintig en in de eerste paar jaren van het erop volgende decennium goed heeft ingezien dat de bestrijding van het fascisme niet nodig zou zijn zolang de fascistten zich meer met elkaar dan met de eigen doelstelling bezighielden. Pas toen begin 1933 de NSB een succes bleek te (kunnen) worden, heeft de Nederlandse overheid snel en effectief ingegrepen met een uniform- en een ambtenarenverbod. De bescherming die de verzuiling bood, ging gepaard met sterk verzet tegen opkomend fascisme vanuit de gevestigde politieke partijen en de kerken. De publicitaire tegenwerking vanuit Eenheid door Democratie en het Comité voor Waakzaamheid bleek effectief. De bij voortduring negatieve berichtgeving vanuit de toonaangevende dagbladpers deed de rest.

woorden werd gebracht:

Het streven naar nationale eenheid en nationaal herstel brengt een versplintering aan het licht, welke in de geschiedenis van het Nederlandse volk [...] eenig is te noemen. Het is een stapeling van onmin en oneenigheid tussen lieden, die zich als leiders opwerpen, zonder [...] ooit blijk te hebben gegeven zichzelf te kunnen of te willen leiden. (Anoniem 1934-I: [14])